

ItK 4

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1990

A TARTALOMBÓL

Kristó Gyula: Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon
Tarnai Andor: A parodia a XVI–XVIII. századi Magyarországon
Gergey László: Kazinczy Ferenc Gráciái (Kazinczy ars poeticája)

*

Vízkelety András: Megjegyzések Kurcz Ágnes: *Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században* című könyvéhez
Jaroslav Kolár — Marcella Husová: A Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordítása
Kappanyos András: Közelítések az *Előszó*hoz

*

Király István (1921–1989) (Rónay László)

Molnár Imre (1920–1989) (Bene Sándor)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1990. XCIV. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Kádár Judit

technikai szerkesztő

<i>Kristó Gyula</i> : Magyar öntudat és idegenellenesség az Árpád-kori Magyarországon	425
<i>Tarnai Andor</i> : A parodia a XVI-XVIII. századi Magyarországon	444
<i>Gergye László</i> : Kazinczy Ferenc Gráciái (Kazinczy ars poeticája)	470

Kisebb közlemények

<i>Török László</i> : Szövegproblémák Janus Pannonius epigrammaiban	499
<i>Szilágyi Márton</i> : Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája	506
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Kazinczy Ferenc fordítása, a <i>Természet Oeconomyja</i>	510
<i>Kulcsár Péter</i> : Szilágyi Ferenc észrevételeire	514
<i>Stoll Béla</i> : József Attila 1922-i verseinek új időrendje	515

Műhely

<i>Vízkelety András</i> : Megjegyzések Kurcz Ágnes: <i>Lovagi kultúra Magyarországon a 13-14. században</i> című könyvéhez	520
<i>Jaroslav Kolár — Marcella Husová</i> : Adalék a Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordításához	528
<i>Kappanyos András</i> : Közeliések az <i>Előszóhoz</i>	539

Szemle

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521-1945 (<i>Balázs Mihály</i>)	558
Pálmai Kálmán: Kerecsényi Dezső (<i>Bitskey István</i>)	559
Szerdahelyi István: Lukács György (<i>Péter László</i>)	560
Sors és példa. Tanulmányok Lengyel Józsefről (<i>Olasz Sándor</i>)	562
Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői (<i>Héjjas Eszter</i>)	562
Frank-Schneider Katalin: A magyar irodalom fogadtatása a Német Szövetségi Köztársaságban (<i>R. Takács Olga</i>)	563
Gregorius Gyöngyösi: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitatae (<i>Varga Imre</i>)	564
Pécsi Lukács: Szent Ágoston doctornac, elmelkedő, magam beszellő, es naponkent valo imadsagi (<i>Erdei Klára</i>)	566

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

Ménesi út 11-13.

MAGYAR ÖNTUDAT ÉS IDEGENELLENESSÉG AZ ÁRPÁD-KORI MAGYARORSZÁGON

Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy az Árpád-kori (10–13. századi) Magyarország történetében mikor jelentkezik a társadalmi és a politikai életet *tartósan* meghatározó tényezőként az idegenellenesség, figyelmünket alapvetően az elbeszélő források és a törvények felé kell fordítanunk. Két okból is ezt kell tennünk. Egyrészt azért, mert a tárgyalt négy évszázadból mindössze az utolsóban, a 13. században éri el az oklevelek száma azt a mennyiséget, amely ilyen jellegű vizsgálatok számára elégséges alapul szolgálhat, másrészt pedig az oklevelek alapvetően jogbiztosító, jogot adományozó jellege még a 13. században sem nyújt igazán kedvező lehetőséget a kérdéskör kutatásához. Ezzel szemben a Magyarország történetét vagy egy szeletét hosszabb időköz alatt tárgyaló elbeszélő források (ha nagyjából pontosan tudjuk korhoz kötni őket), valamint az ugyancsak országos horderejű kérdéseket középpontba állító törvények alkalmasak ilyen jellegű következtetések levonására. Míg tehát a narratív és dekretális emlékek a nagy összefüggések vonatkozásában igazíthatnak el, az oklevelek — főleg csak a 13. században — a részletekhez nyújthatnak segítséget.

A 11–12. századból származó elbeszélő kútfők egyértelműen vallanak *általában* az idegenek, jövevények (*hospesek*) megbecsüléséről Magyarországon. Az ezt bizonyító adatok élére — már csak kronológiai okokból is — méltán kívánczik I. (Szt.) István királynak fiához intézett, az 1010-es években keletkezett erkölcsstanító könyvecskéje (*Libellus de institutione morum*). Ennek 6. fejezetében ezt olvashatjuk: „A vendégek és a jövevények (*hospites et adventitii*) akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén [azaz a 6. fejezetben]... Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból (*ex diversis partibus et provinciis*) jönnek a vendégek (*hospites*), úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket (*exteri*) a pöffeszkedéstől elrettenti. Mert az egy nyelvű és egy törvényű (*uniusque moris*) ország gyenge és esendő. Ennélfogva megparancsolom neked, fiam: a jövevényeket jóakarattal gyámolítsd és becsben tartsd, hogy nálad szívesebben tartózkodjanak, mintsem másutt lakjanak.”¹

Szt. András és Benedek legendája (*Legenda SS. Zoerardi et Benedicti*), amely az 1064–1074 közti időben keletkezett, ekként tekint vissza a néhány évtizeddel korábbi, Szt. István kori viszonyokra: „Abban az időben, amikor a legkeresztényibb István király akaratából Isten ismerete és tisztelete Pannóniában még éppen csak kicsírázott, hallva a jó uralkodó híreről, más földekről (*ex terris aliis*) sok kanonok és szerzetes gyűlt

¹ Emericus SZENTPÉTERY, *Scriptores rerum Hungaricarum*. I–II. Budapestini, 1937–1938. (A továbbiakban: *SRH.*) II. 624–625. Az Intelmekre a gazdag szakirodalomból I. Jenő SZÜCS, *König Stephan in der Licht der modernen ungarischen Geschichtsschreibung*. Südost-Forschungen 1972. 17–40.; Uő., *Szent István intelmei: az első magyarországi államelméleti mű*. In *Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc — KARDOS József. Bp. 1988. 32–53.

össze hozzá mint atyjukhoz, nem annyira kényszerűségből, mint inkább hogy a szent szerzetesi élet új öröme együttélésükkel kiteljesedjék.”²

Több figyelemre méltó passzust olvashatunk a nagyobbik István-legendában (*Legenda maior S. Stephani regis*), amelyet a hagyományos felfogás az 1083 előtti évekre, újabb feltevés az 1100 körüli esztendőkre keltez. Ez Géza fejedelemről, I. István király apjáról akként emlékezik meg, hogy „hatalmaskodva bánt az övéivel (*sui*), de irgalmasan s bőkezűen az idegenekkel (*liberalis in alienos*), kiváltképpen a keresztényekkel”. Ugyancsak Géza fejedelem „elrendelte, hogy a többi keresztényt, aki országába (*regnum suum*) be akar lépni, a vendégbarátság (*hospitalitas*) és a biztonság kegyében részesítsék.” Szt. Istvánról — egyebek mellett — azt is szükségesnek tartotta lejegyezni a legenda: „Az irtalomnak és kegyelmisségnek oly szélesre tárt karjaival ölelte át Krisztus szegényeit, sőt bennük Krisztust, hogy egyetlen vendég vagy zarándok (*hospes et peregrinus*) sem távozott tőle szomorúan, jóságának valamilyen vigasza nélkül.”³

Szt. István kisebbik legendája (*Legenda minor S. Stephani regis*), amely a 11–12. század fordulóján íródott, ugyancsak azt emelte ki az uralkodóval kapcsolatban — hasonlóan Szt. András és Benedek legendájához —, hogy „a világ különb-különb vidékeiről (*ex diversis mundi partibus*), hallva tudományáról, sokan özlönlöttek hozzá”. Ugyancsak ez a kútfő hagyományozta ránk az I. István kori 60 besenyő történetét, akik rengeteg kincssel igyekeztek az uralkodóhoz. Ám, már magyar területen, szolgák egy csapata a besenyőkre rontott, javaikat elvették, közülük többeket megöltek. A király úgy ítélte meg az idegenekkel szembeni bűnüket, mint az Isten által rendelt törvény áthágását, s a vétkeseket az utak mellett kettesével felakasztatta. Ezzel akarta megfélemlíteni az ország lakóit: „aki nem nyugszik meg az Úr által meghirdetett igazságos törvényében, így jár.”⁴

I. (Szt.) László királynak a 12–13. század fordulóján készült legendája (*Legenda S. Ladislai regis*) a nagyobbik István-legendára emlékeztető módon szólt arról, hogy hőse „bőkezű a külföldiek iránt” (*liberalis in extraneos*).⁵

Visszhangot kapott az idegenek magyarországi megítélése a vitatott korban keletkezett nagyobbik Gellért-legendában (*Legenda maior S. Gerhardi episcopi*). Mór pécsi püspök és Anasztáz pécsváradi apát beszélgetésében hangzik el a következő, a frissen Magyarországra érkezett Gellérttel kapcsolatos mondat: „Ültessük szekerünkre, vezessük [Szt. István] király elé. Nagy ajándéknak veszi majd tőlünk őt, hiszen megparancsolta, hogy minden jövevényt (*omnes venientes*) befogadjunk, és akiket alkalmasnak ítélünk, egyenesen az ő személye számára fenntartsuk.” Gellérttel kapcsolatban jegyezte le a legenda, hogy „sereglettek hozzá németek, csehek, lengyelek, franciák és mások is, felszentelésük után ezekre bízta egyházmegyéje plébániáit”. E legenda az egyetlen, amely a 11–12. században disszonáns hangként, de ellentétben önmagával (az éppen imént idézett passzussal) is, nyílt idegenellenességet tulajdonít Gellért püspöknek. Eszerint azok a fiatalok, a nemesek és országnagyok (*nobiles*

² SRH. II. 357. A legendára l. Imre BOBA, *S. Andreas-Zoerard: A Pole or an Istrian? Ungarn Jahrbuch* 7. 1976. 65–71; Richard PRAŽÁK, *A legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti történelmi és kulturális összefüggései*. ITK, 1980. 393–408.

³ SRH. II. 378–379., 387. Az 1083 előtti keltezésre l. VARJÚ Elemér, *Legendae sancti regis Stephani*. Bp. 1928. 83–89, a Kálmán király (1095–1116) kori datálásra l. KRISTÓ Gyula, *A nagyobbik és a Hartvik-féle István-legendák szövegkapcsolatához*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 90. 1990.

⁴ SRH. II. 396., 398–399. A legendára l. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Bp. 1954. 143–149.

⁵ SRH. II. 518. A legendára l. GERICS József, *Krónikáink és a Szent László-legendák szövegkapcsolatai*. In *Középkori kútfőink kritikus kérdései*. Szerk. HORVÁTH János — SZÉKELY György. Bp. 1974. 113–136.

et magnates) fiait, akiket Valter, a csanádi káptalani iskola mestere tanított a szabad művészetek tudományára (*scientia artis liberalis*), lettek a csanádi Szt. György-monostorban az első kanonokok. „A püspök igen nagy gonddal nevelte őket, minthogy nem voltak idegenek, hanem országbeliek” (*non essent alienigene, sed patriote*).⁶ Ám, hogy ezen utóbb idézett, az idegeneket és a hazaiakat szembeállító későbbi betoldás, másodlagos eredetű textus, több ok miatt is bizonyosra vehető. Egyrészt terminológiája idegen a 12. század elejétől, ahová általában a nagyobbik Gellért-legenda alapszövegének keletkezését szokták tenni. (A *nobiles* és *magnates* még csak-csak magyarázható lenne, de a frissen létesült székeskáptalanok iskoláiban a szabad művészetek oktatása már nehezebben illik bele a képbe.⁷) Másrészt aki ezt az interpolációt végrehajtotta, nem tartotta szem előtt, hogy maga Gellért is idegen (*alienigena*) volt Magyarországon, lévén velencei származású,⁸ aligha tehető fel, hogy a 12. század elején Gellértről legendát író szerző ezt nem tudta vagy elfelejtette volna. Végül: a híradás mind különvégein, mind mondatvégen szép veloxokat tartalmaz, azaz ritmikus prózában íródott, ami viszont valószínűsíti: a 13. század közepét követően jegyezték csak le.⁹

Az elbeszélő források tehát a 12–13. század fordulójáig egyértelműen arról valának, hogy a magyar királyokat, forrásszerűen igazolhatóan Szt. István és Szt. Lászlót az idegenek megbecsülése, tisztelete hatotta át, s mintegy hivatalos ideológiájukká tették a *hospesek* magyarországi befogadását és gyámolítását. A fentebb idézett passzusokból az is kiderül, hogy ez nem általános keresztényi türelmet jelentett mindenféle — akár a Magyarországgal szemben ellenséges — idegenekkel szemben is, hanem csak azokat illette meg a tisztelet és támogatás, akik Magyarországon letelepedni, az itteni viszonyokhoz alkalmazkodni, igazodni akartak. Ezért állította szembe már Szt. István király az itt tartózkodni akaró külföldieket a pöffeszkedő külföldiekkel (*arrogantia exterorum*). Egyfelől tehát az Árpád-házi fejedelmek és királyok nemcsak hogy elnézték, hanem kezdeményezték, segítették a külszágokból jövő magyarországi betelepedését, elfogadták a magyarétól eltérő nyelvüket, szokásaikat, törvényeiket, igénybe vették a magyarokénál fejlettebb fegyvereiket és egyéb más példáikat (*documenta*), de nem nézték el a külföldiek Magyarországgal szembeni bármiféle megátalkodottságát, pöffeszkedését.

Az elbeszélő forrásokból kihüvelykeztető tanulságokat markánsan erősítik meg a 11–12. századi törvények. Mindenekelőtt Szt. István király 11. század elejéről való I. törvénykönyve visszaigazolja a jövevények — feltételezhetően nagyobb számú, ha már törvénybe bekerült — befogadását. Eszerint „ha valaki jóindulattal vendéget (*hospes*) fogad be, és ennek eltartásáról tisztességesen gondoskodik, a vendég, ameddig a megegyezésnek megfelelő eltartásban részesül, ne hagyja el eltartóját, és ne vigye másvalakihez szolgálatát” (I:24). A „közönséges” jövevények a későbbi törvénykönyvekben is rendszeresen és megkülönböztetett figyelemben részesítve szerepelnek. Szt.

⁶ SRH. II. 486., 495. A nagyobbik Gellért-legendára l. János HORVÁTH, *Die Entstehungszeit der Grossen Legende des Bischofs Gerhard*. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, 1960. 185–219.; CSÓKA J. Lajos, *Szent Gellért kisebb és nagyobb legendájának keletkezéstörténete*. In *Középkori kútfoink kritikus kérdései*, i. m. 137–145.; HORVÁTH János, *A Gellért-legenda keletkezése és kora*. In *uo.* 147–163. A fentebb idézett legendákra további bőséges irodalom található: Richard PRAŽÁK, *Legendy a kroniky koruny uherské*. Praha 1988. A legendák és az Intelmek magyar szövegét több szerző tolmácsolásában l. *Árpád-kori legendák és Intelmek*. Bp. 1983.

⁷ Vö. MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Bp. 1981. 33.

⁸ László SZEGFÜ, *Le missione politica ed ideologica di San Gerardo in Ungheria*. In *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*. A cura di V. BRANCA. Firenze 1973. 23–36.

⁹ HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 54–65., 98–103.

László király a más országokból lóvásárlás vagy más dolgok vétele miatt Magyarországra jövő vendégeknek (*hospes*) királyi engedély alapján biztosította a vásárlást (II:18). Kálmán király azon vendég-telepesek (*hospes*) számára, akik várőri földek szomszédságában laktak, vagy a várőrök katonai szolgálatában való részvételt írta elő — a birtok fele részének arányában —, vagy pedig 8 dénár fizetésére, azaz a természetbeni szolgáltatás megváltására kötelezte őket (I:35).¹⁰ A „közönséges” *hospes*ek kiváltságai az 1222. évi Aranybullában és annak 1231. évi megújításában is — lényegében változatlan szövegben — hangot kaptak. Eszerint „a vendégeket is, bármilyen nemzetből (*hospites cuiuscumque nationis*) valók, a kezdettől fogva nekik engedett szabadságban kell megtartani” (1222:19, 1231:27).¹¹

Ugyanakkor — főleg vallási indítékokkal magyarázhatóan — az idegen szokásokkal szembeni türelmetlenség is megfigyelhető a 11. század második felétől kezdődően. Ez még — az 1092. évi zsinati határozat tanúsága szerint — a keresztény „latinokra” (olaszokra, franciákra, vallonokra) is kiterjedt. A vonatkozó törvénycikk ekként szól: „Azok a latinok (*Latini*), akik a magyarok törvényes szokásával (*Hungarorum consuetudini legitime*) egyetérteni nem akarnak, akik, miután a magyarok a húst elhagyták, ők azt még hétfőn és kedden is megeszik: ha a mi jobb szokásunkkal nem akarnak egyetérteni, ahová akarnak, menjenek. A pénzt azonban, amit itt szereztek, hagyják itt, hacsak talán észre nem térnek, és a húst velünk együtt nem hagyják el” (László I:31).¹² Bármennyire is érdekes lenne ezt a szokéshelyet összevetni azzal az idézett Szt. István-i passzussal, amely a különböző szokások dicséretét zengi, s rámutatni arra, hogy ehelyütt már a magyarok törvényes szokása számít mércének, s kárhóztatandónak minősül az ettől eltérő szokás, társadalmi jelenséggé duzzadó idegenellenességről e cikkely kapcsán aligha lehetne szólni. Ehelyütt ugyanis egy sokadrangú kérdésben feszülő ellentmondásról van szó: míg ugyanis a magyarok a nagybőjtöt a hamvazószerda előtti vasárnapon kezdték (azaz az erre következő hétfőn és kedden már nem vettek húst magukhoz), addig a „latinok” hamvazószerdán kezdték a bőjtöt. Jellemző egyébként, hogy a zsinati határozat időpontjában már meghozta II. Orbán pápa a beneventói zsinaton (1091) azt a határozatot, amely mai napig szóló érvénnyel a nagybőjt előtti utolsó napot húshagyókedden, a nagybőjt első napját pedig — a magyar törvényben kárhóztatott „latin” szokásnak megfelelően — hamvazószerdában jelölte meg.¹³

Sajátos kettősség tükröződik a korai törvényekben az izmaelitákkal és a zsidókkal kapcsolatban. Egyikük sem keresztény vallású népesség. Az előbbiek a mohamedán vallásnak hódoltak, az utóbbiak a zsidó vallásnak. A keleti származású (volgai bolgár, kazár stb.) izmaeliták irányában már a legkorábbi időktől kezdve az összeolvadás elősegítése volt a cél. A kabarok — amennyiben az izmaeliták közé számíthatók — 10. század közepi adat szerint együtt éltek a magyarokkal, a kazár nyelvre is megtanították a magyarokat, míg a kabarok megtanulták a magyarok finnugor nyelvét.¹⁴ Az izmaelitákat a magyarok a 11. században megkeresztelték, megkövetelték, hogy tartsák meg keresztény vallásukat (László I:9), templomokat építsenek, fogyasszanak

¹⁰ ZÁVODSZKY Levente, *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Bp. 1904. 148., 171., 187–188. A törvényszövegek magyar fordítását l. SZILÁGYI Loránd, *Árpád-kori törvények*. Bp. 1962.

¹¹ ÉRSZEGI Géza, *Az Aranybulla (A hétszázötvenedik évfordulóján)*. Fejér megyei Történeti Évkönyv 1972. 17.; S. L. ENDLICHER, *Rerum Hungaricarum monumenta Arpadiana*. Sangallen 1849. 432.

¹² ZÁVODSZKY Levente, i. m. 163.

¹³ KNAUZ Nándor, *A magyar egyház régi szokásai*. Magyar Sion, 1868. 184–187.

¹⁴ MORAVCSIK Gyula, *Fontes Byzantini historiae Hungaricae aeco ducum et regum ex stirpe Árpád descenditum*. Bp. 1984. 46.

disznóhúst, leányaikat ne izmaelitákhoz, hanem magyarokhoz adják feleségül. Száz évvel Szt. István után már Kálmán király törvényeiben sem leljük az izmaelitákkal kapcsolatban — a Kálmán által példaként tekintett — Szt. István gondolatát: a szokások sokszínűségének országot erősítő hatalmát. Ezzel szemben — hasonlóan a „latinokról” Szt. László törvényében szereplő passzushoz — itt is az ellenkezőjéről olvashatunk: az izmaelitákkal kapcsolatban a cél az, hogy „miképpen most egyforma szokásúak (*unius moris*) lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők (*unanimites*) legyenek velünk” (Kálmán I:46–49).¹⁵ Eltérően az izmaelitáktól, a zsidók irányában nem a beolvasztás (egybeolvadás), hanem a kirekesztés (elkülönülés) érvényesült. Sorozatban tilalmazták a törvények és zsinati határozatok azt, hogy zsidók keresztény feleséget vegyenek vagy hogy keresztény szolgákat tartsanak, előírták, hogy zsidók csak püspöki székhelyeken telepedjenek le, részletesen szabályozták a zsidók és a keresztények közti kölcsönügyletek lebonyolítását stb. (László I:10, Kálmán I:74–75, Kálmán II:1–7, esztergomi zsinat: 63–64).¹⁶ A latinokkal, izmaelitákkal és zsidókkal kapcsolatos törvenycikkelyek a 11–12. században döntően vallási indítékúak, politikai következményeket alig hordoztak.

Az elbeszélő források és a törvényszövegek mellett ugyancsak a Magyarországra vándorolt és itt letelepedett idegenek szabadságairól vallanak a 10–12. századi népmozgások. Anonymustól értesülünk arról, hogy Taksony fejedelem (kb. 955–970) idején „sok vendég (*multi hospites*) özönlött hozzá különféle nemzetekből (*ex diversis nationibus*), elsősorban izmaeliták keletről.”¹⁷ Géza fejedelem és Szt. István király, valamint más uralkodók korában a 14. századi krónikakompozíció szerint „csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, thüringiaiak, meisseniek, Rajna vidékiek, kunok, latinok” telepedtek be, akik a magyarokkal házassági kapcsolatba kerültek.¹⁸ A korszak kihatásaiban is egyik legnagyobb szabású magyarországi bevándorlása a 12. század közepén, II. Géza király korában a németek (szászok) és flamandok (vallonok) nevéhez fűződik, akik Erdély jelentős részeit szállták meg, s akik 1224-ben II. András királytól megkapták Andreanum néven idézni szokott kiváltságlevelüket.¹⁹ A 13. század első harmadából való Várad Regestumból (*Regestum Varadiense*) gazdag példaanyagot kapunk arra vonatkozóan, hogy a *hospesek*, illetve azok leszármazottjai szabadságot élveztek. Amikor 1221-ben a Borsod megyei csokvai és ományi várnépek, illetve várjobbágyok maguk közé akartak vonni mocsolyási, pelgi és tornai lakosokat, utóbbiak azzal hárították el a helyzetüket fenyegető veszélyt, hogy ők szabadok és cseh vendégek fiai (*dixerunt se esse liberos et filios hospitum Boemorum*). 1213-ban a szolnoki vár jobbágyainak támadásával szemben a Győri falusi Angelus azzal védekezett, hogy ő „latin” vendég fia és teljességgel szabad (*contendebat se filium Latini hospitis esse et absolute liberum*).²⁰ E hatalmas méretű népmozgalmak megtörténte, a külföldről ide betelepült népelemek kiváltságolt volta

¹⁵ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 159., 189–190.

¹⁶ Uo. 159–160., 192–193., 195–196., 205.

¹⁷ SRH. I. 114–115. PAIS Dezső Anonymus-fordítását l. A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Bp. 1975.² 134–181.

¹⁸ SRH. I. 303–304. A 14. századi krónikakompozíció magyar fordítását l. BELLUS Ibolya, *Képes Krónika*. Bp. 1986.

¹⁹ Zur Rechts- und Siedlungsgeschichte der Siebenbürger Sachsen. Köln — Wien 1971. A 11–12. századi magyarországi betelepülésekre vonatkozó irodalmat l. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története tíz kötetben. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Főszerk. SZÉKELY György. II. Bp. 1984. 1685–1688.

²⁰ Joannes KARÁCSONYI — Samuel BOROVSZKY, *Regestum Varadiense ex aminum ferri candidis ordine chronologico digestum*. Bp. 1903. 272–273., 165–166.

önmagában is bizonyítja, hogy a befogadó magyar fejedelemség, majd királyság megbecsülte a jövevényeket, széles körű szabadságokat biztosított számukra a középkor korábbi századaiban.²¹

A fent elmondottak — az elbeszélő források, a törvénykezési emlékek, valamint a népmozgások tanúságai — egyaránt arról vallhatnak, hogy a 10–12. században a társadalmi és a politikai életet *tartósan* meghatározó idegenellenességgel nem kell számolnunk Magyarországon. Nem jelenti ez természetesen azt, hogy az imént érintett vallási ellentéteken túl (vagy éppen a vallási ellentétek mezébe burkolózva) rövid időre szólnak *politikai* indítékú idegenellenesség nem ütötte volna fel a fejét az Árpád-kor első három századában. E vonatkozásban a 10. századról mit sem mondhatunk. Amikor az interpolált pannonhalmi alapítólevél (1002) István és Koppány harcáról mint németek és magyarok közti háborúról emlékezett meg, arról az ellentétről, illetve annak az ellentétnek etnikai színezetű megjelenési formájáról szólt, amely a magyarországi feudális állam és keresztény egyház kialakulásában a keresztény hitre tért előkelők és a pogány tömegek között feszült. Az oklevél írója (betoldója?) azt a történelmi tényt juttatta e formában kifejezésre, hogy míg Istvánt a feleségével, Gizellával együtt bejött németek (bajorok) támogatták, Koppány oldalán a régi rendhez húzó magyarok álltak.²² Aligha vitathatóan a politikai alapállású idegenellenesség jelentkezéseként kell értékelnünk Péter második országlásának (1044–1046) idejét, amikor a király — ha alig egy évre is — német hűbérre tette Magyarországot, s a kormányzatban erős német befolyás érvényesült. Feltehető, hogy a Péter egész egyéniségére és mindkét szeri uralmára utóbb rávetülő német-barátság tárgyi alapját 1044–1046 közötti, kétségtelenül németbarát politikája magyarázza.²³ Hasonló eset állt elő II. István alatt (1116–1131), főleg uralma vége felé. Ekkor erőteljesen támaszkodott a berrho-éi csata (1122) után Magyarországra menekült besenyőkre, főleg besenyő előkelőkre, akik katonai feladatokon kívül komoly politikai előnyöket is élveztek, s ez kiváltotta a magyar urak (főleg persze a hatalomban mellőzött magyar előkelők) tiltakozását.²⁴

Ám mindezek nem bizonyultak tartós jelenségnek. István legyőzte Koppányt, s miután mind több magyar hajtotta fejét keresztvíz alá, a kereszténység és az új rend elvesztette etnikai jellegét. Péter másodszori, alig két éves uralmát elsöpörte a Vataféle pogánylázadás (1046), s Pétert az egészen más kurzust folytató, a németekkel kétszer is háborúra kényszerülő I. András váltotta fel a magyar trónon. II. István szintén rövid néhány évre korlátozódó „besenyő” korszakának, egyszersmind magának uralmának halála (1131) vetett véget, őt pedig az Árpád-kori magyar történelem egyik legmarkánsabb rezsimváltásaként II. (Vak) Béla követte a hatalomban. A fenti okok miatt a politikai célzatú és indítékú idegenellenességnek a 11–12. században nem volt *hosszú időn át* élő alapja Magyarországon. A 11–12. századi úri csoportok rendre nem a magyar–idegen ellentét esetleges törésvonalai mentén folytak, hanem más, egyéb szférákban kereshető hatalmi szempontok alapján bonyolódtak le.²⁵

Pedig a 11–12. század fordulójától kezdve — nagy bizonyossággal megállapíthatóan — kialakult az a magyar öntudat, amely a közös (magyar) nyelven és a közös

²¹ Erik FÜGEDI, *Das mittelalterliche Königreich Ungarn als Gastland*. Vorträge und Forschungen 18 (1974). Sigmaringen.

²² ERDÉLYI László, *A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története*. I. Bp. 1902. 589. Az eseményre l. György GYÖRFFY, *Der Aufstand von Koppány*. Studia Turcica. Bp. 1971. 175–211.

²³ KRISTÓ Gyula, *Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 18. 1965.

²⁴ MAKK Ferenc, *Megjegyzések II. István történetéhez. Középkori kútfőink kritikus kérdései*. i. m. 253–259.

²⁵ Uő., *A XII. századi főúri csoportok értékeléséhez*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 71. 1981. 29–35.

eredethagyományon alapult.²⁶ Már idéztük más összefüggésben Kálmán király azon egyik törvénycikkét, amely egymás mellett említette az izmaeliták nemzetéből való leányt a „mi” (= magyar) „nemzetünkéből” (*de gente ... nostra*) való férfival (Kálmán I:48). Még sokkal többet mond tárgyunk szempontjából egy másik cikkely, amely ekként hangzik: „Senki se merjen magyar nemzetiségű (*in genere Hungarorum*) vagy egyáltalán Magyarországon született rabszolgát vagy rabszolganőt, még ha idegen származású (*alienigena*) is, Magyarországon kívülre eladni vagy kivinni, kivéve olyan, idegen nyelvű rabszolgákat, akiket más országokból hoztak ide” (Kálmán I:77).²⁷ Ez a cikkely háromféle rabszolgáról szól. Az egyik idegen nyelvű és külföldi származású. Ez kétséget kizáróan minden ismerv alapján idegen. A másik típust az idegen származású, de Magyarországon született rabszolga képviseli. Ennek idegen volta szülei (elődei) idegen országbeli származásával és nyelvével függhet össze. Ezt magyarországi (*Hungarus* vagy *de Hungaria*) minősítő jelzővel illehetjük a szónak abban az értelmében, hogy ő legfeljebb — modern szóval élve — állampolgárságát illetően magyar (*Hungarus*), illetve tartózkodási helyét illetően magyarországi (*de Hungaria*). Őt idegen eredete és nem magyar nyelve mindezek ellenére sem teszi a szó etnikai-népi értelmében magyarrá. Végezetül a harmadik csoportot a magyar nemzetiségű rabszolga alkotja. Ez nyelvét, eredettudatát illetően egyaránt magyarnak minősül.

Az eredettudattal azonban csínján kell bánnunk. Igaz, vitatott időtől kezdve, de legkésőbb a 9. század közepe óta már létezett a csodaszarvas-monda mint a magyarság ősi steppei elemeket magában foglaló eredetmondája.²⁸ Igaz, az együvé tartozás csoporttudata nem enyészett el a bizonytalan időben (talán a 9. században) Perzsia határvidékére szakadt szavárd-magyarok esetében sem, akik még a 10. század közepén is kapcsolatban álltak a Kárpát-medencébe került magyarsággal.²⁹ De ez a mondaanyag nagyon sokáig, sok-sok évszázadon át megrekedt a szóbeli irodalom szintjén, nem került át az örökkévalóságot biztosító írásbeliségbe. Nincs semmi biztos nyom arra nézve, hogy a 13. század eleje előtt lejegyezték volna az ősi mondákat.³⁰ A 11–12. században a magyarok közös eredettudatát erősítő régmúlta, a magyar őstörténetre vonatkozóan szinte semmi sem nyert megörökítést, a pogány kori magyarok egyértelmű elmarasztalásban részesültek a korábbi Árpád-korban. A nagyobbik István-legenda a Szt. István előtti magyarokat mint „a kárhozat és tudatlanság fiait, faragatlan, kóbor népet” említi, akik „a hamisság útjáról... , a sötétség éjéből” léptek az üdvözülés útjára.³¹ A kisebbik István-legenda szerint „a magyarok barbár népe a hitelenségben már régóta tévelygett, s a pogányok szokása szerint hiú és szentségtörő babonákat követett.”³² Kálmán I. törvénykönyve bevezetőjének megfogalmazója akként írt a régi magyarokról, hogy országuk még Szt. István idejében is „a barbár műveletlenségnek szolgált.”³³ Még a 12. század közepe táján keletkezett Imre-legendában is efféle megállapításokat olvashatunk a pogány kor magyarjairól, hogy a sötétségből jutottak el a hit fényébe, s az általuk lakott Pannónia „előbb a pogányság csúf szokásaival volt bemocskolva.”³⁴ Varjú Elemér arra mutatott rá, hogy

²⁶ Erre I. Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*. Bp. 1974. 83–84., 251–252.

²⁷ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 190., 193.

²⁸ Szűcs Jenő, „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*. TörtSz, 1971, 199.; KRISTÓ Gyula, *Leveldi törzsszövetségétől Szent István államáig*. Bp. 1980. 73–78.

²⁹ MORAVCSIK Gyula, i. m. 45.

³⁰ KRISTÓ Gyula, *Ősi epikánk és az Árpád-kori íráshagyomány*. Ethn, 1970. 113–135.

³¹ SRH. II. 378.

³² Uo. 394.

³³ ZÁVODSZKY Levente, i. m. 182.

³⁴ SRH. II. 449–450., 451. A legendára I. TÓTH Sarolta, *Magyar és lengyel Imre-legendák*. A.Univ.Szeg.A.Hist., 11. 1962.; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása*

hitben buzgó magyar szerzetes nem is gondolkodhatott másként a pogány ősről, mint azt a nagyobbik István-legenda szerzője tette: meg volt győződve arról, hogy a vad magyarból csak a keresztény hit faragott igazi embert.³⁵ Szűcs Jenő szerint „az első legendák írói a túl közeli pogány múltnak még az emlékét is igyekeznek kitörölni a köztudatból.”³⁶ Összecseng ezzel Mályusz Elemér azon megállapítása, hogy a magyar krónikában olvasható kétféle őshaza-kép közül az őshazát és lakóit sötét színekkel ábrázoló tudósítás a korábbi.³⁷

A magyar öntudat és az idegenellenesség vonatkozásában gyökeres fordulat a 13. század elején következett be. Ennek első hírnöke Anonymus 1210 táján készült gestája. Legkorábban a névtelen jegyzőnél nyert megfogalmazást az a tény, hogy „Magyarország királyainak és nemesinek származását” írja meg, vagyis éppen azt tegye munkája tárgyává, aminek megírásától a 11–12. századi tollforgatók — elsősorban ideológiai okokból — szükségszerűen visszariadtak. Anonymus az, aki vállalta a szkíta-magyar rokonságot, aki besorolta Attila hun királyt az Árpád-házi magyar uralkodók közé, aki — bár megvetéssel szólt róluk — beépítette írásába az ősi mondákat, „a regösök csacsogó énekeit meg a parasztok hamis meséit”, aki éppen ott hagyta abba gestáját, ahol a korábbi történetírás kezdeni szokta, a keresztény Magyarország megszületésénél.³⁸ Anonymus nem kevesebbet tett meg a magyarság számára, mint megnyitotta a régmúlta vonatkozó emlékezetnek évszázadokon át elzárva tartott zsilipjeit, az emlékezet kényszerű hézagait merész elképzelésekkel (végső fokon fiktív történelem koholásával) hidalta át, s a szkíták, illetve — Attila személyében — a hunok ősként vállalásával hosszú időre megszabta a magyar történeti gondolkodás kiindulópontját. Nem feledhetjük el, hogy mindennek elvégzése egyútt járt a 11–12. század szigorú egyházias szemléletének háttérbe szorulásával, a korábban szentnek tekintett és hitt dolgok profanizálásával. Néhány évtizeddel korábban még elképzelhetetlen lett volna, hogy egy történetíró pogány vezért bármiféle kapcsolatba hozott volna a keresztény vallás szentségeivel, ha csak éppen nem elmarasztalólag. Nos, Anonymus könnyedén vezette vissza a pogány Álmos vezér hatalmát és bölcsességét a Szentlélek ajándékára, s magától értetődő természetességgel adatott az Istennel győzelmet a pogány magyaroknak Veszprémmel.³⁹

A magyar öntudat nem csupán a régmúlt dicsőségének megrajzolásában nyert kifejeződést Anonymusnál, hanem a magyarok és elődeik, a szkíták tulajdonságainak felmagasztalásában is. Büszkén emlegette a szkíták szabadság szeretét, független voltát, bölcsességét, szelídségét, harcban tanúsított keménységét, gyors lovaglását. Többször is egyenes párhuzamot vont a szkíták és a tőlük leszármaztatott magyarok között. A szkítákról szólva állapította meg: „kemény egy nemzet volt, hitem szerint azt ma is megismerhetitek ivadékaikról”. Vagy más helyütt: a „szittya nemzet (*Scythica gens*) ... az íjjal, nyíllal különbül bánt, mint a világ összes nemzetei közül akármelyik, s hogy csakugyan ilyen volt, azt az utódairól is megíthetitek.”⁴⁰ Nem fukarkodott a magyarok dicséretével sem. Egyik helyütt a magyarok „igen vitéz és a hadi viszontagságokban felette hatalmas nemzeté”-ről (*gens... Hungarorum*) tett em-

Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 1967. 199–226.

³⁵ VARJÚ Elemér, i. m. 90.

³⁶ SZÜCS Jenő, *A magyar irodalom története I. kötetéről*. TörtSz, 1967. 126.

³⁷ MÁLYUSZ Elemér, *Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban*. TörtSz, 1963. 5.; *Uő*; *Krónika-problémák*. Száz, 1966. 718–719., 725.

³⁸ SRH. I. 33., 87. Anonymus korára, személyére, művére l. KRISTÓ Gyula, *Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 1983. 369–392., 575–579.; GYÖRFFY György, *Anonymus. Rejtély avagy történeti forrás?* Bp. 1988.

³⁹ SRH. I. 39., 44., 98–99.

⁴⁰ *Uo.* 36–37.

lítést, más helyütt azt említette meg, hogy „a magyarok jobb vadászok, mint a többi nemzetek”, ismét másutt azt emelte ki, hogy „a magyarok a hadakozás megszokott viszontagságaiban legyőzhetetlenek.”⁴¹ Mindez szervesen összekapcsolódott az idegenek feletti magyar szupremácia hangoztatásával. Anonymusnál már töredékeiben sem élt az a Szt. István-i gondolat, amely az egynyelvű és egytörvényű ország gyengeségét fogalmazta meg. A magyarok és idegenek közötti harmonikus együttműködés egyetlen feltétele a névtelen jegyzőnél az idegenek feltétlen meghódolása a magyarok előtt. Nem csupán a gestája számos helyén megfogalmazott történet sugallja ezt, hanem egy helyütt nyíltan ki is fejezte: „Midőn a szomszéd nemzetek (*vicine nationes*) hallották véghezvitt jeles cselekedeteiket [ti. a honfoglaló magyarokét], Árpád vezérhez önlöttek; igaz hűséggel hódolva szolgáltak (*serviebant*) neki, de volt is részük jó gondoskodásban; így aztán igen sok vendég hazáivá vált” (*plurimi hospites facti sunt domestici*). Csak ilyen feltétellel igaz mindaz, amit néhány fejezettel később Anonymus a vendégekkel kapcsolatban általában mondott: „Bőségesen és pompásan éltek [a magyarok] valamennyi hozzájuk jött vendéggel (*hospitibus*) egyetemben. Árpád vezér a vele mulatozó vendégeknek nagy földeket és birtokokat adományozott. Ennek hallatára még több vendég tódult hozzá, és ujjongva vele mulatott.”⁴²

A magyar öntudat felszínre törése az idegenek leértékelésében, becsmérlésében is kifejeződött Anonymusnál. Az oroszokat és a kunokat — irodalmi példa nyomán — Álmos vezér szavaival kutyáikhoz hasonlította, akik uraik szavát hallva rögtön félelembe esnek.⁴³ Munkájában több helyütt visszatérően emlékezett meg a dolyfős bolgárok-ról.⁴⁴ A vlachokról (románokról) a magyarok kéme, Agmánd apa azt a jellemzést adta, hogy „annak a földnek [Erdélynek] a lakosai az egész világon a leghitványabb emberek. Mégpedig azért, mivel vlachok és szlávok; aztán fegyverük sincsen más, csak íj és nyíl; a vezérük, Gyalu (*Gelou*) maga is csak kevésbé állja a próbát, de meg nincsenek körülötte jó vitézek sem, akik helyt mernének állni a magyarok merészségével szemben.”⁴⁵ A németeket egy helyütt a dühös melléknévvel illette (*furibundi Theotonic*).⁴⁶

Ez utóbbi kifejezésnek azonban messze a középkori Magyarország határain túlmutatató vonatkozásai vannak. A német düh (*furor Teutonicus*) kifejezés az ókorból való, M. A. Lucanus *Pharsaliájából* származik, a középkorban a németiség jellemzésére először Ekkehardus Uraugiensis használta a 11–12. század fordulóján, élt a kifejezéssel a 12. században a francia Suger és az angol Salisbury is, a 13. században a kifejezés pedig már közhellyé vált.⁴⁷ Bár Lucanus műve megvolt a pannonhalmi bencés apát-ság könyvtárában annak 11. század végi katalógusa szerint,⁴⁸ mégsem gondolhatunk

⁴¹ Uo. 39., 42., 111.

⁴² Uo. 88., 94.

⁴³ Uo. 44. A névtelen jegyző oroszaira I. V. P. ŠUŠARIN, *Russko-vengerskie otnosenija v IX v. In Meždunarodnye svjazy Rossii do XVII v.* Moskva 1961. 131–180., kunjaira I. SZEGFÜ László, *Anonymus és a kománok.* MKsz, 1969. 220–238.

⁴⁴ SRH. I. 53., 81–82., 104–105. Anonymus bolgárjaira I. ECKHARDT Sándor, *Anonymus dolyfős bolgárjai.* MNy, 1960. 248–250.; Gyula MORAVCSIK, *Der ungarische Anonymus über die Bulgaren und Griechen.* Revue des Études Sud-Est Européennes, 7 (1969) 167–174.

⁴⁵ SRH. I. 66. A névtelen jegyző vlachjaira I. INOKAI TÓTH Zoltán, *Tuhutum és Gelou. Hagyomány és történeti hitelesség Anonymus művében.* Száz, 1945–1946. 21–84.; KRISTÓ Gyula, *Rómaiak és vlachok Nyesztornál és Anonymusnál.* Száz, 1978. 623–661.

⁴⁶ SRH. I. 114.

⁴⁷ *Luc. Phars.* I. 255. L. továbbá J. HUIZINGA, *Patriotizmus, nacionalizmus,* é.n. 19–20.; MÁLYUSZ Elemér — KRISTÓ Gyula, *Johannes de Thurocz, Chronica Hungarorum.* II. 1. Bp. 1988. 281–282.

⁴⁸ CSAPODI Csaba, *A legrégibb magyar könyvtár belső rendje (Pannonhalmi a XII. században).*

arra, hogy nem külföldi kölcsönzés nélkül került Magyarországra, azaz hogy ez a kifejezés már a 11. századi ősgestában szerepelt volna.⁴⁹ Győry János szerint a 12. századi reneszánsz karolta fel az antikvitást: nemcsak az angol Geoffrey of Monmouth, hanem a többi nyugat-európai epikusok is betéve tudták a *Pharsaliát*. Mályusz Elemér arra hívta fel a figyelmet, hogy „a XIII. századi híres bolognai tanár, Boncompagno, levélírássra oktató ars dictaminis-tankönyvében az egyes népeket hátrányos oldalukról jellemezve már mint közhelyt említi, hogy a németeket dühöngésük, a franciákat kevélységük teszi nevetségessé.”⁵⁰ Mivel ismeretesek azok a kapcsolatok, amelyek a magyarországi szellemi elitet előbb Párizshoz, majd Bolognához kötötték,⁵¹ a kifejezés Nyugat-Európából való kölcsönzésének nem látjuk akadályát. Hogy ez a szókapcsolat a 13. század közepe táján Magyarországon is közhellyé vált, az bizonyítja, hogy 1245-ben IV. Béla király oklevelében is előfordul (*Theuthonialis furie tempestas*).⁵² Nem kizárt persze, hogy Mályusz Elemér alábbi megjegyzése hordozza az igazságot a *furor Teutonicus* kérdésében: „A filológiai átvétel helyett valahogyan logikusabb arra gondolnunk, hogy az azonos politikai viszonyok azonos iskolai ismeretanyagból bontakoztattak ki közös felfogást.”⁵³ Ez azt jelenti: meg kell találnunk azon politikai viszony-rendszert, amely lehetővé tette Magyarországon a *furor Teutonicus* megjelenését és elterjedését.

A fentebb az idegenellenességről elmondottak is affelé mozdítanak bennünket, hogy e kifejezés magyarországi alkalmazásának, meggyökeresedésének és *tartós* használatának tárgyi alapján ne a 11–12. században, hanem a 13. század elejétől kezdődő időben keressük. Az első nyom magában Anonymus gestájában meglehetősen. Amikor a névtelen jegyző saját korára vonatkozóan — erősen kritikai élel — arról ír, hogy „éppen most is a rómaiak (*Romani*) legelnek Magyarországon javaiból”,⁵⁴ akkor arra a — magyarok, a magyar előkelők számára terhes — uralomra céloz, amelyet 1205 óta a II. András feleségével, Gertrúddal a német-római császárságból bejött idegenek gyaroláltak Magyarországon.⁵⁵ Anonymusnál, aki egyfelől a Magyarország javaiból legelő rómaiakról, másfelől dühös németekről szól, a két népnév lényegében azonos értelemben szerepel. A *Romanus* a német-római császárság alattvalóját, a *Theotonicus* pedig a német-római császárság meghatározó etnikumát, a németet jelenti. A két népnév jelentésbeli azonosságának igazolására elég arra hivatkozni, hogy a magukat *imperator Romanorum*-nak címező német-római császárokat a névtelen jegyző *imperator Theotonicorum*-nak nevezi, vagy elég utalni Anonymus azon helyeire, hogy a magyarokkal szemben vesztes és futásnak eredő rómaiak (*Romani*) életüket mentve a németek (*Theotonicorum*) földjére mentek, s a magyarok egészen a németek (*Theotonicorum*) határáig üldözték őket, illetve hogy a rómaiak (*Romani*) lappangva üszták át azt a folyót, amely Pannónia és a németek (*Theotonicorum*) határán van.⁵⁶ Anonymus tehát 1210 táján készített gestájában a magyarországi német (a későbbi irodalmi alkotásokban szereplő „meráni”) uralom ellen tiltakozott.

MKsz, 1957. 15.

⁴⁹ L. IGY KUMOROVITZ L. Bernát, Száz, 1960. 918.; MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 721.

⁵⁰ GYÖRÝ János, *P. mester franciaországi olvasmányai*. Mságtud, 1942. 8.; *Uő.*, *Gesta regum — gesta nobilium*. Tanulmány Anonymus krónikájáról. Bp. 1948. 38.; MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 721.

⁵¹ MEZEY László, *Deákság és Európa*. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 123–159.

⁵² NAGY Imre, *Sopron vármegye története*. Oklevéltár. I. Sopron 1889. 20.

⁵³ MÁLYUSZ Elemér, Száz, 1966. 722.

⁵⁴ SRH. I. 46.

⁵⁵ KRISTÓ Gyula, *Tanulmányok az Árpád-korról*, i. m. 379–382.

⁵⁶ SRH. I. 56., 94., 97–98.

Az 1205–1213 közti magyarországi német uralomról a források csak töredékes képet őriztek meg. Egy közel kortárs nyugat-európai kútfő (*Annales Marbacenses*) példás tömörséggel szólt arról: Gertrúd királyné „a bárhonnan jövő németek iránt bőkezű és szívélyes volt.”⁵⁷ Gertrúdtól nem maradtak fenn birtokadományozó oklevelek, de amint ezt a Gertrúddal együtt Magyarországra jött „meráni” (német) Adolf prépost számára tett 1209. évi adománylevél mutatja, a királyi adomány kieszközlésében döntő szerepet játszott Gertrúd királyné, valamint két testvére, Bertold kalocsai érsek és a szintén Magyarországon tartózkodó Henrik isztriai örgróf.⁵⁸ II. András királynak a „merániai” iránti kedvezését ékesen bizonyítja Bertold magyarországi karrierje. Bár Gertrúd öccse öt évvel elmaradt a kánoni életkortól, s szakmai szempontból is alkalmatlannak bizonyult (teljesen járatlan volt a kánonjogban és a szentbeszédtek tartásában), II. András mégis elérte, hogy sógorát kalocsai érsekké válasszák, s másodszori próbálkozásra a pápától is megszerezte a megerősítést. II. András azonban nem elégedett meg ezzel, hanem kalocsai érsek sógorát 1209-ben dalmát–horvát bánná, majd rövidesen erdélyi vajdává tette.⁵⁹ A magyarországi közhangulatra vet éles fényt II. András királynak 1214-ben a pápához intézett levele. Ebből az derül ki, hogy mivel a király Bertoldot „forrón szerette és mások fölé emelte, ezzel csaknem az egész ország különböző rangú embereinek (*maiorum et minorum*) gyűlöletét” magára vonta.⁶⁰ A németellenes magyarországi közhangulat legnyilvánvalóbb kifejezése magának Gertrúd királynénak a meggyilkolása volt 1213. szeptember 28-án, s csak a körülmények alakulásának köszönhető, hogy a merényletnek nem sikerült kioltaniuk az életét a Gertrúddal együtt időző VI. Lipót osztrák hercegnek, Bertold kalocsai érseknek, számos német előkelőnek, valamint Bertold több papjának.⁶¹

A „meráni” uralom — bár alig néhány évig tartott — mélyreható nyomokat hagyott a magyar társadalomban. Ennek egyik vetülete történeti síkon ragadható meg. Oly erős volt 1213-at követően az ellenérzés a német uralmat megvalósító Gertrúddal és rokonaival szemben, hogy ez még a magyar krónikában is hangot kapott. Természetesen sem II. András korában, sem II. Andrásnak Gertrúdtól született fia, IV. Béla király idején ezt nyíltan nem lehetett leírni, de a németellenes gyűlölet mégis utat talált a krónikába, igaz, 200 évvel korábbi eseményhez kapcsolva. (Hasonló eset a 14. században is előfordult: amikor nem merték leírni a magyarországi krónikások Záh Felicián 1330. évi bosszújának valóságos okát, azt, hogy Károly Róbert király lengyel sógora megbecstelenítette Felicián leányát, s ez váltotta ki a felbőszült apa merényletét a királyi család ellen, ezt az alaphelyzetet 100 évvel korábbra helyezték, s Bánk bánnak Gertrúd elleni merényleténél mesélték el, azzal a szándékolt tévedéssel persze, hogy Bánk bán a felesége erkölcsén Gertrúd egyik, idegenből jött testvére által ejtett folt miatt gyilkolta volna meg Gertrúdot.⁶²) A mi esetünkben magának Szt. István királynak a felesége, Gizella esett az átfestés áldozatául. A 14. századi krónikakompozícióban arról olvashatunk: Szt. István halála után Gizella királyné cinkostársával együtt elhatározta, hogy a német vagy inkább velencei Pétert, a királyné testvérét [!]

⁵⁷ Albinus Franciscus GOMBOS, *Catalogus fontium historiae Hungaricae*. I. Budapestini 1937. 152.

⁵⁸ Richard MARSINA, *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I. Bratislavae 1971. 122.

⁵⁹ A „merániaiakra” I. E. OEFELE, *Geschichte der Grafen von Andechs*. Innsbruck 1877. Bertoldra I. H. SCHMIDINGER, *Patriarch und Landesherr. Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer*. Graz — Köln 1954., Bertold magyarországi szereplésére I. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1280–1283.

⁶⁰ Augustinus THEINER, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. I. Romae 1859. 2.

⁶¹ KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1286.

⁶² SRH. I. 464–465. L. HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 267.

teszik királlyá, s arra törekedtek, Gizella királyné kénye-kedve szerint Magyarország „akadálytalanul a németeknek vettessék alá.”⁶³ S hogy itt valójában Gertrúd alakját öltötte fel a szent életű Gizella, azt a 13. század közepi Albericus Trium Fontium magyar eredetű híre mutatja. Eszerint „Gizella királyné, mint mondják, sok rosszat tett azon a földön [Magyarországon], és végül a szent király halála után érdemei szerint megölték.”⁶⁴

A töredékes adatok is mutatják, hogy a magyar társadalomra — a viszonylagos nyugalom évtizedei után — traumaként szakadt rá a német uralom s az ennek ellenhatásaként felizzó idegenellenesség. Természetesen nincs arról szó, hogy ez a népi társadalom széles köreit átjárta volna, illetve hogy a falvak ezreiben továbbra is békésen egymás mellett élő etnikumok viszonyában fordulatot hozott volna. Összhangban van ezzel az a körülmény, hogy az uralkodó rétegek szintjén éles idegenellenességről tanúskodó 1222. évi Aranybulla a „közönséges” vendégek (*hospes*) számára, nemzeti hovatarozásukra való tekintet nélkül, biztosította „a kezdetől fogva nekik engedett szabadságot” (1222:19).⁶⁵ Igenis változás következett be viszont az uralkodó rétegek érdekellentéteiben. A hatalomból időlegesen, a németek miatt kiszorult — döntően magyar — előkelők a németekkel szembeni hatalmi ellentéteiket etnikai síkra terelték. Ezt az idegenellenességet, amely 1213 után nyugvópontra jutott volna, továbbra is ébren tartotta és élesztgette II. András új gazdaságpolitikája, amely szerint a királyi jövedelemforrásokat izmaelitáknak vagy zsidóknak adta bérbe. 1218-ban szerepelnek a pesti böszörmények mint kamarabérlok. Mivel a bérleti rendszer a sógazdaságra is kiterjedt, a II. Andrással szemben elégedetlen előkelők köre az egyháziakat is átfogta, akik nagy kiváltságokat élveztek a királyi sógazdaságban.⁶⁶

A „meráni” korszak traumájának emléke és az 1210-es években erőre kapó s nem magyar elemeket kedvező helyzetbe hozó királyi bérleti rendszer elleni tiltakozás egyaránt szerepet játszott az 1222. évi Aranybulla mindazon cikkelyeiben, amelyek az uralkodó osztály magyar eredetű tagjainak idegenellenességéről tanúskodnak. A „meráni” korszak emlékének másik vetülete a 13. századi törvényekben öltött testet, az efféle időktől való félelem motiválta az alábbi cikkelyeket: „Ha vendégek (*hospites*), tudniillik előkelő emberek (*boni homines*) jönnek az országba, az ország tanácsa nélkül méltóságokra ne emeljék őket” (1222:11). Vagy egy másik passzus: „Birtokokat nem szabad az országon kívüli (*extra regnum*) [személyeknek] adományozni. Ha ilyeneket adományoztak vagy eladtak, meg kell engedni az ország lakóinak, hogy azokat visszaválthassák” (1222:26). Hangot kapott az 1222. évi Aranybullában az izmaelita és zsidó bérlok elleni elégedetlenség is, méghozzá idegenellenesség mezébe öltöztetve: „Kamaraispánok, pénzverők, sőtisztek és vámszedők az ország nemesei legyenek. Izmaeliták és zsidók ne lehessenek” (1222:24).⁶⁷

Lényegében hasonló cikkelyeket találunk az Aranybulla 1231. évi megújításában is, bár az 1222. évi cikkelyekkel való minimális eltérések roppant tanulságosak. Ekkor is tilalmazták idegenek méltóságviselését (1231:23), de három megszorítást tettek. Egyrészt kiemelték, hogy ez a *nemes* vendégekre (*hospites nobiles*) vonatkozik. Másrészt csak akkor tiltották a tisztségviselést, ha az idegenek „nem akarnak itteni lakosok lenni”, végül pedig az idegen tisztségviselőket azzal vádolták meg, hogy „az ilyenek viszik ki az ország gazdagságát”. A *nemes* vendégekre szorítkozó passzus beiktatása indokolt volt, mert a „közönséges” vendégek 1231-ben is megkapták — nemzetre való

⁶³ SRH. I. 322–323.

⁶⁴ Albinus Franciscus GOMBOS, i. m. I. 28. L. KRISTÓ Gyula, *I. István és családja Árpád-kori történetírásunkban*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 40. 1972. 69–71.

⁶⁵ ÉRSZEGI Géza, i. m. 17.

⁶⁶ KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1279–1280.

⁶⁷ ÉRSZEGI Géza, i. m. 16., 18., 17–18.

tekintet nélkül — azt a jogot, hogy „a kezdettől fogva nekik engedett szabadságban kell őket megtartani”, méghozzá az 1231. évi törvényszöveg pótlása szerint „örökké” (1231:27). Ugyancsak megtiltották 1231-ben is az országon kívüli személyek számára birtokok adományozását, biztosítva ilyen birtokok esetében az ország lakóinak visszaváltási jogát. Ehhez 1231-ben annyit fűztek hozzá: „vagy egyszerűen vissza kell venni azokat [ti. a birtokokat]” (1231:32). Lényegében 1222. évi intézkedést ismételt meg az 1231. évi megújítás akkor is, amikor kimondta: „A pénzverde, sókamarak és más állami hivatalok élére zsidókat és szaracénokat ne állítsanak” (1231:31).⁶⁸ Ez utóbbi nyomvonalon haladt az 1233. évi beregi egyezmény is, amely tilalmazta zsidók és szaracénok (izmaeliták) pénzverés, sűgyek, adók, más közhivatalok élére, vezető állami tisztségbe állítását, s intézkedett a zsidók és izmaeliták keresztényekkel szembeni magatartásáról.⁶⁹

Még el sem ültek a „meráni” uralom, valamint az izmaelita és zsidó bérlők keltette hullámok, máris újabb etnikai ellentét borzolta a kedélyeket: a kunok megjelenése. Mivel IV. Béla király támaszt látott a kunokban, bizonyos kedvezményekben részesítette őket, ami kiváltotta a magukat — akár más okok miatt is — háttérbe szorítottak érző magyar előkelők dühödt támadását a kunok, illetve a kunoknak kedvező király ellen. A politikai és anyagi-gazdasági hatalomért való harc újra az idegenellenesség mezébe öltözött. Könnyítette az előkelők dolgát, hogy a nomád kunok nem csupán nekik okoztak erkölcsi, hanem az egyszerű magyar embereknek is anyagi károkat, tehát a főemberek sérelmeiket országos, az egész magyarságot ért sérelmekként adhatták elő. Nem véletlen, hogy Rogerius váradi kanonok IV. Béla és a magyarok közti gyűlölködés első okaként éppen ezt említette: „Amikor pedig a kunok királya nemeseivel és közembereivel együtt kóborolni kezdett Magyarországon, végtelen sok marhacsordájuk lévén, súlyos károkat okoztak a magyaroknak legelőikben, vetésekben, kertekben, gyümölcsösökben, szőlőkben és egyéb javaikban. És ami még rettenetesebb volt — mivel ezek nomád emberek voltak —, undorító módon földre teperték a szegény emberek hajadon leányait, és megszeplősítették a hatalmasok (*potentes*) ágyát... És ha egy magyar megkárosított egy kunt, akár jószágában, akár személyében, azonnal igazságot szolgáltatott a kunnak, úgyhogy más már nem mert hasonlót elkövetni. De ha egy kun okozott kárt egy magyarnak, a magyarnak nem szolgáltatott igazságot, és ha sürgenél merte, a pofázásért pofonokat kapott cserébe.” Hogy elsősorban a magyar előkelők sérelmeiről volt szó, jól példázza a király és a magyarok közti gyűlölködés ötödik oka. Eszerint amikor a magyarok „hívásra vagy hívatlanul a királyi udvarba mentek, nem volt alkalmuk a királyt látni, hacsak nem távolról, és csupán közvetítő útján volt lehetőségük vele beszélni, de ha a legutolsó kun jött oda, azonnal nyitva állt előtte az ajtó, és be is léphetett; és a kunokat mind az üléseken, mind a tanácskozásokban és mindenben a magyarok elé helyezte a király.”⁷⁰ S éppen úgy, mint Gertrúd esetében, a kunok vonatkozásában is a magyarok idegenellenessége gyilkosságban kulminált. A Magyarországot ért 1241. évi tatár támadás közepette a magyarok megölték Kuthen kun királyt. Az a megalapozatlan gyanú terjedt el róla, hogy része volt a tatárok betörésében, s így mint Magyarország pusztulására törő árulót érte a halál. Ám hogy e lépést idegenellenesség is motiválta, az mutatja, hogy a Kuthen ellen fellépő magyarok a királyt is szidalmazták: „Harcoljon a királyunk, aki a kunokat a mi gyűlölségünkre (*in nostrum odium*) behozta.” S

⁶⁸ S. L. ENDLICHER, i. m. 432., 432–433.

⁶⁹ Richard MARSINA, i. m. I. 295–296.

⁷⁰ SRH. II. 554., 556. Rogeriusra I. ALMÁSI Tibor, *Megjegyzések Rogerius magyarországi méltóságviseléséhez*. A. Univ. Szeg. A. Hist., 86. 1988. 9–14. Rogerius magyar fordítását I. HORVÁTH János, in *A tatárjárás emlékezete*. Bp. 1981. 111–148.

hogy e hangok elsősorban a tehetősebbektől eredtek, onnan tudható, hogy a királyellenes jelszavak között ilyen is előfordult: „Harcoljon azokkal a király, akiknek a mi birtokainkat odaadományozta.”⁷¹

A fentiek alapján bizonyosra vehető, hogy Magyarországon, elsősorban a birtokos osztály körében, a 13. század első felében újfajta törésvonal keletkezett: az idegenellenesség, amely politikai ellentétet etnikai mezbe öltöztetett. Ám az idegenellenesség kiváltotta a magyarországi idegen eredetű előkelők ellentámadását. Ezt a harcot nem a csatamezőn, hanem a toll fegyverével vívták meg, s ennek köszönheti létét a magyar krónika advena-listája, amely a legjelentősebb idegen eredetű magyarországi előkelő családok, nemzetségek rövid történetét foglalta össze. Ez a 14. századi krónikakompozícióban betétként, Kézai Simonnál önálló könyvként megőrzött rész⁷² nem kevesebbre vállalkozott, mint annak bemutatására, mit köszönhet Magyarország az idegeneknek. A krónikakompozícióban az idegenekkel foglalkozó rész első mondata arról szól, hogy a jövevények nemessége egyenlő a magyarokéval (*hospites... nobilitate pares Hungaris*), az utolsó pedig arról: a különböző idegen eredetű népek, akik sokáig tartózkodtak az országban, a magyarokkal házassági kapcsolatokat létesítettek, és hasonló módon (*pariter*) nemességet és szállásbirtokot nyertek.⁷³ Ez tehát az a keret, amelybe a szerző a jövevényekről szóló rövid művét elhelyezte. A keret önmagában sokatmondó: azt hangoztatja, hogy nincs különbség a magyarok és a Magyarországon hosszabb ideje élő idegenek között a jogok és a társadalmi helyzet vonatkozásában, az idegenek a magyarokkal azonos nemességet élveznek, azokhoz hasonlóan szállásbirtokot (*descensum*) birtokolnak. Ez az elvi alapállás nyilván válasz volt arra az anonymusi koncepcióra, amely Magyarország elfoglalását a hét honfoglaló vezérnek tulajdonította, s az országalapítás nagy művében az idegeneknek legfeljebb a behódoltak szerepét juttatta. Amit azonban e szerző a keretet képező két mondat közé helyezett el, az még világosabban tanúskodik felfogásáról. A kialakuló magyar állam megannyi fontos mozzanatában döntő szerepet juttatott az idegeneknek, számos esetben fiktív személyeket és eseményeket költve. Így pl. a nyitó mondat utáni fejezetekben csupa olyan dologról olvashatunk, amelyek mindegyike a jövevények kiemelkedő jelentőségét húzza alá. A 38. krónikafejezet szerint Szt. Istvánt a sanseverinói Deodatus (kitalált figura!) keresztelte meg Szt. Adalbert prágai püspök társaságában. A 39. fejezet arról tudósít, hogy Wolfer és Hedrik már Géza fejedelem (valójában II. Géza király) korában favárat és kolostort épített. A 40. fejezet akként fogalmaz, hogy a bajorországi Vecelin Szt. Istvánnal együtt Somogyban megölte Koppány vezért. A megfogalmazás aligha véletlen: nem Szt. István ölte meg Koppányt Vecelinnel együtt; vagyis Vecelinnek nagyobb szerepet tulajdonít Koppány leverésében, mint Istvánnak. A 41. fejezet szerint Szt. Istvánt német szokás szerint övezték karddal a Koppány elleni összecsapás előtt, s az idegenből jött Hont és Pázmány „tanácsára és segítségével állítottak királyt a magyarok fölé”. Nem kevesebbet jelent ez, mint annak kimondását: a magyar királyság idegen intézmény, s mind Koppány leverése, mind a kereszténység győzelme Magyarországon az idegenek érdeme. Világosan kiderül ez utóbbi körülmény a keret nyitó mondatát is tartalmazó 37. fejezetből. Innen arról értesülünk, hogy „Géza fejedelem... megkezdte a magyarok népének keresztény hitre térítését. És midőn intelmekkel nem tudta megtéríteni őket, mert buzgón hódoltak a pogány szertartásoknak, kénytelen volt némelyeket fegyverrel elnyomni; hogy ezt megtehesse – mivel többen voltak a hit ellenzői, mint követői – , hírül kellett adnia szándékát a ke-

⁷¹ SRH. II. 566. L. KRISTÓ Gyula, in *Magyarország története*. II. i. m. 1426.

⁷² SRH. I. 294–304., 187–192. Kézai Simon magyar fordítását l. BOLLÓK János, in *A magyar középkor irodalma*. Bp. 1984. 115–163.

⁷³ Uo. 294., 303–304.

resztény királyoknak és fejedelmeknek. Kívánságát hallván azok nemcsak segítséget küldtek, hanem személyesen is eljöttek, mert a magyarok kegyetlensége ártalmas és gyűlöletes volt számukra.”

Bár a magyar történeti kutatás mérvadó vonulata az advena-lista keletkezését V. István korára (1270–1272) teszi, és szerzőjéül többen Ákos mestert tekintik,⁷⁴ úgy tűnik, van mód e kis terjedelmű, de a középkori magyar ideológiatörténet szempontjából nagy jelentőségű mű keletkezési idejének viszonylag pontos meghatározására. Mivel a 49. fejezet említi Buzád bán nemzetségét, márpedig ő csak 1226-ban lett bán (és 1241-ben meghalt), így az advena-lista 1226 előtt nem keletkezhetett.⁷⁵ Viszont a 45. fejezet — amint már Pauler Gyula figyelte erre — II. Frigyes császárt még mint élőlt látszik említeni,⁷⁶ azaz ez 1250 előtti keletkezésére vall. Az 1226–1250 közti időszaknak inkább a végét, azaz az 1240-es éveket vehetjük gyanúba az advena-listában szereplő más személyek szereplési ideje miatt. (Így sokat nyom a latban, hogy az 50. fejezetben szereplő Keled-fiakra csak 1244-től kezdve vannak adatok.⁷⁷) Ha ez a keltezés megállja a helyét, bizonyosra vehetjük: az advena-lista válasz volt arra az idegenellenességre, amely az 1205-től kezdődő évtizedekben előtötte Magyarországot, s kiváltképpen a társadalom felsőbb szféráiban hódított.

A jövevénylajstrom dolgában már Pauler Gyula mértékadóan foglalt állást, jóllehet ő — erős kivételként a szakirodalom később általánossá váló értékítéletéhez képest — a hun-történettel együtt keletkezését a 13. század második-harmadik évtizedére helyezte. Szerinte ekkor már „tekintélyes emberek voltak sok idegen jövevény utódjai: a Huntpazmánok, és Jákók, a Pothok, a Guthkeledek, kik nem szívesen vehették, ha eleiket valami jött-ment népek tekintik”; ezek a 13. századi urak hadi szolgálataikra hivatkoztak, amelyeket elődeik Géza fejedelemnek és az első magyar királyoknak tettek, és inkább az ő igényeiket, felfogásukat tünteti fel e lista, semmint a történeti valóságot.⁷⁸ Felfogásunk igen közel áll ehhez a koncepcióhoz. Mivel a krónikaszerző általában a valóságosnál korábbi időre tette az idegenek bejövetelét, több nemzetséget illetéktelenül sorolt a *hospes* eredetűek közé, célzatossága aligha vitatható. A 13. század elejétől lábra kapó idegenellenességgel szemben (amely alapvetően a hatalomból kiszorított magyar előkelők ideológiájaként jelent meg, s tiltakozást jelentett az idegenek tisztségviselésével, „túlzott” anyagi előnyeivel szemben) történeti síkon akarta igazolni az előkelő *hospesek* utódainak jogát, jogosságát magyarországi ingatlanok birtoklására, országos hivatalok viselésére.

Ezen eleddig ismeretlen szerző munkájára, amely az idegenek érdemeit ecsetelte, két irányból érkezett válasz. Az egyiket a valóban V. István kori krónikás, azaz Ákos mester adta. Ő vállalkozott arra, hogy kidolgozza a hét honfoglaló magyar vezérnek a 14. századi krónikakompozícióban jelenleg is olvasható történetét.⁷⁹ Vállalt feladatának eleget téve, nem riadt vissza az aktualizálástól sem. Az egyik honfoglaló vezér (Gyula) leszármazói sorába saját kortársát, a 13. század második felében élt László fia Gyulát is becsempészte. A hét vezér korábbi krónikában is már szereplő ösztövért listájának viszonylag kerek történetekké való kikerekítése önmagában jelzi: magyar származású és érzelmű előkelő volt. Ákos mesterrel való azonosítása esetén a nagy

⁷⁴ DOMANOVSKY Sándor, *Kézai Simon mester krónikája*. Bp. 1906. 120., 128–130.; GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*. Bp. 1948. 152.; HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 342–343.; CSÓKA J. Lajos, *A latin nyelvű történeti irodalom*, i. m. 426.; MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*. Bp. 1971.

⁷⁵ KARÁCSONYI János, *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig*. II. Bp. 1901. 122–123.

⁷⁶ PAULER Gyula, *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. II. Bp. 1899.² 604.

⁷⁷ GYÖRFFY György, *Krónikáink és a magyar őstörténet*, i. m. 170.

⁷⁸ PAULER Gyula, *Szent-István és alkotmánya*. Száz, 1879. 27–29.

⁷⁹ SRH. I. 287–292. L. MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*, i. m. 53–61.

múltú és hatalmú Ákos *genus* sarja. Magyarságát azonban mellé- vagy még inkább alárendelte társadalmi állásának. Ebből a szempontból roppant tanulságos, amit a 35. fejezetben, a hét honfoglaló vezér történetének elmondása után megjegyzett: „A többi nemzetség pedig, amely eredetét nézve ezekkel egyenlő és hozzájuk hasonló, tetszése szerint szerzett magának szálláshelyet (*descensum*). Ha tehát egyes kódexek azt tartalmazzák, hogy Pannóniába ez a hét kapitány jött be, és Magyarország csupán általuk keletkezett és alakult ki: honnan jött akkor Ákos, Bor, Aba és a többi magyar nemes nemzetsége, hiszen ők valamennyien Szkítiából származnak, nem jövevények (*hospites*).” Mivel azt kellett megállapítania, hogy a hét honfoglaló vezér leszármazottainak sorában számos nagyhatalmú nemzetségnek — közte saját *genus*ának — nem jutott hely, kitágította a honfoglaló — azaz vitathatatlanul magyar származású — vezérek, előkelők körét, ezzel megannyi kortárs magyar nemzetség számára adta meg az elvi lehetőséget, hogy ősüket az ekkor már a mesék kódéba vesző honfoglalás korába vezessék vissza. Mindenesetre azzal, hogy a nemzetségek jelentős részét elhátárolta a jövevények körétől, világosan kifejezésre juttatta: még az 1270-es években is élt — legalábbis a történeti irodalomban — a magyarországi előkelők bennszülött és idegen eredetű csoportokra osztásának gyakorlata. Ákos mester azonban nem juttatott túlzottan nagy szerepet munkájában az idegenellenességnek, a hangsúly inkább társadalmi, semmint etnikai kérdésekre esett nála. A nagybirtokosság történetírójaként saját osztálya szemszögéből értékelte a történelmet. Amint — Horváth János nyomán — Mályusz Elemér megállapította: „Ákos mester azon nagybirtokos arisztokraták közé tartozott, akik a XIII. század közepére felzárkózva a hatalom korábbi hasznélvezői mellé, jogot formáltak arra, hogy a király az ő érdekeiket is kímélve, sőt istápolva uralkodjék.”⁸⁰

A másik választ az 1280-as évek első felében, IV. (Kun) László király korában Kézai Simon adta. Egyfelől továbbépítette mindazt a magyar öntudattal kapcsolatos gondolati anyagot, amelyet már évtizedekkel korábban Anonymus lefektetett. Míg azonban a névtelen jegyzőnél csak Attila és az Árpádok álltak rokonságban, addig Kézai Simon széles történeti tablón a hun és a magyar nép rokonságát, illetve azonosságát vázolta fel. Ezzel önmagában véve óriási szolgálatot tett a magyar öntudatnak, messze évszázadokra kitágította a magyar történet időbeli kereteit, s Attila nagyságában a magyar nemzetnek állított dicsőséges emléket. Kézai Simon az első magyarországi író, akinél a nemzet (a születési-nyelvi egység) jelölésére a *gens* szót következetesen felváltotta a *natio*. Kézai — a magyar öntudat markáns középkori megfogalmazója, akinek egyébként a magyar eredetmonda, a csodaszarvas-monda legelső írásbeli lejegyzése is köszönhető — egy sajátos idegenellenesség megfogalmazásával nem tagadta meg a 13. századi magyarországi történeti irodalomban fellelhető fejlődésvonalat.

Amint Szűcs Jenő kimutatta, Kézai — egyébként nem túlságosan terjedelmes — krónikája négy könyvből áll. Az első és a második könyv a hun és a magyar történelmet tartalmazza. Mivel a mondai Hunor és Magyar fiai az ősi 108 nemzetség alapján 108 tartományra (*provincia*) osztották fel Szkítiát, Kézai szerint ebből „a 108 nemzetségből és nem többől áll a tiszta (*pura*) Magyarország”. E 108 nemzetség minden keverék nélküli (*absque omni missitalia*) nemzetség volt. Vagyis a 108 nemzetségből adódó *tiszta* (*pura*) Magyarország — a félreérthető megnevezés ellenére is azt kell mondanunk — *faj*tiszta volt; *faj*tisztasága abban nyilvánult meg, hogy keveredés nélküli hun-magyarokat foglalt magában. Már ebből világos, hogy Kézai krónikájának alapvető szerkezeti felépítését etnikai (mi több: bizonyos értelemben faji) alapon konst-

⁸⁰ HORVÁTH János, *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk*, i. m. 345–349.; MÁLYUSZ Elemér, *Az V. István-kori gesta*, i. m. 53.

ruálta meg. A másik két könyv pedig éppen a nem hun-magyarok, hanem a többiek (az idegenek) történetét adja. Mint Kézai írja: a többiek, azaz a 108 nemzetségen kívüliek, „még ha csatlakoztak is hozzájuk [a hun-magyarokhoz], jövevények (*advenae*) vagy pedig foglyoktól eredtek”. Ennek megfelelően a harmadik és a negyedik könyv a keverék (*missitalia*) népeességről szól, méghozzá társadalmi tagozódás szerint. A harmadik könyv címében is hordozza a jövevény nemesekkel foglalkozó tárgyát (*De nobilibus advenis*), a negyedik könyv pedig a nemtelen jövevényekről, a szolgáltatónépek (*conditionarii*) eredetéről szól.⁸¹ Szűcs Jenő megállapítása szerint Kézai történetsemlelete szigorúan etnikai alapon áll: „az idegenekkel, a »keverék«, »korcs« népséggel szemben a hun-magyarok »igazi« vagy »tisztá« nemzete... azóta, mióta az ősidőkben Hunor és Magyar fiai 108 nemzetséggé gyarapodtak, egészen a jelenig intakt (vagy legalábbis többé-kevésbé érintetlen) eredetközösséget képvisel”, más szavakkal: „a fő kohéziós erő... Kézai víziója szerint a »tisztá magyarság«, azaz az *eredet* tisztasága, a »kevertségtől« való mentessége.”⁸² Már Szűcs Jenő leírta a kemény értékítéletet: Kézai munkájában „konok módon érvényesített vérségi teóriáról” van szó,⁸³ amelyet magunk szélsőségesen túlhaltott, már-már faji jellegű etnikai alapállásnak tekintünk.

Ebből az alapállásból következik, hogy Kézai nem oszthatta egyik krónikás-elődjének, a jövevényjegyzet összeállítójának azon tételét, hogy a jövevény nemzetségek nemessége a magyarokéval azonos, s hogy az idegenek a magyarokkal házassági kapcsolatokat létesítve nyertek nemességet és szállásbirtokot. A dolog lényegét tekintve Kézai tétele Anonymus elképzelésével mutat rokonságot. A névtelen jegyzőnél az idegenek magyarok általi befogadásának alapvető feltétele volt meghódolásuk a magyarok előtt. Kézai a jövevények szolgálatát hangsúlyozta. Így írt: „Mind Géza fejedelem, mind más királyok idejében bejöttek [az országra] csehek, lengyelek, görögök, besenyők, örmények és a világon létező minden idegen nemzetből (*ex omni extera natione*) csaknem mindenfélék, akik a királynak vagy az ország többi urainak szolgálván (*servientes*) tőlük hűbértartásokat (*pheuda*) nyerve idővel nemességet szereztek.”⁸⁴ Nem árt újlag emlékeztetnünkbe idézni, hogy az advena-lista összeállítójánál a vonatkozó helyen — amely bizonyos pontokon Kézai számára forrásként szolgált — a következő szöveg található: „Mind Géza király és Szt. István király idejében, mind más királyok napjaiban jöttek azután Magyarországra csehek, lengyelek, görögök, spanyolok, izmaeliták vagyis szaracénok, besenyők, örmények, szászok, thüringiaiak, meisseniek és Rajna vidékiek, kunok, latinok, akik sokáig tartózkodtak az országban, és bár a nemzetségüket nem ismerjük, a magyarokkal különböző házassági kapcsolatba keveredvén hasonló módon nemességet és szállásbirtokot (*descensum*) nyertek.”⁸⁵ A formai rokonság, a nyilvánvaló szövegkölcsonzés ellenére is a különbség egyértelmű. Míg a korábban alkotott, idegen érzelmű szerző fontos szempontnak látta az idegeneknek a magyarokkal kötött házasságát, azaz a vérkeveredést, addig Kézai mélyen hallgat erről. Nála mi sem számít elvetendőbbnek, mint a keverék (*missitalia*) jelleg. A nemességre jogosító kritériumok sorában ennek helyén nála a szolgálat szerepel, méghozzá nemcsak a király, hanem az ország többi urai számára (*caeteris regni dominis*) is. Eszerint a jövevény nemesek az Árpád-házi uralkodók kivül a magyar előkelőknek (a 108 tisztá hun-magyar nemzetség kései utódainak) is szolgáltak. Ezt az értelmezést teszi kétségtelenné az az egy szóra szorított különbség, hogy míg az advena-lista írója szerint a jövevények szállásbirtokot (*descensus*), Kézai szerint hűbértartást (*pheudum*)

⁸¹ SRH. I. 146., 187–188., 192. L. Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*, i. m. 470–475.

⁸² Szűcs Jenő, *uo.* 476., 478.

⁸³ *Uo.* 497.

⁸⁴ SRH. I. 192.

⁸⁵ *Uo.* 303–304.

nyertek. Az advena-lista összeállítója szerint a jövevény nemések szállásbirtoka jogilag teljesen azonos a honfoglaló magyar előkelők leszármazottainak ugyancsak szállásbirtokként nevezett birtokával.⁸⁶ Ez a szóhasználat tehát egybemosta a magyar és idegen nemések birtokát, s ezzel is dokumentálta, hogy az idegen nemzetségek nemessége azonos a magyar eredetűekével. Ezzel szemben Kézai a Nyugat-Európában használatos *pseudum* szót használva éles különbséget tett a honfoglaló hun-magyarok ősi szállásbirtoka és a Géza fejedelem korától kezdve Magyarországra jött idegenek *szolgálat* fejében kapott hűbértoka között. Ezzel egyszersmind kétségbe vonta azt is, hogy a két tábor nemessége azonos lenne, miként Nyugat-Európában is különbség van a hűbérúr (a hűbértok adományozója), illetve a hűbéres (a hűbértokért szolgálatot teljesítő személy) között.

Kézai Simon — szemben Ákos mesterrel — nem magyarságát rendelte mellé vagy inkább alá társadalmi helyzetének, hanem éppen fordítva: magyarsága fontosabbnak bizonyult társadalmi állásánál. Nála a tiszta (*pura*) Magyarországnak a keverék (*mis-sitalia*) jövevényekkel szembeállított bemutatása az alapvető kategória, s az, hogy ő — megint csak szemben Ákos mesterrel — nem a nagyurak, hanem a köznemesség történetírója, másodlagos szempont. Mindamellet a Kézai-krónika elemzése során számos ponton sikerült kitapintani a nyíltan vagy burkoltan felszínre törő köznemesi érdekeket, elsősorban a vágyat a királyi hatalom és a köznemesség összefogására a nagyúri-bárai törekvések érvényesülése ellenében.⁸⁷ Lényegében ugyanerre utalt Szűcs Jenő is, amikor azt húzta alá, hogy a Kézainál az idézett helyen megjelenő „hagyományos magyar *servitium*-gondolat... a 13. században főként az alakuló köznemességnél (a *servientes regis*ből alakuló *nobilitas*nál) virulens.”⁸⁸

Az 1205 utáni Magyarországon végbement társadalmi és tudati fejlődés eredményeképpen — bizonyos, inkább csak hajszálgyökök formájában tetten érhető előzmények után — kialakult, a közéletbe, a közgondolkodásba mintegy „berobbant” a sokáig szunnyadó magyar öntudat, és tartósan jelen volt a korábban csak rövid időszakokra fellángoló idegenellenesség. Nyilvánvaló, hogy — bár mindkettő külön pályát futott be — nem egymástól függetlenül formálódtak. Mindkét vonatkozásban a kiteljesedést Kézai Simon gestája jelentette az Árpád-kori Magyarországon, amely egyrészt hun előképpel gyarapodott magyar öntudatával, „nacionalizmusával” (azaz a *natio*t középpontba állító szemléletével, illetve a hun-magyarokat kedvező színben láttató beállítással), másrészt az évtizedeken át érlelődő idegenellenesség markáns (már szinte a fajiság határát súroló) koncepciójával hosszú évszázadokra szóló szellemi muníciót adott a magyarságnak.*

⁸⁶ Ákos mester szerint a hét honfoglaló vezéren kívüli nemzetségek szállásbirtokot (*descensum*) szereztek maguknak. L. uo. 292.

⁸⁷ KRISTÓ Gyula, *Kézai Simon és a XIII. század végi köznemesei ideológia néhány vonása*. ItK, 1972. 1–22.

⁸⁸ Szűcs Jenő, *Nemzet és történelem*, i. m. 500. Kézaira összefoglalóan l. Uő., *Theoretical elements in Master Simon of Kéza's Gesta Hungarorum (1282–1285 A. D.)*. Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae, 96. Bp. 1975.

*E tanulmány német nyelvű szövege a NATIONES sorozatnak a középkori magyar királlyal foglalkozó kötete számára készült.

L'IDÉE DE LA PURETÉ ET DE L'ANTAGONISME ETHNIQUES DANS LA MENTALITÉ HONGROISE MÉDIÉVALE

Les étrangers étaient bien estimés en général en Hongrie aux 11e et 12e siècles, mais dès le début de la deuxième moitié du 11e siècle on peut remarquer l'apparition d'une certaine intolérance qui peut s'expliquer par des motifs religieux. Puis une antipathie s'est présentée qui ne durait pas longtemps, pendant certaines périodes du règne des rois Saint Étienne, Pierre et Étienne II. C'est dès le tournant des 11e et 12e siècles qu'on peut parler de la formation d'une conscience hongroise qui était basée sur la langue commune (le hongrois) et sur la tradition commune de l'origine. Un tour radical s'est produit au début du 13e siècle, comme la *Gesta d'Anonymus* écrite vers 1210 nous le prouve. La conscience hongroise s'est manifestée dans ce texte par le dessin de la gloire hongroise et scythe des anciens temps et elle s'est aussi exprimée dans la dévalorisation et la dépréciation des étrangers. Après 1205, c'était tantôt le règne allemand pendant les premières années du roi András II, tantôt le pouvoir économique des fermiers ismaélites et juifs au cours du premier tiers du siècle, tantôt l'apparition des Comans et les difficultés de leur assimilation dans la société hongroise qui soutenaient cette aversion de temps en temps. Ce préjugé qui était présent aussi dans le texte des lois du 13e siècle, et il a transformé les oppositions politiques en oppositions ethniques. Mais la réplique des seigneurs d'origine étrangère ne s'attendait pas longtemps, à l'aide de laquelle ils voulaient justifier leurs droits du point de vue historique en Hongrie. Alors qu'au début des années 1270 Maître Ákos a accentué dans son œuvre les questions sociales et non ethniques, Simon Kézai, vers 1285, a dépassé les antécédents en ce qui concerne la conscience hongroise et l'antagonisme ethnique. Il les a attisés en se servant l'histoire des Comans et dans son aversion il est arrivé jusqu'à la conception qui est proche du racisme.

A PARODIA A XVI-XVIII. SZÁZADI MAGYARORSZÁGON

Az alább elmondandók célja egy ókorig visszanyúló irodalmi forma hazai feltűnésének és időhöz kötött, hullámmozgáshoz hasonló továbbélésének bemutatása. A pálya rövid leírását mindenekelőtt az teszi indokolttá, hogy a parodiának a középkor óta széles európai háttere van; fontos és jellemző még, hogy Magyarországon a maga önálló mivoltában és eredeti jelentésében három, egészében még kevésbé átkutatott irodalmi korszak latin és magyar nyelvű irodalmában játszott szerepet: az 1600-as évek táján, vagyis a későreneszánsz korában, majd nagyjából az 1670-es évektől, amikor újból divatosná vált, végül a XVIII. század második felében, amikor jelentős átalakuláson ment át, mondhatni megmagyarosodott, és hamarosan kiveszett. Az a parodia ugyanis, amiről az alábbiakban szó lesz, korántsem azonos a máig közismert paródiával, ha késői leszármazottként rokon is vele: mindenestől a romantika előtti irodalmi rendszerbe tartozik, a mai paródiával szemben komoly éppúgy lehetett mint tréfás, és művelése az alább tárgyalandó pálya minden szakaszában az antik hagyományú imitatio-tanon alapult.¹ Különös jellemzőjének látszik még, hogy átmenetinek nevezhető, válságokkal teli korszakokban került előtérbe, majd a krízisek elmúltával újból és újból perifériára szorult.

Nem utolsó sorban éppen e sajátos történeti szerep és a bonyolult kötöttségek miatt érdemes talán leginkább az eddig előkerült, nyilvánvalóan hiányos magyarországi anyagot még akkor is ismertetni, ha ezúttal számos fontos kérdés, pl. a szó jelentésváltozása (parodia és paródia), a travesztia és a színpadi paródia² egyáltalán nem, vagy alig kerül majd szóba, s csak futólag, néhány példa erejéig lehet érinteni magát az imitatio-tant is,³ amelynek iskolai oktatása valamint latin és anyanyelvi alkalmazása egyszer részletes tanulmányt igényelne. (Azt hiszem, hogy a középkori kompiláció ill. adaptáció és akkomodáció fogalmának hazai meghonosodása után⁴ a reneszánsz és

¹ Paul LEHMANN, *Die Parodie im Mittelalter*. Stuttgart 1963². Theodor VERWEYEN — Gunther WITTING, *Die Parodie in der neueren deutschen Literatur*. Darmstadt 1979. Fritz KELLER, *Horazparodien der österreichischen Jesuitendichtung*. Megj.: *Die österreichische Literatur. (1050–1750.)* Hg.v. Herbert ZEMAN. Graz 1986. II. 1181–1189. (Bő irodalommal.)

² Ilyenek pl.: *Alceste ein parodirt-Gesungenes Trauerspiel in drey Aufzügen*. ... Oedenburg 1775; *Dido, eine parodirte Marionetten Operette in drey Aufzügen*, von Philipp Georg BADER. Oedenburg 1778.

³ Tudtom szerint legutóbb: Jozef JSEWIJN, *La poésie latin humaniste — le principe de l'imitation*. In *L'époque de la renaissance 1400–1600*. Premier volume. *L'avènement de l'esprit nouveau (1400–1480.)* Publié sous la direction de Tibor KLANICZAY — Eva KUSHNER — André STEGMANN. Bp. 1988. 495–509.

⁴ A kompiláció fontos fogalom lett Martinkó Andrásnál (*Az Ómagyar Mária-siralom hazai és európai tükörben*. Bp. 1988), s azt hiszem, azonosnak vehető a már korábban is használt akkomodációval, vagy a Képes Géza által éppen az első magyar verssel kapcsolatban alkalmazott „átdolgozás, adaptáció” értelmével (*Az idő körvonalai*. Bp. 1976. 403.) A különbség a szerzők között abban áll, hogy egyesek jobbra az író, mások inkább a közönség szempontjából vizsgálják az alkotási folyamatot.

a barokk kor irodalmi alkotásmódjának mechanizmusát világíthatnánk meg általa.) Mindent összevéve úgy gondolom azonban, hogy az előrelátható hiányosságok tudatában is vállalni lehet a hazai parodiák ismertetését; így adhatunk ugyanis nevet és időbeli keretet egy olyan irodalmi formának, amely eddig, az egyértelmű poétikátörténeti terminus ismeretének híján, merő aberrációnak tűnt, és amelyet figyelemre sem igen méltatott a kutatás.

1.

A parodia szó Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ában még nem fordul elő, Pápai Páriz Ferenc értelmezte elsőnek. Jelentése: „Valamelly versnek követése, vagy azon, vagy más értelemmel”. Ezt tartotta meg aztán Pápai Páriz Ferenc szótárának átdolgozása során betűről betűre Bod Péter, és neki is köszönhető, hogy e meghatározás a XIX. század elejéig élhetett a latin és a magyar irodalomban járatos emberek körében.⁵ Az értelmezés forrása kétségbe nem vonhatóan Johann Heinrich Alsted *Septem artes liberales* c. kötete (enciklopédiájának része), ahol a parodia „est modulatio facta, ad alterius imitationem, nonnullis vocibus mutatis, idque vel in eodem, vel in contrario argumento”, a német szerző viszont, mint tulajdon megfogalmazásából kiderül, Julius Caesar Scaliger poétikáját követte.⁶ Ennek alapján indult meg aztán külföldön a parodia költészeti gyakorlata, s ez az, amiről az elméleti alapok tisztázása után hazai vonatkozásban beszélni kívánok.

A magyar és latin meghatározás teljes azonosságának bizonyítására, ha szükséges egyáltalán, két latin szó magyar megfelelőjét kell kikeresni. A magyar „követés” a latin imitatioval azonos, az „értelem” az argumentummal lehetett egyenértékű Pápai Páriz korában, és ilyenképpen felel meg tökéletesen a poétikai fogalom magyar definíciója a latinnak. Az idővel Gyulafehérvárra átköltözött illusztris német szerző az idézett helyen arra tér át, hogy „máskülönben” hogyan megy végbe az imitatio.⁷ Alstednél 35 lappal később a „Technopaegnion poeticum” c. fejezetben fordul elő újból a parodia.⁸ A „technopaegnion poeticum est, quod fit ad imitationem alterius”, s ennek XXIV. fajtája aztán a parodia, mely többféle lehet: olyan, amelyben egy tekintélyes szerző metrumát vagy költeményét (poema) ugyanazon versalakban (carminis genus) követjük; ide tartozik a közvetett (indirecta) imitatio, melyben a mintául vett költeményt más formába dolgozzuk át, és ide az ún. rescriptio, melyben az eredetinek a versforma megtartásával ellenkező értelmet adunk.

Pápai Páriz Ferenc XVIII. század eleji (1708) meghatározásához poétikátörténeti szempontból azt lehet még hozzáfűzni, hogy nála a parodia abban az értelem jelenik meg, amely a későreneszánsz felfogásnak felel meg pontosan. Az egyezésben nyilvánvalóan szerepet játszott az erdélyi reformátusok poétikai hagyománya: akkor is élőnek tarthatjuk ezt, ha eme újabb megnyilatkozása messze esik az ősforrástól, sőt érdemnek tudható be, hogy Pápai Páriz a meghatározásához saját körén belül választotta a legjobb forrást.

⁵ RMK I. 1746. Bod Péter általam használt kiadása: Szeged 1782.

⁶ Johannes Henricus ALSTEDIUS, *Septem artes liberales*. Herbomae Nassoviorum 1620. 734. — Julius Caesar SCALIGER, *Poeticae libri septem*. Faksimile-Neudruck der Ausgabe von Lyon 1561 mit einer Einleitung von August BUCK. Stuttgart — Bad-Cannstatt 1964. 46: „Est ... parodia Rhapsodia inuersa mutatis vocibus ad ridicula sensum retrahens.”

⁷ Uo. 735: „Caeterum imitationis exercitium excipiet effictio carminis remoto auctore, quem imiteris. Postquam autem elaboraveris tuum carmen, adhibebis auctorem classicum, et ad illum emendabis, substitues et corriges tuum foetum, donec simile quid te conatum fuisse existimes.”

⁸ Uo. 770–771.

Rajta kívül különben ugyanebben a kultúrkörben egyedül Philippus Ludovicus Piscator tárgyalta a gyulafehérvári iskola számára szerkesztett latin nyelvű poétikájában, 1642-ben. A parodia nála „carmen, quod fit ad imitationem alterius probati auctoris”; történhet azonos vagy más versformában, és használatos akkor is, ha olykor (interdum) ellenkező értelem (contrarius sensus) fejeződik ki általa.⁹ Ő is majdnem ugyanazt mondja tehát, mint Alsted; definíciójából azt kell kiemelni csupán, hogy a pozitív és a negatív átalakítás lehetőségét határozottan elkülönítette egymástól, és jobban előtérbe állította a másféle versforma alkalmazásának lehetőségét. Előadása arra vall különben, hogy Piscator a poétikában inkább Alsted második helyét tartotta szembe előtt, az ok pedig alighanem abban keresendő, hogy könyvében az iskolai gyakorlatot fogalmazta meg, amelynek során egyebek között megkevert szórendű vers helyreállításával és versformák megváltoztatásával (átírással) foglalkoztatták a poétikát tanuló diákokat. A parodia feltűnő módon már nem fordul elő sem kortársának, az evangélikus Andreas Graffnak poétikájában, sem Molnár Gergely grammatikájának 1671- és 1696-i kiadásában, bár az utóbbiak poétikai részt is foglalnak magukban.¹⁰

Ha az olvasónak nem túl meggyőzőnek, netán kétségesnek tűnik az olyanfajta hagyományozódás, amelynek emlékeit hosszú évtizedek választják el egymástól, arra kell utalnom, hogy a tudomány-, ebben az esetben a poétikatörténeti tradícióképződés némileg más szabályok szerint alakul, mint az irodalmi, és bizonyítékul egy feltűnő esetet idézek. Miután Háportoni Forró Pál Bethlen Gábor kívánságára készített Curtius-fordítása 1619-ben Debrecenben megjelent, hosszú ideig nem akadt ember, aki római szerző magyar tolmácsolására és kiadására vállalkozott volna. Mikor azonban a Cornelius Nepos-fordító Balog György soproni tanár személyében egyszer csak akadt valaki, nem restellte távoli elődjétől venni át a történeti studiumok hasznosságáról szóló, Ciceróra visszamenő mondatokat, s ugyancsak tőle kölcsönözte az akkor már nem is egyszer-kétszer elmondott tételt, hogy „szűk” a magyar nyelv.¹¹ Az előbbi vélemény az európai közhelyek közé tartozik, amelyet számtalanszor papírra vetettek: csak az a tanulságos, hogyan lehet ugyanazon szöveget egy merőben más közönséghez alkalmazni.

Háportoni Forró (o) 2r-v

Az historiák bennünket arra tanítanak, hogy ő belőlők jo szerencses es szerencsetlen dolgainkban hasznos tanácsokat vegyünk, melyeket (az menyere az szűkseg es az mi hivatalunk kívannya) mind bekesegnek s-mind hadakozasnak üdejen egyebekkel alkotmatoson közöllyünk, hogy életünket es

Balog György A2r

A' Historiák bizonyára minket meg-tanítanak, hogy ő belölek szerencses és szerencsetlen dolgainkban hasznos tanácsokat vegyünk, és hogy életünket és erkölcsünket egyebeknek veszedelmek által tanítatván meg-jobbétsuk, hogy annyi főfő vitéz Uraknak joságos dolgokkal a kegyességnek, és igazságnak,

⁹ Philippus Ludovicus PISCATOR, *Artis poeticae praecepta*. Albae Juliae 1642. (RMK II. 591) 157–158, 165–166.

¹⁰ Andreas GRAFF, *Methodica poetices praecepta*. Trenchinii 1642. (RMK II. 606), aki azonban idézte Scaligert: A5v, E5r, K2v. Molnár Gergely könyvének kiadásai: RMK II. 1725 és 1836.

¹¹ Háportoni Forró Pál műve: RMNy 1174. Hasonmás kiadásához (Bibliotheca Hungarica antiqua XVIII. Bp. 1988) Monok István írt kísérő tanulmányt és jegyzetet. Balog György fordítása RMK I. 1633. Vö. még: *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek. A kezdetektől a romantikáig*. Bp. 1981. 56.

erkölsinket, egyebeknek
veszedelmekkel tanítatvan,
meg jobbsuk, hogy anyi fő
vitez embereknek josagos
dolgokkal az kegyessegnek,
igassagnak es mertekletessegnek
szeretetire indittassunk ...

és mértékletességnek szeretetire
indéttassunk...

A história erkölcsnevelő hatását minden történetíróra alkalmazni lehetett:

Háportoni Forró Pál (o) 2v

Az historiáknak azért Urunk
ő Felsege sok külömb külömb
fele hasznait meg tapasztalvan,
az on Quintus Curtiusnak régi
Rimai nyelven irattatott
chronicáját Magyar nyelvre
meltan fordítottatta es
nyomtattattais ki az böcsülletes
Magyar nemzetnek jovara ...

Balog György A2v

A' Historiáknak külömb-féle
hasznait meg-tapasztalván,
ezen Corneliusnak régen Romai
nyelven irattatott Cronikáját
Magyar nyelvre méltán fordítottam
a' Magyar Nemzetnek és
a' Deáki ifjúságnak javára ...

A nyelvi kérdés olyan fejlemény, amelynek megnyilatkozásait érdemes lenne egyszer
összeállítani és történeti folyamatba állítva vizsgálni. Íme az idetartozó szövegek:

Háportoni Forró (o) 3r-v

ollyan bő nyelvű Romai nemzetből
szarmazot bölcs embernek
írasat az Magyar nyelvre,
mely igen szűk, vonni
bajos volt. Es nehul nehéz
ertelmű cikkelyek-is
talaltattanak benne, melyek
az tudos embereknek-is ...
gondot adtak.

Balog György A2v

ollyan bő nyelvű Romai nemzetből
származott bölcs embernek
írását a' Magyar nyelvre,
melly igen szűk vonni bajos
volt, és néhol néhol nehéz
értelmű, melly tudós
embernek-is gondot ad.

Egész terjedelemben nem közölhetem a párhuzamokat, mert Balog György egész
„Elöl-jaro beszédecské”-jét Háportoni Forrótól kölcsönözte. Nagy különbség van azon-
ban a két szerző között. Háportoni Forró előszaváról, hosszan magyarázta viszont a világ
művét, Balog György, mint idéztem, „a' Magyar Nemzetnek és a' Deáki ifjúságnak”;
a történettudományban Cicero gondolata lassanként elavulóban volt, a magyar nyelv
„szűk” voltáról vallott vélemény viszont — kevésbé látványos és kevésbé kutatott sza-
kaszok után — a nyelvújítás mozgalmába torkollott.

Meglepő viszont a fenti szó szerinti egyezések láttán, hogy Balog György kortársa,
a Marosvásárhelyen tanító Dálnoki Benkő Márton, Florus fordítója (RMK II. 1649),
nem vett tudomást Háportoni Forró előszaváról, hosszan magyarázta viszont a világ
négy korszakát, listát készített uralkodóiról, de eljárása könnyen érthető: végső soron
azért fordított ő, hogy a históriát — az elődeinél részletezett céllal és haszon érdeké-
ben — valóban az egész nemzet és annak minden tagja olvashassa magyar nyelven,
s a „jeles példákról, életének, erköltsének, társaságának, igazgatásának, egy szóval
minden dolgainak rendit tanulhatná” (B5v). Az író „bóldogtalan”-nak nevezte nem-

zetét, amiért nem olvashatja a maga nyelvén a világtörténetet, és „más Nemzeteknek bódog Sorsakat és nagy Okosságokat” szemlélve fogott munkájához (B6v). Nemzet-fogalmába belefoglalt mindenkit, „akár Felső, akár alá valók, akár Tudósok, akár edgyűgyűek, akár Férfiak, akár Asszonyok, akár öregek, akár Ifjak” legyenek (B6r), nemzetének sorsáról pedig így gondolkodott: „a’ mi meg-nyomorodot és majdon dölő-félben álló nemzetünkben-is, mind az Ecclesiának mind a’ Politiának megromladozott kőfalainak meg-építtetésére: az Ur sok Moseseket, Aranokat, Josuékat, Cyrusokat, Artaxerxeseket, és Chlorusokat állított elő.” (A4r). A kép Pápai Páriz Ferenc *Rudus redivivumára* (RMK II. 1554) emlékeztet, vagyis a korábbinál más történeti koncepcióra és nemzet-képre; konkrétan kerül elő a magyar nyelv „szűk” volta is: „a’ mi magyar nyelvünk ... olyan szűk, hogy ezen, a’ Déák szokat nem lehet hathatósan ki-mondani” (B8v). Annyira más közönségnek és mentalitással írt tehát, hogy még ha ismerte is, nem juthatott eszébe Háportoni Forró Pál előszavának felhasználása. E kitérés után összefoglalólag azt lehet mondani talán a toposz történetének eme szakaszáról, hogy a XVII. században megindult lassan a nyelvi program valamiféle hosszú-távú felemelkedési pályán, közelebből legalábbis a Rákóczi-szabadságharc irányába.

A poétikátörténetre térve vissza most, a magyar katolikusoknál nem volt a reformátusokéhoz hasonlítható évszázados belső hagyomány, és a parodia náluk az elmélet síkján csak a későbarokk korban kanonizálódott. Nem mintha a gyakorlatban és külföldi teoretikus munkákból nem ismerték volna, hanem mert hazai használatra szánt tankönyvekben (az általam ismert forrásokban) nem említették. Legelőször az újabban elég sokat emlegetett Lukas Moesch hozta szóba.¹² Nála a „Rapsodia et epopoeia versa, mutatis vocibus variis ad ridicula, vel e converso, ... Parodia nuncupatur”. Moesch nem tudott, talán nem is tudhatott az Alsted, Piscator és Pápai Páriz nevével jelezhető hazai hagyományról, de amit elmondott, ugyancsak Julius Caesar Scaliger poétikájára vezethető vissza.¹³ Úgy látszik, hogy Moesch a korlátlan nemzetközi tekintélyű szerző egy másik tradíció-láncolatából vette, amit elmondott, de a gyakorlatnak megfelelően ő is megtoldotta a szöveget a pozitív és negatív irányú parodikus utánzás lehetőségének említésével.

Nagy hatása miatt az itthoni katolikus elméleti irodalom ismertetése során egy francia jezsuita, Joseph de Jouvancy (Juvencius) poétikáját kell még említeni. Hazaként azért kezelhető, mert könyvével Alstedhez hasonlóan teremtett hagyományt: amit ugyanis a parodiáról írt, szóról szóra bekezdte Grigely József poétikájába, a magyarországi latinság utolsó költészettani tankönyvébe,¹⁴ és Bod Péter szótára mellett ez vitte aztán végpontig a hagyományt. Jouvancy parodia-meghatározása olyan változatot képvisel különben, amely már csak ellenkező értelműt, mármint világít vallásossal helyettesítőt ismer. Példái pontosan megfelelnek e Scaligertől még telje-

¹² Lucas MOESCH, *Vita poetica*. Tyrnaviae 1693 (RMK II. 1750) 7–8. A szerzőről: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*. Bp. 1971. 62–78; KILIÁN István, *Házikáplán, tábori lelkész, hadmérnök. Emlékezés Moesch Lukácsra*. Vigilia, 1986. 582–588. *Uő.*: *Név és évszámrejtés a XVII–XVIII. században*. MKSz 1988. 21–22. *Uő.*: *Figuredichte im Spätbarock*. In *Laurus Austriaco-Hungarica. Literarische Gattungen und Politik in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Herausgeber Béla KÖPECZI – Andor TARNAI. Bp.–Wien 1988. 119–152.

¹³ Scaliger szövegét lásd a 6. jegyzetben.

¹⁴ Josephus JUVENCIVS, *Institutiones poeticae ad usum collegiorum Societatis Jesu*. Coloniae Agrippinae 1726. GRIGELY József, *Institutiones poeticae in usum gymnasiorum Regni Hungariae et adnezarum provinciarum*. Budae 1807. 215. A szerző az előszóban hivatkozik a francia jezsuitára (VII).

sen idegen tendenciának: idézett szerzői Joannes Baptista Mantuanus és a jezsuita Sarbiewski.

2.

Ha az említett poétika-szerzők munkái továbbiakkal egészíthetők is ki egyszer, a belőlük óvatosan levonható következtetések még a tudomány gyors változását ismerve is viszonylag maradandóaknak bizonyulhatnak. Mindenekelőtt az, hogy a parodia mint poétikai fogalom Scaligertől ugyan, de közvetve és legalább két csatornán át jutott Magyarországra, és ha a most ismertetett adatok száma nem bővül örvendően, Scaliger poétikájának megjelenése után a legkorábbi nyomok szerint úgy 80 esztendőes késéssel. Magyar értelmezést akkor kapott, mikor a későbarokk korában másodvirágzását élte, de ebben az időben Pápai Páriz Ferenc meghatározása annak a definíciónak felelt meg, amely a reneszánsz korának végén volt elfogadott.

Ha ezt aztán a két vele nagyjából egykorú poétikával (Moesch, Jouvancy) vetjük egybe, arra a gondolatra juthatunk, hogy a fogalom a XVIII. század elejére történeti folyamat eredményének vehető átalakulás során szűkült le annyira, hogy a „más értelemmel” követett versen jobbára már csak a negatív irányú átalakítást vagy a vallásos célzatú átformálást kezdék rajta érteni. Ez a felismerés, ha csakugyan igaz, és ha még avulóban lévő feltételhez (vallásosság) kötődik is, érdemes a további meggondolásra, mert bizonyos közeledést láthatunk benne a mai paródia-fogalom felé. Az átalakulás további döntő fázisa, vagyis Jouvancy parodia-tanának teljes elavulása aztán a XVIII. század folyamán lassan kibontakozó laicizálódásnak tulajdonítható: ennek folyománya a vallásos átköltés érdektelenné válása, a szigorú, iskolás imitatio lassú háttérbe szorulása és ironizálás előretörése.

Szorosan ide, a két szinten (értelmiségi, iskolás) folyó, olykor nehezen elválasztható és alig kitapintható átalakulás processzusába tartozik az a további megfigyelés, hogy Pálóczi Horváth Ádám a XIX. század elején tökéletes parodiákat írt az *Ötödélszáz énekekben*,¹⁵ de ezeket már travesztianak nevezte. A szó alighanem Blumauer travesztált Aeneis-ének hatására honosodott meg, amely magyar fordításban is roppant népszerűvé vált. Ha Pálóczi Horváth a modernnek nevezhető travesztia szót használta, de ezen a régi parodiát értette, meglehetősen bizonyossággal neki tulajdoníthatjuk az átmenet tipikus pozícióját, amely után már csak a későreneszánsz parodia-fogalom és gyakorlat elhalása következhetett, vagy pontosabban szólva lesüllyedése a diákköltészet világába¹⁶ és a humor régiójába, ahol manapság él tovább. Ha pedig igaz a XIX. század eleji terminológia-váltás, azt is leszögezhetjük, hogy a magyar parodia mint poétikai terminus kiveszésében a felvilágosodás osztrák irodalmának kell meglehetősen fontosságot tulajdonítani.

Itt kell szóvá tennem, hogy a parodiával kapcsolatban is érvényes az az általános tapasztalat, hogy a poétikák normatív szabályai és a gyakorlat távolról sem felelnek meg egymásnak minden tekintetben, mert a költői praxis jóval változatosabb az előírásoknál. Gyakori eset, hogy egyes művekből kell kihámozni, mit lehetett tulajdonképpen a szabályokba beleértetni, s előfordul, hogy olyasmit is parodiának

¹⁵ *Ötödélszáz énekek*. PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM dalgyűjteménye az 1813. évből. S. a. r. BARTHA Dénes — KISS József. Bp. 1953.

¹⁶ Edith ROSENSTRAUCH-KÖNIGSBERG, *Freumaurerei im josephinischen Wien*. Aloys Blumauer Weg vom Jesuiten zum Jakobiner. Wien-Stuttgart 1975. 116–155. Eckart SCHÄFER, *Deutscher Horaz*. Wiesbaden 1976. 92–101. Theodor VERWEYEN — Gunther WITTING, i. m. 27–37. BÁN Imre — JULOW Viktor, *Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában*. Bp. 1964. pl. 25, 116.

neveztek, ami egyáltalán nem hozható közvetlen kapcsolatba semmiféle poétikákban szentesített regulával. A régi és az újabb szakirodalomban egyformán van aztán némi pontatlanság egy-egy vers parodia-voltának megítélésében: nem ritkán leghelyesebb az egykorú szerzők minősítését tekintetbe venni.

Jouvancy, mint említettem, Sarbiewskit is szóba hozta parodia-szerzőként; kiegészítésképpen mondom, hogy éppen azt a versét, amelyet Horatius 2. epodusának (*Beatus ille* ...) mintájára írt, és a szerzetesi élet dicsőítésére szerkesztett át.¹⁷ Nos, ezt a költeményt a lengyel jezsuita a maga kötetében palinodiának nevezte: feltehetően azért, mert nyelvtanilag követte ugyan Horatiust, de elhagyta belőle az eredeti végén álló ironikus fordulatot, és az új változat hosszabb is az eredetinel. Sarbiewski ugyanis különbséget tett az átköltés (palinodia) és a szoros, szabályos parodia között, és még ez utóbbit is két jelentésben használta. Szabályos értelemben vehető parodia nála az a vers, amelyet Horatiustól (*Carm.* 1, 21) Máriára írt át, de ugyancsak parodia nála Kochanowski egyik költeményének fordítása, amelyre palinodiát, az itteni értelemben parodiát írt, és ugyancsak Kochanowski nyomán készült egy további költeménye, melynek alapja ugyancsak a „*poetarum Polonorum princeps*” ódája.¹⁸ A latin szövegek olvasójának az a benyomása, hogy Sarbiewski a parodia szót egyrészt Scaliger meghatározása szerint értelmezte, másrészt így hívta a vulgáris nyelvű vers latin fordítását, a palinodia pedig olyan *carmen* nála, mely valamilyen latin vagy lengyel verset szorosan utánzó „*ellendarab*”.¹⁹

A parodia eme kétféle értelmezése talán azzal magyarázható, hogy a XVII. század első felének latin poétikai terminológiája szerint a vulgáris nyelvű versek szoros latinra fordítását még leginkább az eredetinek értelmét nem változtatható parodiának lehetett hívni. Ha viszont valamely adott szöveget más értelemben verseltek újra, és ez szerkezetileg vagy terjedelmileg nem volt azonos az eredetivel, már palinodiáról beszélhettek. A XVII. századi latin nyelvű költészet művelőinek tudomásul kellett ugyanis venni a vulgáris nyelvek tudós ambícióval író költőinek műveit, és mint látható, a latin-népnyelvi változatok mellett a fordított irányú kapcsolatrendszer is elfogadottnak minősült, legalábbis az eruditusok világában. Ugyanakkor Horatius egy-egy versének, néhány strófájának, egy-egy óda szerkezetének követése még nem parodia, hanem a többé-kevésbé szabad *imitatio* kategóriájába sorolandó.

Az imitatio bizonyos parodiára emlékeztető fajtái pl. a hozzáértők körében, akik ismerték és első pillantásra felismerték a mintául vett eredetit, a figyelemkeltés bevett módszerének számított, és eleve tájékoztatást adott, mit várhat a továbbiakban az olvasó. Akinek fejében volt Vergilius híres *Sicelides Musae* kezdetű 4. eklogája, és olvasni kezdte az aranygyapjas renddel kitüntetett Báthory Kristóf tiszteletére szerzett egyik vers kezdőszavait (*Daciacae Musae*), azonnal látta, hogy a legmagasabb megtiszteltetés kinyilvánítására számíthat, és persze maga a költő is ugyanezt a hatást akarta elérni.²⁰ A poétai szándékot és a címzett iránti elismerést fejezte ki *Bocatus*, amikor egyik versét Horatius 1. könyve 3. ódájának (*Sic te diva potens Cypri*)

¹⁷ Matthias Casimirus SARBIEVIUS, *Carmina*. Budae 1824, 208–211.

¹⁸ *Uo.* 70, 144–146, 146–148, 196–197.

¹⁹ Másként ítélte meg Horatius és Sarbiewski viszonyát Eduard STEMLINGER (*Horaz im Urteil der Jahrhunderte*. Leipzig 1921. 121–127). Vö.: Albertus INES, *Lechias Ducum Principum ac Regum Poloniae*. Francofurti ad Viadrum 1680.) (3–4: „*Principum ac Regum Poloniae, compendium, a Ioanne Kochanovio, Poetarum Polonorum Principe in decima, Libri Lyricorum, Oda populariter olim decantatum, nunc latino idiomate ab Auctore Lechadis donatum. Parodia Prooemialis.*”) Janusz PELC, *Jan Kochanowski w tradycjach literatury polskiej (od XVI do połowy XVIII. w.)*. Warszawa 1965. Sarbiewski és Kochanowski viszonyához: SCHÄFER, i. m. 114.

²⁰ *RMK* III. 899. D1–D4. Lásd még ItK, 1935. 393 (SZABÓ T. Attila). — Jacobus WALLIUS, *Poematum libri novem*. Antverpiae 1652. 100: „*Caecildes Musae*”.

parodizált soraival indította (Sic te omnipotens pater),²¹ Vergilius stílusában tartott elbeszélő költeményt várt az olvasó, mikor a Győr visszafoglalására írott poéma első sorát meglátta (Arma virosque cano),²² és ugyanerre kellett gondolnia, amikor jó fél-századdal később egy Daniel Klesch tiszteletére szerzett verset olvasott (Klesch Heroa cano, patria qui sede fugatus).²³ Ugyanezt a külföldi nagy nevek viselői is megtették különben: Jean Dorat (Auratus) Horatius forrás-versére (1, 13) alludálva kezdte egyik ódáját.²⁴

3.

Ha a fenti példák alapján elfogadható, hogy a parodia nem más, mint az imitatio sajátos, szélsőséges formája, rátérek most már, legalább két példa erejéig, a latin utánzás gyakorlatának bemutatására. Annak tudatában teszem ezt, hogy a témáról akár könyvet lehetne írni, ha számításba vennénk az iskolai tanításban alkalmazott formákat, különösen pedig ha megpróbálnánk a különböző műveltségi szinten álló latin imitációs eljárásokat a hasonlóképpen eltérő tudatossággal gyakorolt magyar versszerzési praxissal összevetni. Elég valószínű ugyanis, hogy a kettő kapcsolatban állt egymással, és talán igazolható lesz egyszer az a feltevés is, hogy a magyarban megfigyelt számos eljárás latin iskolai szokásokra vezethető vissza, s az akkori latin erudíció fogalmaival vagy mindennapi praxisával szentesíthető. Éppen emiatt sajnálatos, hogy a latin nyelv iskolai oktatásáról ebben a vonatkozásban meglehetősen keveset tudunk. Az esetlegesen fennmaradt jegyzetek feldolgozatlansága miatt ugyanis még egyes kiemelkedőnek tartott tanárok tevékenységét sem ismerjük közelebbről, és sejtelmünk sincsen, hogyan tanították voltaképpen a tankönyveket, vagy egyáltalán azt tanították-e, amit a nagyon szerény középiskolai tankönyvek tételesen tartalmaztak.

A parodia történetének szempontjából mindezt azért lenne érdemes tudni, mert a követésnek ez a módja, mint már többször szóba hoztam, iskolai feladattá vált, vagy talán mondjuk így: az oktatásban sem volt ismeretlen. Jó bizonyíték erre a Svédországban működő német szerző, Johannes Scheffer,²⁵ aki a stílusról és a stílusgyakorlatról írott könyvében az átfogalmazás (variatio), a versek prózai szöveggé szerkesztése (carminis solutio), a fordítás (versio) és az auktorok utánzásának módzatai közé sorolta. Az író azt kötötte a parodia-szerző lelkére, hogy versét úgy szerkessze meg, mintha az mindenestől a sajátja lenne. Példaként persze ő is Scalligert idézte, a poéma költői értékét pedig annak bemutatásában látta, hogyan lehet ugyanazon ötletet (inventio), szerkezetet és kifejezéseket eltérő tárgyakról írva is

²¹ RMK II. 287. 29: „Optio pro illustri et cordatissimo heroe ac domino B. Christophoro Teyffenbachio, Libero Baroni, Prorege Hungariae.

²² RMK III. 989. (Sebastianus Ambrosius).

²³ RMK III. 2755. (3).

²⁴ Gregorius BUCHANANUS, *Franciscanus et fratres, quibus accessere varia eiusdem et aliorum poemata*. Basileae s. a. 155–158.

²⁵ De stylo exercitiisque ejus ... ejusdem ... Gymnasium styli, sive de vario scribendi exercitio liber singularis. Jenae 1678. 1–2, 8, 14–16, 34 (parodia). Az utóbbi helyen ez olvasható: „attendat verba, figuras, et sententias: quaeque adhiberi possunt, sic adhibeat, ut non transferre ex alieno, sed depromere ex suo videatur.” Alább: „Licet ... sua peculiaris propriaque sit parodiarum ratio, nec hac fine scribantur, pulchre tamen caetero declarant, quomodo in alio alioque argumento eadem inventio, eademque dispositio, et elocutio servari debeat ac possit.”

megtartani. A parodia iskolai gyakorlatba tagolódását elősegítette és tekintélyként igazolta Quintilianus, aki két helyen foglalkozott a témával.²⁶

Scheffer szerint az imitatio legegyszerűbben valamely elbeszélésen gyakorolható.²⁷ Ennek példaként álljon itt dobai Székely Sámuelnek Toperczer Pál tanársága alatt Eperjesen, 1718-ban írott jegyzetéből egy részlet. Az akkor 14 éves diák azt a feladatot kapta, hogy Curtius Rufus V. könyvének első mondatai alapján írja le II. Jakab angol király menekülését (Jacobi II. Angliae regis fuga e regno ad imitationem Curtii Lib. V. cap. 1.).²⁸ A két szöveg eleje így viszonyul egymáshoz:

Curtius

*Quae interim ductu imperioque
Alexandri vel in Graecis vel
Illyriis ac Thraecia gesta
sunt, si suis quaeque temporibus
reddere voluero,
interrumpendae sunt res
Asiae, quas utique ad
fugam mortemque Darei
universas in conspectum*

*d a r i et, sicut inter
se cohaerent, ita opere
ipso coniungi haud paulo
aptius videri potest.
Igitur quae proelio
apud Arbela c o n i u n c t a
s u n t, ordiar dicere.*

dobai Székely

*Quae interim Anno 1697. et
gesti et finiti belli novissimi
tempore ductu imperioque
Wilhelmi III. ejusque
Ducum vel in Anglia, vel in
Hibernia ac Hispanico Belgio
gesta sunt, si quaequae suis
temporibus reddere voluero,
i n t e r r u m p e n d u s e s s e t
nostrarum
imitationum mos. Cum id jam
aptius viri docti qui historiam
de statu Anglici Regni ad
adventum Wilhelmi III. in id et
ad fugam Jacobi II. ex eodem seculo
inter se cohaerent tempore, ut cum
novennali bello in conspectum
d e d e r u n t. Hunc quaedam ut
Anglicus et Hollandicus exercitus
inter se c o n j u n c t u s e s t et de fuga
Jacobi II. ordiar dicere.*

Az idézett részlet a mai olvasónak az iskolai imitatio szokását illető, kissé gúnyos megjegyzés (imitationum mos) mellett mindenekelőtt az aktualizáló átfogalmazás szúr szemet, de ez abban az időben, amikor a latint az egyetemes tudományosság nyelvének tekintették, és a történelem-oktatás a latin-tanításban rejtőzött még, általános gyakorlatnak, és az effajta imitativitást oly természetesnek vehették, hogy a stilisztika-író Scheffer a rossz utánzás példaként Aeneas Sylvius Piccolomininek azt a passzusát idézte, amelyben a nagynevű humanista Hunyadi János seregét írta le ugyancsak Curtius Rufus nyomán, a jó imitatio mintájaként Vergiliust és Lucretiust vetette egybe, a továbbiakban pedig Scaliger poétikájának ötödik könyvére utalta az olvasót.²⁹

²⁶ *Institutiones oratoriae* 9, 2, 35 és 6, 3, 96.

²⁷ SCHEFFER: i. m. 35.

²⁸ Q. CURTI, *Rufi Historiarum Alexandri Magni Macedonis libri qui supersunt. Iterum recensuit Edmundus Hedicke*. Ed. minor. Lipsiae 1908. Curtius Rufus magyarul: *A makedón Nagy Sándor története*. Ford. KÁRPÁTY Csilla. Bp. 1967. Dobai Székely Sámuel iskolai jegyzete: OSzK Quart. Lat. 111. f. 85.

²⁹ SCHEFFER, i. m. 114.

Témája és stílusa miatt egyformán az imitatio felnött költőhöz illő példája lehet Lázár János négy forrásra írott verse közül az *In aquam putei Drassoviensis* című, 1757. augusztus 16-áról keltezett darab.³⁰ Forrásokra Horatius nyomán igen sok verset írtak az újlatin költészet művelői, s ugyanezt tette az erdélyi poéta is. A két versnek azonos a szerkezete; azzal a különbséggel azonban, hogy Horatius egyik versszakának Lázár Jánosnál három felel meg, és ilyenformán az eredeti négy strófájából hat lett. A római költő a Fontanalia (október 13.) pogány ünnepére írta a verset, a magyar természetesen krisztianizálta azt, de korántsem rejtegette, hogy költeménye szoros kapcsolatban áll Horatiuséval. Ugyan ki nem ismerte fel akkoriban az iskolázottak körében, hogy az „O fons Drassoviae” pontosan megfelel Horatius szavainak (O fons Bandusiae, Carm. 3, 13, 1), és ki nem kereste ezek után a további szöveg-szerű kapcsolatokat? Meg is találhatta az első strófában: a „nobile fontium” kifejezés ugyanebben az ódában (3, 13, 13), a „gelidae aquae”-hoz hasonló ugyanitt fordul elő (gelidos rivos, 6–7), az „ad usus humanos” a római költő egy másik carmenéből lehetett ismeretes (humanos in usus, 3, 3, 51–52), a Lázárnál Istent jelentő „Herus”-t (erus) a római költő számos helyen alkalmazta. A kölcsönzések sora az első strófában tehát a következőképpen fest:

O! Fons Drassoviae! nobile Fontium	Carm. 3, 13, 1; uo. 13.
Exemplar; gelidae, o bone fons, aquae!	Uo. 3, 13, 6–7.
Qui te primus ad usus	Uo. 3, 3, 51–52.
Humanos Herus addidit ...	

Hasonló eredménnyel lehetne folytatni tovább a magyar költő egész versének elemzését. Hogy azonban az egykori, Horatius-utánozó és krisztianizáló költői eljárás még világosabbá váljék, hadd álljon itt horatiusi párhuzamokkal együtt a magyar költő versének két befejező sora:

Nec deero vitreum te	Carm. 3, 13, 1 (splendidior vitro)
Botri tingere sanguine.	Uo. 7 (rubro sanguine), Vulg. Cant. 1, 13 (botrus)

Mindebből talán világos lehet az imitationnak egy ambiciózus költőnél alkalmazott módja, és a két példát egybevetve talán az eljárás egymástól nagyon távol eső szintje is érzékelhető.

A parodiának mint az imitatio tudós szinten álló formájának bemutatására álljanak itt végül Catullus versének (4, 1–2) kezdősorai a Catalepton X-zel³¹ és magának Scaligernek parodiájával:

Catullus

Phaselus ille, quem videtis, hospites,
ait fuisse navium celerrimus, ...

³⁰ *Opera poetica ... Varii Argumenti*. Claudiopoli 1765. A versek: 108–109, 156–158, 158–160, 160–166. Az alábbiakban az első darabról lesz szó. Mintája: Carm. 3, 13. Hasonló verskezetek Sarbiewskinél: 1, 3 = Hor. 3, 29; 2, 19 = Hor. 1, 23; 4, 31 = Hor. 1, 9.

³¹ *Catulli Veronensis liber*. Rec. Elmer TRUESDELL MERRILL. Lipsiae — Berolini 1923. *Poetae Latini minores*. Post Aemilium Bachrens iterum rec. Fridericus VOLKMER I. Lipsiae 1910. 137–138. SCALIGER, i. m. 46.

Catalepton X.

Sabinus ille, quem videtis, hospites
Ait fuisse Mulio celerrimus ...

Scaliger

Boletus ille qui necauit hospites,
Ait fuisse carnifex celerrimus.

Aki Julius Caesar Scaliger körét és követőit ismeri, azonnal megállapíthatja, hogy a XVI–XVII. század fordulóján a parodiát mint újra felfedezett költészeti formát az értelmiségi elit kapta fel, és elterjedése egyenesen szimptomatikusnak tekinthető. Scaliger után a következő jelentős lépést valószínűleg Henri Estienne (Henricus Stephanus) tette, aki 1573-ban (a cento mellett) filológiai alapossággal foglalkozott a parodiával.³² Ugyanő 1575-ben *Parodiae morales* címmel könyvet jelentetett meg, amely a frankfurti Johann Fichardhoz intézett ajánlás szerint úgy jött létre, hogy Bécsből hazafelé lovagolva Horatius, majd más szerzők verseinek átformálásával szórakozott.³³ 1579-ből önálló kötet ismeretes a Scaligertől elkezdett Catullus-parodiák-ból: a könyv Henri Estienne művének felhasználásával készült, de olyan új szerzők is kerültek bele, mint Paul Schede-Melissus és Janus Lernutius.³⁴ Ez a kötet talán az első, melyben a XVI. század végének minden neves latin költője helyet kapott abból a körből, amelyhez Estienne tartozott, és amelynek vezető alakjai néhány németalföldi humanista, mindenekelőtt Justus Lipsius, Josephus Justus Scaliger, Janus Douza, Daniel Heinsius és társaik voltak.

A francia szerző évek múlva kiadványt jelentetett meg Lipsius latinságáról,³⁵ s ezt ugyanannak a Móric hesseni örgrófnak ajánlotta, akinek pártfogását Szenci Molnár Albert is élvezte. Ma elfogadott nézet, hogy Schede-Melissus latin poézisa Opitz német költészete előzményének tekinthető³⁶ és talán nem elhamarkodott az a következtetés, hogy a XVI. század utolsó évtizedeiben alakult ki az a kisebb részben francia, jobbra azonban németalföldi mesterekből és német barátaikból álló későhumanista költőcsoport, amely vezető szerepet foglalt el a korszak latin poézisében.³⁷ Az akkori Németország sajátos középponti helye okozta aztán, hogy a magyarországi parodia-írók eme XVI. század végén kialakult csoporthoz csatlakoztak, amikor — más

³² Ομήρου καὶ Ἑσιόδου αἰώ. 'Homeri et Hesiodi certamen. Nunc primum luce donatum. Matronis et aliorum parodiae, ex Homeri versibus parua immutatione lepide detortis consutae. Homericorum heroum epithaphia. Cum duplici interpretatione Latina. (Genevae) 1573. 71–110.

³³ A teljesebb cím: *Parodiae morales H. Stephani in poetarum veterum sententias celebriores*. A kötet végén, új lapszámozással: „Centonum et parodiarum exempla, ab Henr. Stephano selecta et illustrata.”

³⁴ *Phaselus Catulli, et ad eum quotquot exstant, parodiae. Cum annotationibus doctissimorum virorum. Accesserunt alia quaedam eiusdem generis*. Edita a Sixto Octaviano Eboraci 1579. A kiadóról és a megjelenési helyről: Chris L. HEERESAKKERS, *Praedicanea Dousana*. Amsterdam 1976. 10. — *Phaselus Catulli, et ad eum parodiarum a diversis auctoribus scriptarum decas quinque. Quibus accesserunt in eum ipsum Phaselum notae philologicae Andreae Senfflebi*. Ex bibliotheca Nicolai HENELII. Lipsiae 1642.

³⁵ *De Lipsii latinitate*. Francofordi 1595.

³⁶ Karl Otto CONRADY, *Lateinische Dichtungstradition und deutsche Lyric des 17. Jahrhunderts*. Bonn 1962.

³⁷ *Deutschland als Zentrum der internationalen lateinischen Dichtung in Späthumanismus*. In *Das Ende der Renaissance. Europäische Kultur um 1600*. Vorträge herausgegeben von August BUCK und Tibor KLANICZAY. Wiesbaden 1987. 155–164. (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung Band 6.)

extrém formák átvétele mellett — a nemzetközi parodia-divatot áthozták: előbb személyes kapcsolatok által, utóbb az egyetemeken kialakult általános divatot követve. Annyit jegyzek meg meg, hogy a hazai parodisták, akár baráti kapcsolataik jóvoltából, akár tanulmányaik során ismerték meg e formát, szinte kivétel nélkül a magasabb képzettségű értelmiségi réteghez tartoztak.

4.

Az első magyarországi szerzőtől származó parodia baráti kapcsolatnak köszönhető, és a kulturális érintkezések ama régóta és még sokáig nagyforgalmú országútján jött létre, mely Boroszlón keresztül vezetett a távolabbi kulturális központok és egyetemek felé. Szerzője Sebastianus Ambrosius (Lam) kézmárki német pap, iniciátora Jakob Monau boroszlói orvos, a város XVI. század végi irodalmi életének egyik vezéralakja volt. Ez a maga korában nagyrabecsült humanista keveset írt, s jobbára kiadással és levelezéssel foglalkozott; hitvallására nézve kálvinista volt, de példás türelmet tanúsított minden felekezet irányában. Külföldön élő magyarokkal és magyarországiakkal már az 1570-es években ápolt kapcsolatokat, és mikor a saját jelmondatára (*Iipse faciet*) írott verseket füzetben jelentette meg, a nagy európai humanisták (Johann Sturm, Théodore Bèze, Nicodemus Frischlin, Paul Schede-Melissus) között első helyen szerepeltette Dudith Andrást és Zsámboky Jánost. A kiadvány végéhez Horatius *Quem tu Melpomene* kezdetű ódájára (4, 3) írott hat parodiából álló függelék csatolt: ez a vállalkozás akkoriban igen modernnek számított.³⁸ A kiadvány másodszor 15 évi munkával a korábbi terjedelem mintegy tízszeresére dagasztva 1595-ben jelent meg nyomtatásban, — hat helyett immár 46 parodiával, melyek közül az egyiket, nyilván Monau kérésére, Sebastianus Ambrosius írta.³⁹ Minthogy jelenleg ez látszik az első hazai szerzőtől származó parodiának, engedtessek meg szó szerinti közlése.

Deo vitae mortisque Arbitrio

Quem tu, summe Deus, semel
Placatus, patrio lumine respicis:
Illum non Satan improbus
Euertet, neque pars parcere nescia
Horrore afficiet graui;
Nec mundi miseri subdola vanitas
Deceptum illecebris suis
A vero rapiet tramite deuium,
In prauam scelerum viam:
Sed quae perpetuis gratia seculis
Perdurat tua, iugiter
Securum statuēt rebus in arduis:
Caetus angelici chori

³⁸ *Iacobi Monawi Symbolvm. Ipse faciet: Virorum clarissimorum et amicorum carissimorum versibus celebratum exornatum. Anno Christi 1581.* — Adtak ki parodiát a wittenbergi egyetem 100 éves fennállásának alkalmából megjelent kiadványban (*Acta jubilaei Academiae VVittebergensis, celebrati anno 1602. die 18. Octobris. VVittebergae 1602*). Bevezető szavai a következők: „Cum spatium esset, placuit carminis secularis Horatiani Parodiam adijcere, Auctore M. Valentino Trebatio, Ecclesiastae et P. L.” (S1v–S2v.)

³⁹ *Symbolum Iacobi Monawi. Ipse faciet variis variorum auctorum carminibus expressum et decoratum. Cum nonnullis appendicibus. Gorlicii 1595. 360 (VI. sz. alatt).*

Versantem in propria sorte fideliter.
 Sublatum manibus ferent,
 Ne laedat tenebros aura silex pedes.
 O qui cuncta regis pater,
 Solus vita hominum mortis et arbiter,
 O vitam quoque putrido
 Donature, tuo tempore, pulueri,
 Totum hoc arbitrij est tui,
 Seu proferre velis, rumpere seu dies.
 Sanus corpore menteque
 Quod viuo et vigeo, nam vigeo, tuum est.

Ambrosius talán szabadabban utánozta eredetijét, mint annak idején Scaliger Catullust, de verse így is elismerten parodia, mégpedig előkelő környezetben. A korábbi szerzőkhöz ugyanis olyan nevek viselői csatlakoztak 1595-re, mint Heinrich Meibon és Nicolaus Reusner, vagyis a parodistáknak legalább egy része az európai élvonalba tartozott, s ezeknek sorában képviselte Ambrosius a magyarországi értelmiséget. Meglehet, hogy verse másodszor is megjelent nyomtatásban. Egy másik boroszlói humanista orvos, Caspar Cunradus ugyanis Monau hí követőjévé szegődött. Nemcsak kötetbe szedte a saját jelmondatára írott verseket, amelyeknek szerzői között neves hazaiak is akadnak,⁴⁰ hanem kibővítve jelentette meg a *Symbolum*-kötet parodiáit: hogy aztán Ambrosius verse ebben is benne van-e, nem sikerült ellenőriznem.⁴¹

A parodia magyarországi meghonosodásában a külföldi egyetemeken megforduló hallgatók játszották a döntő szerepet. Külföldön persze főleg Németország (és részben talán Hollandia) értendő, ahol Julius Caesar Scaliger poétikájának újabb kiadásai megjelentek (Heidelberg 1581, 1586, 1607, 1617 és Leiden 1594), és ahol a kor megszámlálhatatlanul sok egyetemi kiadványában publikáltak parodiákat. Olyasféle forma lett ez a hazai költészetben, mint a magyar nyelvű hexameter és disztichon, amelynek szerzői között a XVII. században alig akad külföldet meg nem járt költő. Általában azt lehet még elmondani, hogy a kinti diákélet szokásrendszerével összefüggő, itthon a társasélet (esküvő, temetés stb.), egyházi és iskolai események megünneplésére szánt alkalmi kiadványokban jelentek meg, amelyeket egy-egy spontán vállalkozó vagy megbízott személy körültekintően szerkesztett meg, a verselők pedig műveltségi színvonaluktól függően igen igényesnek vélt darabokkal léptek fel bennük. Egyetemi kiadványok esetében íratlak tehát a presztízs emelése érdekében professzorokkal vagy magiszterekkel, a többi szerzőt szigorúan a társadalmi rang, a tanulmányi fokozat vagy előmenetel sorrendjében szerepeltették.

A kis versesfüzetek összeállítóit általában nem ismerjük, a költők azonban az alkalom megkívánta körülmények miatt, már csak saját érdekükben is aláírták poémáikat. Más kérdés, hogy magát valóban költőnek képzelő szerző kevés akadt közöttük, annál inkább teológus, tudós tanár vagy egyetemi hallgató, aki valamilyen alkalomra mecénásának (tanulmányai finanszírozójának) vagy a pártfogójának, netán barátjának tiszteletére valamilyen szempont szerint megszerkesztett versfüzért publikált. A felkért személy kötelességszerűen írt valamit, a szerzők között első helyen álló főúr költeményét talán nem is maga, hanem nevelője ügyeskedte össze, a többi poéta pe-

⁴⁰ *Theatrum symbolicum, in quo sacrum illud Davidicum Domini est salus ... visitur*. Olsnae (1625). Magyarországi szerzői között: BOCATIUS (174), PÉCSELI KIRÁLY Imre (246).

⁴¹ *Parodiarum ad Horatii Melpomenem variorum auctorum et argumenti varii centuria prima*. Lipsiae 1614. — Kiadott anagrammákat is (*Annagratismorum centuria*. Olsnae Siles. 1606.), a kötetben Jean Dorat-t és a franciákat dicsérte (A4). Monau nevére írott anagrammája a XXVI. sz. alatt található.

dig részben műveltségének státusa, részben nyilván közönségének befogadóképessége és a divat szerint dolgozott.

A későhumanizmusnak a mi szempontunkból legjellemzőbb, egész csoport mentálisát kifejező kiadványának a gönci származású Aszalós Mihály, Marburgban tanuló diák *Calathus strenarum* című publikációja látszik.⁴² A szerzőről a kint végzett tanulmányokon kívül tudtom szerint nem sok ismeretes: a kis kötetből csupán annyi derül ki, hogy Göncön lakó, nemesi származású apját Aszalós Tamásnak hívták, 1617-ben élő testvérei Péter és Pál névre hallgattak. A szerző, ugyancsak művének tanúsága szerint, szoros kapcsolatban állt a Rákóczi-családdal és első versét Györgynek, a másodikat Zsigmondnak ajánlotta; kapcsolatot tartott még Zólyomi Dáviddal, Liszti Jánossal és a Melith-családdal, Abaúj és Zemplén vármegyei nemesekkel, az első helyen említett előkelőségek udvari embereivel és jószágkormányzóival, nemkülönbön kassai és eperjesi polgárokkal; a papok közül a szerző — mások mellett — Alvinczi Pétert, Suri Orvos Mihályt és Szepesi Korotz Györgyöt tisztelte meg versekkel.

A kis munkát tanárainak üdvözlő versei nyitják (Johannes Molther, Rudolph Goclenius, Johannes Kombach), tanuló társainak poemái zárják (Béltői Mihály, Révai S. Tamás, Tornai Pap Ferenc, Vári Miklós, Muraközi D. Márton). A többi verset Aszalós Mihály írta, és két részben szerkesztette. Az elsőben apját és világi pártfogóit tisztelte meg egy-egy poemával, összesen 28 darabbal, a másodikban egyházának papjait. A cím azért *Calathus* (gyümölcs- vagy virágkosár), mert minden vers előtt egy-egy fa vagy virág, a papokhoz intézett versek elején egy-egy gyógynövény neve áll. Maga a füzet és benne minden vers újévi ajándék, a címnek megfelelően minden darabban kifejtődik a növény szimbolikus értelme.

Szigorú értelemben vett parodia a versek között nincsen, a korszak neves költőinél (Filiczky János, Tolnai Balog János, Bocatius) sem akadtam ilyenre, de rájátszás annál több. A sorozat elején álló, apához intézett vers kezdetén és végén Catullusra (1.), a Rákóczi Györgyhez intézett költemény első strófájában Horatius *Carmen saeculare*-jára emlékezteti Aszalós az olvasót, a Rákóczi Zsigmondhoz szóló Horatius Maecenashoz intézett ajánlása nyomán készült (Carm. 1, 1), csak hát terjedelme kisebb. Érdekes, hogy Lévai S. Tamás ugyanezt vette mintának Aszalóshoz intézett üdvözlő versében, a két utnázat hossza is ugyanaz.

A versfüzér korjellemző vonásai közé tartozik, hogy a parodia irányába mutató részek mellett a papokhoz intézett versek között hat, a tanuló társak poemái között egy további anagrammás vers található. E forma a későreneszánsz korának iskolás gyakorlatából származhatott, s az ilyenfelék alapos ismerőinek körében jött létre az a néhány szoros értelemben veendő parodia, mely már valóban a hazai értelmiségi elit köréből származik. Bevezetésül annyit még, hogy a jezsuita rend irodalmi stílusát a barokk szokták ugyan azonosítani, de a XVI-XVII. század fordulójára ez még korántsem alakult ki, és a rend írói is a későreneszánsz légkörében éltek.

A korjellemző formák közé tartozik egy francia jezsuita, André des Freux (Andreas Frusius) *Epigrammata in Haereticos* (1582) című műve, melyben egy Luther nevére frott vers olvasható: hexameteireiben minden sor szavai azonos betűvel kezdődnek, a szavak száma minden sorban azonos, és ezért a kezdőbetűket lefelé olvasva tizenhatszor találjuk benne Martinus Lutherus nevét. Czeglédi István lefordította e verselményt:

⁴² *Calathus strenarum hortensium, symbolicarum, et poeticarum, Quas ... excellentissimis aliquot Vngariae Heroibus ... iisque Musarum Patronis ... ut et ... Christi Pastoribus ... mittebant ipse Phoebeus novemque Musae per Interpretem Michaellem Aszalos Geoncinvm eloquentiae et Poeticae pro tempore Studiosum, Calend. Januariis ... 1618. Marpurgi (1617) (RMK III. 1222.) A Calathusról: Kovács Sándor Iván — Kulcsár Péter, *Dedikált disputációk Debrecenben. Studia Litteraria VIII.* 1970. 95–98. Aszalós 1618-ban David Pareus elnöklete alatt volt respondens (RMK III. 1250).*

úgy azonban, hogy minden sorának egy teljes magyar négysoros strófa felel meg, vagyis az eredeti versformának nyoma sincsen benne.⁴³ Pázmány Péter ugyanezt a latin verset „keveset változtatva” Alvinczi Péter nevére alkalmazta. Úgy járt el, hogy átvette az azonos betűket (A, L, V, I, N), hozzátette a hiányzókat (C, I), és ilyen módon teljesen szabályos latin parodiát írt.⁴⁴ Minthogy a hitviták jó része anyanyelven folyt, Zvonarics és Nagy Benedek *Pazman Peter pironagi* (Keresztúr 1615) című könyvében egy bizonyos Langi Mihály magyarul válaszolt.⁴⁵ Pázmány versének felel meg benne a hexameteres versalak, azonos benne a szavak száma a sorokban, és Pázmány neve a gúny tárgya nála.

Ha a katolikus hitvitázó formailag szabályos latin parodiát írt, Langi Mihály ennek magyar megfelelőjét szerkesztette meg, amely a versforma átvételét, sőt a költői-nyelvi mesterkedés fokozását is jelentette: a versvégek betűi a GAZ NEV LATOD szavakat adják. Latin–magyar összefüggésben ugyanis lehetett viszonylag szabályos parodiát írni. Ide sorolom azt az 1613–15 között Szenci Boros Jánosra írott költeményt, amely szerint az egykori gönci rektor egy „nagy szaju gallér tokot” kapott ajándékba.⁴⁶ Bár a verset 1941-ben, 1965-ben és 1976-ban is publikálták, senki nem tette szóvá, hogy Catullus 1. versének laza parodiája, csakhát a római költő nem „gallér tokot”, hanem könyvet ajándékozott. Az is megjegyezhető, hogy ez idő szerint a legelső magyar nyelvű parodiának tűnik. Bizonyítékul közlöm a két szöveget:

Catullus 1.

Cui dono lepidum novum libellum
arida modo pumice expolitum?
Corneli, tibi: namque tu solebas
meas esse aliquid putare nugas,
iam tum cum ausus es unus Italorum
omne aevum tribus explicare chartis,
doctis, Iuppiter, et laboriosis.
quare habe tibi, quidquid hoc libelli,
qualecumque, quod, o patrona virgo,
plus uno maneat perenne saeclo!

A magyar vers

Ez nagy szaju gallér tokot,
Gallért szépen tarto okot
Immar vallions kinek adgyam?
Es ususra kinek hadgyam?
Neked, neked, Janos Semci,
Az ki voltal Rector Gönczi,
Azert vegjed ezt jo neven,
S-iol jary ezzel hegjen völgyön.

A szerkezet azonos, de a magyar az elején bőbeszédűbb: a 3–4. sor a rímkényszer hatása alatt áll, de a döntő jelentőségű „kinek” szó kiemelését is szolgálja. Igen jó

⁴³ RMKT XVII/10. 11. sz.; jegyzetben közölve a latin szöveg.

⁴⁴ RMKT XVII/8. 77. sz.; jegyzetben.

⁴⁵ RMKT XVII/8. 77. sz.; főszövegben.

⁴⁶ RMKT XVII/8. 73. sz. HERPEI János, *Tréfás diákvérs Szenci Boros Jánosról. Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez* I. Bp.–Szeged 1965. 108–111. — *Catulli Veronensis liber*. Rec. Elmer TRUEDELL MERRILL. Lipsiae–Berolini 1923. 1.

a „Janos Semci”-vel végző sor, a rím,⁴⁷ és találó az utolsó kettő, amelyből az ókori szöveghez képest keresztény módon maradt ki a „patrona virgo”. Az ismeretlen szerző pontosan tudta, hogyan kell eljárnia, és korántsem lehet véletlen, hogy Szenci Boros János neve, mint már Herepei János észrevette, benne van Aszalós Mihály *Calathus*-ában,⁴⁸ mégpedig nemcsak általában, a pataki kollégium professzoraként, hanem a szerző nagyrabecsült tanáraként is, akinek neve nyilván elevenen élt a németországi magyar hallgatók körében. Aligha lehet vitás, hogy a magyar nyelvű Catullus-parodia szerzője a hazai vezető értelmiség körébe tartozott.

5.

A parodia elmagyarosodásának várható folyamata a XVII. században arra a sorsra jutott, mint a népnyelvi tudós poézis általában. E kor parodiáinak tárgyalását latin szövegekkel kell tehát folytatni, melyek, mint már említettem, 1670 táján tűntek fel a magyarországi irodalomban. Történetileg nagyjából egybevág e dátummal, hogy Stemplinger, Horatius utókorának kutatója az 1622–1652 közötti évekből nem idéz parodiákat tartalmazó kötetet.⁴⁹ Tudomásom szerint magyarországi szerzőtől 1670 után jelent meg az első versesfüzet, amely kizárólag parodiákból áll, ebben a korban lehet beszélni parodiákat szerző ambiciózus költő-egyénségről, és ekkor készült az első (egyetlen), magyarból latinra fordított mű, amelyet írója Sarbiewski szóhasználatának megfelelően nevezett parodiának. Az effajta költészet művelői változatlanul a külföldi egyetemek tényleges vagy egykori magyarországi hallgatói voltak, akik itthon az iskolák rektorai és lelkészek lettek. A kor mentalitására jellemző, hogy a francia jezsuita, Jean Hardouin (1646–1729) csak a leveleket és a sermokat tulajdonította Horatiusnak, az ódákat és az epodusokat középkori szerzők javára írta.⁵⁰ Érdekes aztán, hogy a kor extrém formáit mód felett kedvelő magyarországi katolikus latin költők, a pálos Simándi László és a domonkosrendi Füssi Pius nem írtak parodiát.⁵¹ A kor irodalomtörténetéhez tartozik, hogy nálunk 1752-ben jelent meg az első „ad usum Delphini” Horatius-kiadás, és az erdélyi Gyulai Ferenc jóvoltából ekkor került be egy jénai egyetemi kiadványokat, mégpedig tipikusan későreneszánsz verseket tartalmazó kolligátum, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár őriz.⁵²

Az egyes, klasszikusok műveire rájátszó versekzedetek közül már csak néhányat említhetek: egy logikát tanuló diák, bizonyos Frivaldsky Imre és egy másik „scholae cul-

⁴⁷ Hasonlóan Rimaynál (*Összes művei. Összeáll. ECKHARDT Sándor. Bp. 1956. 45*): „Bálint, nevezetben ki voltál Balassa, / Munkádot kiadom, hogy minden szem lássa”.

⁴⁸ *Calathus* 40.

⁴⁹ *I. m.* 203–204. Mérlegelhető viszont a 34. jegyzetben idézett *Phaselus Catulli* 1642-ből és a köv. kiadvány jelentősége: *Quinti Horatii Flacci Poemata, Scholiis sive Annotationibus, commentarii instar, illustrata a Joanne Bond. Accesserunt parodiae in Libros Odarum et Epodon, rebus sacris maximam partem accommodatae, M. David Hoppii; item aliorum CL. virorum. Brunsvigae 1668. Hoppius ajánlásának kelte 1634. május 24, címzettje Königsberg tanácsa.*

⁵⁰ STEPLINGER, i. m. 128–129. HARDOUN műve: *Opera varia. Amstelodami-Hagae 1733. 328–362*: „Pseudo Horatius, sive animadversiones criticae Quibus ostenditur Horatii poetae nihil superesse genuinum praeter Epistolas et sermones.”

⁵¹ SIMÁNDI László, *Corvi albi eremitici nova Musa inconcinna Typis Clari-Montis Czesztochoviensis 1712. FÜSSI Pius, Otia poetica. Viennae Austriae 1744.*

⁵² Mai jelzete: 806845–806872. Utóbb Szathmári Pap Mihályé volt.

tor", Bátorkeszi Gergely Horatius-ódára emlékeztető sorral kezdte alkalmi versét,⁵³ de van persze számos parodia is, amelyek közül itt csak a feltűnőbbeket említem. Szokatlan módon modern mintát választott a zólyomi Gabriel Trusius, aki Poroszországban megjelent eredeti alapján II. Fülöp spanyol királyra írott verset parodizált,⁵⁴ hibátlan az Esterházy Ferenc császári alezredes mellett és ellen írott két disztichon: ma úgy tartják számon, hogy az elsőt maga Esterházy írta a pudmerici (vöröskői) csata után, ellendarabját Kaprinai István szerint a kurucok készítették,⁵⁵ de lehet persze merő költői játék is a háttérben, mint ahogy ennek minősíthető a hexameterek és a pentameterek rímeltetése.

A gimnáziumi diákköltészetet a boroszlói Elisabethanum tanulójaként elhunyt, zsolnai származású Joannes Zaskalicki halálára kiadott füzet parodiáin tudom bemutatni.⁵⁶ Az elsőt a gölnicbányai Melchior Schmegner írta, a másodikat az úrvölgyi Leonhard Jakober; az egyik az apához szól, a másik az anyához, mindkettő Horatius nyomán (Carm. 2, 10 ill. 1, 33). A két diák (vagy inkább a tanár) abban is összehangolta a verseket, hogy az apához intézettben az iskolatárs, az anyához szólóban, a halotti búcsúztatóban elfogadott szokás szerint, maga az elhunyt beszél.

Nem kevésbé tanulságosak az alkalmi kiadványban a parodiák mellett megjelenő más költészeti formák. A Trencsén megyei Kassáról származó Joannes Cantor versének első sora csupa egytagú szóból áll: a consultatio-író Thomas Lansius, valamint a későhumanista Bernhardus Bauhusius és a prágai udvar számára verselő Georgius Kleppsius proteusára emlékeztet ez.⁵⁷ Vannak a kötetben rímelő disztichonok (Nicolaus Lucae verse), szándékosan vagy véletlenül másutt is ugyanilyen hexameterek (Ketzer Gábor, Róth János), az egyik versben a pentameterek második fele mindig a közismert „Pulvis et umbra sumus” szavakból áll (Zacharias Coledanus). A kis füzetet egyébként kivétel nélkül magyarországi származású tanulók írták tele, közülük négy született nemesi családból.

Az 1670-es évek latin parodia-divata az ország határain kívül leginkább Wittenberggel hozható kapcsolatba, itthon Sopron és a Szepesség evangélikus köreiből köthető. Parodiákat tartalmazó, vagy éppen parodiákból álló kiadvány a két kulturális tájegység mellett Daniel Kleschhez, a kor legnevesebb magyarországi német írójához fűződik, az ő pályáján is főként szepesolaszi papi stallumának elfoglalásához, majd fogságához és száműzetéséhez. Ma ismert adataim szerint a két székhely kijelölésével, egy személy középpontba állításával áttekinthetővé tehető evangélikus irodalmi

⁵³ *Solatia emblematica, ipso die ezequiarum ... puelluli Jeremiae Pomarii*. Leutschoviae 1672. B2v (RMK II. 1309). Parentatio lugubris svper obitv ... Matth. Nogradi ... Debrecini 1681. D2r (RMK II. 1480).

⁵⁴ *Psal. CXXVI. 3. ... Affectus aureus, ... qvem veluti praedem ... viris ... Samueli Nicletzio, Ministro ecclesiae Uybianensis ... Nicolao Leporini, Pastori Eccl. Poltariensis, ... Stephano Zedeni, Mystae Eccl. Dörgiceiensi ... qui postquam ... ex Trirremibus Neapolitanis Reduces Wittebergam, ... in Propempticis his dederunt, Fautores, amici, ac populares, nunc velut reliquiae decolatae Sionis Hungaricae In Alma Leucorea ... studiis Exilium demulteentes. Wittebergae (1677).* (RMK III. 2846.)

⁵⁵ VARGA Imre, *A kuruc küzdelmek költészete*. Bp. 1977. 160. sz.

⁵⁶ *Feralis, ad lacrumabile bustum, Comitatus: Quo, ... juvenem Johannem Zaskalicki Solna-Hungarum, A.A.H.H. Cultorem indefessum, multigenae imprimis Musices peritia commendatum ... merito prosequuti sunt, Parnassi Elisab. Alumni ... Anno ... 1677. die 26. Maji. Wratislaviae (RMK III. 2807).*

⁵⁷ Bernhardus BAUHSIUS, *Epigrammatum libri V. Ingolstadii 1616. 63–64.* A szerző jezsuita volt. Georgius KLEPPSIUS, *Proteus poeticus*. Lipsiae 1617. *Uő.: Versus artificiosus*. Pragae 1628, Lipsiae 1629. Hasonló vers: *Honori nuptiarum ... Andreae Singeri ... et Reginae Rörhandiae ... Brunsvigi 1634.*

csoport legkorábbi parodiáját még 1659-ben Wolfgang Andreas Scherschleiffer írta Jénában. Az alkalmat az adta hozzá, hogy Daniel Klescht soproni konrektori állásából Kőszegre hívták a német gyülekezet lelkészének, és Jénában tartózkodó barátai alkalmi versfüzettel tisztelték meg életének e jeles alkalmával. A soproni származású Scherschleiffer Horatius ódáinak 3. könyvéből a 26. darabot vette mintának, megfelelő ügységgel és eleganciával.⁵⁸

Daniel Tieftrunk, a soproni evangélikus gimnázium rektora tíz esztendővel később, 1668-ban, egy versesfüzet élére tett Horatius-parodiával üdvözölte Klescht, akit akkor hívtak meg Szepesolasziba lelkésznek. A többi szerző Sopronban tanuló szepeségi diák volt, verseiket nyilván igazgatójuk szedte és szerkesztette össze.⁵⁹ A nyolc verselmény közül hat latin, kettő német nyelvű; az utóbbiak neve szerzőként nem szerepel a szakirodalomban, az előbbieket közül a beszercebányai születésű Georg Peucker mint ambiciózus költő és persze mint parodia-fró kerülhet most szóba.

Költői ambícióra persze nem felkérésre szerzett alkalmi verseiből lehet következtetni, hanem önálló költői vállalkozásaiból. Ezek közé tartozik mindenekelőtt két Vergilius-helyekből egybeszerkesztett centója: az egyiket az üldözött magyar egyházról írta és Matthias Lang soproni papnak ajánlotta,⁶⁰ a másikat az 1681-i pestisjárványról szerezte.⁶¹ Ugyancsak egyéni ötletnek számít a Pozsonymegyei Szentgyörgy városának leírása, mely latin és német változatban készült; Peucker a formákon kívül abban is tipikus hazai költője korának, hogy két nyelven verselt, és ókori minták mellett Celtis és Eobanus Hessus Nürnbergről írott művét is ismerte.⁶² A Németországban élő magyar evangélikus exulánsokhoz és Daniel Kleschhez fűződő kapcsolatairól több alkalmi tanítvány tanúskodik. Verset írt Kleschhez, amikor 1675-ben a lipcsei egyetemen teológiából baccalaureusi fokozatot szerzett, és ugyancsak megtisztelte egy poémával, amikor kinevezték a jénai egyetem rendkívüli tanárává.⁶³ Más

⁵⁸ Q. D. B. V. *Carmina gratulatoria Pro felicissimo Officii Ecclesiastici successu Ad quod ... ab Evangelica Communitate Germana Liberae ac Regiae Civitatis Günziensis ... legitime vocatus est ... Daniel Kleschius ... hactenus Gymnasii Evang. Sempron. Con-Rector nunc Ecclesiae Teutonicae Günz Pastor Gymn. Inspector (Jenae) 1659. A2r-v (RMK III. 2063).* — A soproni vonatkozások háttérében az áll, hogy Klesch és Lang együtt tanultak Wittenbergben. Vö. RMK III. 1716 (1648) és RMK III. 1735 (1649), amelybe August Buchner is verset írt.

⁵⁹ I. N. J. *Danielis Tieftrunkii ... Od. XXIV. lib. I. Carm. Horat. ad Olasienses, ... Dani-
elem Kleschium, ... Varallio ad Civitatis suae pastoratum ... excentes. Leutschoviae (1668).* (RMK II. 1149a.) A szerzői gárda: „Juventus Scepusiaca”.

⁶⁰ I. N. J. *Ecclesia, praeprimis in Hungaria, gravem persecutionem patiens, triste sum fatum deplorat ac misericordiam divinam implorat. Wittebergae 1674.* (RMK III. 2678).

⁶¹ *Lamenta et soteria Hungarica Deo triuni, Vindici severo et justissimo, patri ac vicissim benignissimo ... super gravissima Pestilentiae saevitia, et clementissima ejusdem mitigatione ac depulsione, a florentissimo caeteroquin Regno Hungariae, sub initium Anni ... 1681. Dicta et soluta, interprete Georgio PEUCKER ... Jenae (1681).* (RMK III. 3111).

⁶² *Inferioria Hungariae Libera Regiaeque Civitas Sancto-Georgium, simplici Carminis Stylo, In illustri Wittenbergensi Academia A. 1679. delineata. Wittenbergae (1679).* — *Die Königliche Freye Stadt Sanct Georgen in Nider Hungarn (Mit Geringfügigen Reimen) In ... Wittenberg Im Jahr ... 1679. Entworfen. Wittenberg (1679).* RMK III. 3019 és 3020. Peucker apja 12 esztendeig volt Szentgyörgyön pap (a latinban: A2r, a németben A2v).

⁶³ *Tessera sinceri affectus, Qua ... Danieli KLESCHIO ... Postquam ... in ... Lipsiensi Universitate, primam in SS. Theologiae Lauream, diu debitam, summa cum laude, consequutus fuisset, Congratulandi studium testabantur in alma Leucorea populares. Lipsiae 1675 (RMK III. 2711).* — A. et w. Cum Johanne Adolpho Duce Saxoniae ... vocante ... a rectoratu scholae op-
pidanae Jenensis ad spartam profess. Extraord. in illustri ΩΣ EN ΠΑΡΟΔΩ rite capessendam
Leucopetram proficisceretur ... Daniel Kleschius ... comitati eum sunt votis suis ac propempti-

alkalmi versei közül itt Andreas Sartorius halálára írott érdemel említést, amelyet Peucker „parodica prosopopoeia”-nak nevezett.⁶⁴

Paródiákat tartalmazó füzeté mintegy kiegészíti a centókat; az egyháztörténeti tárgyúval abban is rokon, hogy ajánlásának címzettje Matthias Lang, s az egész kiadvány nem más, mint a pártfogónak szánt névnapj jókívánság.⁶⁵ Aszalós Mihály *Calathus*-ához hasonlóan meg van komponálva, de más séma szerint: Peuckernál egy, „Ad Maecenatem suum Praefatio” című vers után „Introductio Musarum, ab Apolline facta” következik, majd Phoebus és a múzsák szájába adott paródiák következnek, a füzetet Lang nevére szerkesztett anagrammatismus zárja. Egy utalás szerint biztosra vehető, hogy a megjelentetés költségét a soproni Lang fizette, a szerző végig az alázatos „cliens” tónusában beszél, de éppen ezzel magyarázható, hogy nyugodtan említhette saját művét, a magyarországi egyház panaszát.⁶⁶

Latin parodia-szerzőként Daniel Klescht kell most már szóba hoznom, akinek költészetében a későbarokk forma az evangélikus iskolai (egyetemi) és a pártfogó-pártfogolt viszonylatból teljes egészében a politikába tolódott át. Pályáját fentebb ott hagytam abba, hogy Szepesolasziban lett evangélikus lelkész. A távolabbi előzményekhez az tartozik, hogy 1658-ban Bécsben kinyomtatott anagrammait személyesen nyújtotta át az akkor megkoronázott I. Lipótnak, s mikor ezeket a nagytekintélyű jezsuita, Nicolaus Avancinus még kinyomtatás előtt átnézte (cenzúrázta), előre megmondta, hogy tetszeni fognak az uralkodónak. Magának a paródiának közvetlen előtörténetébe az számítható, hogy 1669. április 17-én szepesolaszi előjáróinak nevében németül, latinul és magyarul üdvözölte az Eperjesre igyekvő Rottalt, Szegedi Ferenc egri püspököt és Csáky Istvánt. Az akkor elmondottakat még ugyanebben a hónapban megjelentette Lőcsén, és megverselt formában május 11-én Rottal színe előtt Klesch legidősebb fia, Christoph Daniel fel is mondta.⁶⁷ A szerzőt aztán 1673. december 14-én elhurcolták a szepesolaszi paplaktól, s előbb a szepesi várba, majd onnan a kassai kamara börtönébe vitték, és csak hét hónapos fogság után engedték szabadon, hogy száműzetésbe menjen.⁶⁸

cis fautores, amici, sympatriotae. Jenae 1682 (RMK III. 3184). A füzetbe Asbóth János teológiai hallgató Balassi-strófákban magyar verset írt.

⁶⁴ *Deo judici ac vindici Optim. Mazim. Sacr. Threni Sionis Hungaricae: Dum ... Andreas Sartorius ... in Kis-Karkow An. 1679. Prid. Idus Junias ... animam coelo reddidit, ... quidam Professores ac Hungarica Natio In ... Witteberga, Mausoleum hoc erexerunt. ... Anno 1680. ... Witteb. (RMK III. 3079.)*

⁶⁵ *Plausus Musarum lyrico-parodicus, Quem ... Matthiae Langio, ... Ipso Festo S. Matthiae, diem, Nomini ... sacrum, agentis, editum, ... Anno ... 1676. dicat et transmittit ... Georgius PEUCKER. (Wittebergae) 1676. (RMK III. 2788.)*

⁶⁶ A3v: „Sume, Maecenas, humilis Clientis / Debitum votum: vigiles labores / Profer in lucem”. Korábbi művéről (B1r): „Fudi qverelas nuper acerbius, / Et fata planxi non sine lacrymis”. — Peucker a füzet 12 verse közül 7-et paródiának minősített, 5-öt „ad imitationem” írt.

⁶⁷ *Quod Deus Bene Vortat! ... Specimen Reale fidelitatis Kleschianae parodia poetica ... declaratum ad autodiam Seu elegiam ... Caroli Casp. a Petra archi episcopi et electoris Trevirensis etc. Sub Anagrammate ... Leopoldus. ... Inter aerumnas Carceris concinnata ... In Arresto Camerae Cassoviensis ... d. XVII. Jan. anno [1674] ab ... Daniele KLESCHIO ... Et ad Pedes ... Imperatoris ... depositum A.... 1674. Mense Octobri. (RMK III. 2681). A bécsi és a lőcsei kiadás ma ismeretlen. A bécsi kiadásról a β jegyzetben olvasható: „Qvae omnia R. P. Avancinus, dum revideret et censeret, antequam imprimerentur, gratiosa Suae Majestati Sacratiss. futura praedixerat.” A lőcseiről az α jegyzetben: „Qvi Actvs Salvationis eodem Mense, triplici hoc Idiomatico Typis Leutschow. impressus, ex prosa, in ligatam conversus, et a filio meo natu maximo Christophoro Daniele, d. 14. Maji ejusd. anni 1669. coram ... Comite Epperiessini recitatus, in multorum manibus versatur”.*

⁶⁸ Az elfogatás és a fogság időtartama az id. nyomtatvány végén álló szövegben olvasható.

Klescht a börtönben katolizálásra akarták rábeszélni. Stephan Hager jezsuitát, a kassai német hitszónokot bízták meg a feladattal, aki lutheránusnak született (Olaszországban tért át), és a fogollyal olyan emberségesen beszélt, hogy utóbb összeharagot keltett. Ő vitte be a börtönbe Karl Kaspar von der Leyen trieri érsek (1672–1676) versét,⁶⁹ amely megnyerte Klesch tetszését; parodiát írt hát rá, melyben az eredeti franciaellenességét a törökökre vitte át: míg tehát a trieri érsek a németeket biztatta császárhűsége, Klesch a magyar alattvalókat („Subditos ... devios”) intette a régi hűsége és engedelmségre. Az 1674. január 17-éről keltezett verset és mintáját Klesch ártatlanságát bizonygató jegyzetekkel bőven ellátva, az 1658-i bécsi anagrammák és az 1669-i lőcsei kiadvány egyes részeivel megtoldva még kiszabadulásának évében megjelentette, mert ártatlanságának hangoztatásán túl is tervei voltak vele. A nyomtatvány egyik jegyzetében arra kérte ugyanis a német evangélikusokat, hogy nyomtatványát juttassák el a császárhoz, máshol anyagi jóvátételre tett célzást.⁷⁰ Alig jelent azonban meg a Klesch által röviden *Specimen Fidelitatis*-nak nevezett nyomtatvány, amikor szerzője (a régi naptár szerint) 1677. június 23-án levéllel fordult Peter Lambeckhez, a bécsi császári könyvtár hamburgi konvertitából lett prefektusához. Előadta benne elfogatásának és fogságának történetét, s azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy juttassa el a császárhoz száműzetésében megjelent, hűségéről tanúskodó munkáit, melyeket ugyanezzel a céllal korábban hiába küldött meg a bécsi evangélikusoknak. Azt kérte továbbá, hogy eszközöljön ki számára a császárnál vagyoni jóvátételt, szerezze meg neki a Comes Palatii Caesarei címet, amelyet előadása szerint már akkor megígért neki az uralkodó, mikor anagrammaival személyesen tiszteltgette nála, de amelyet lutheránus vallása miatt nem kaphatott meg, noha mások – németországiak – hozzájuthattak; megpendítette végül, hogy tudja, mit érhetne el a magyar felkelőknél: ez a részlet az, amit „sapienti sat! Sed manum de tabula” szavakkal fejezett be,⁷¹ és gyorsan áttért a levélhez csatolt nyomtatványok rövid bemutatására.⁷²

Klesch a régi naptár szerint dátumozott, 1677. augusztus 5-i, második levelében, főként annak Memoriale-jában a politikai kérdésekről és saját terveiről még világosabban beszélt. Itt már szinte érdektelen, hogy újabb könyveket küldött; egyedül az az ajánlat fontos; hogy ha letelepedhet egy szabad királyi városban, elképzelése szerint világi státusban és Sopronban, tudná mi a kötelessége a felkelőkkel (malcontenten) szemben, vagyis jelentené titkos tárgyalásaikat, és rábeszélné őket a fegyverletételre.

⁶⁹ Pius Bonifacius GAMS, *Series episcoporum ecclesiae Catholicae*. Ratisbonae 1873. 318.

⁷⁰ Az α jegyzetben: „Inclytum Consilium Imperiale, omnesque alios Religionis nostrae Evangelico-Augustanae Assertores Confessoresque simplex oro obtestorque, ut modum adinveniant, praesens Scriptum levidense ceu Captivitatis meae Specimen et Fidelitatis Prodromum, Sacratissimae Caes. Majestati, humillime insinuandi.” A vagyoni jóvátételről a kiadvány végén beszél.

⁷¹ Kézirata Cod. 9517 jelzet alatt a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban. A legfontosabb részletek eredeti nyelven (5r): „Meine allerunterthänigste bitte an Ihre Röm. Kays. Majestät, meinen allergnädigten Herrn, ist nur diese; damit ich zu einem Recompens meiner güter, das Praedikament eines Comitis Palat. Caesarei überkomme, welches mir noch Anno 1658. als ich Ihrer kays. Maj. zu dero kays. Thron, mit so vielen Anagrammatismis gratuliret, darüber sich auch der H. Pater Avancinus verwundert, allein von dem Ober-Hoofmeister Porzia verhindert worden, aus ursach; weil ich ein Lutheraner were: da doch H. D. Weller, Herr Rist, Herr von Birken, oder Betulius, Item mein lieber Freund und Gesellschaffter Herr von Zesen solch grad; hat überkommen. Ich wolte mich hernach in einer ReichsStadt setzen, und Ihrer kays. Maj. ewige treue, als ich schuldig bin, leisten. Ich weiß auch wohl, was ich mit meinem wenigen ansehen (absit jactantia verbo; tanta est Religionis persuasio) bey denen malcontenten würde ausrichten, sie ad pristinum obsequium zu bringen; wenn ich mittel und geheimste allergnädigste erlaubniß hette.”

⁷² *Apostolica Status Ratio*. Hamburg 1675 és *Evangelica Status Ratio*. Uo. 1675. (RMK III. 2700.)

Sikerre elsősorban az evangélikusoknál számított, akikhez egy diák által már eljuttatta a *Specimen Fidelitatis*.⁷³ Ugyanezen levél utóiratában újból szóba hozta, hogy fia is kapja meg a „Diploma Palatine”-t, javasolta címerének kibővítését, és hogy a Kleschről alkotható kép teljes legyen, megemlítem, hogy a mellékelt Memoriale-ban magyar nyelvtudását és német költői érdemeit sem hallgatta el. Felsorolta, hogy a klasszikus nyelveken (héber, görög, latin) kívül németül, hollandul, lengyelül, szlovákul és magyarul egyformán tud; ez utóbbit különösen jól ismeri, és ezért igen nagyra becsülik a nemesek; elpanaszolta, hogy 3000 kötetes könyvtára szétszóródott; eldicsekedett, hogy 1669-i kiadványában héber betűkkel magyar szöveget írt le, és ő fedezte fel a két nyelv kapcsolatát.⁷⁴ A német irodalomban szerzett érdemeit azzal emelte ki, hogy ő honosította meg az alkaioszi és a pindaroszi versformát, mindkettőt VIII. Orbán pápát követve.⁷⁵

Daniel Klesch versének a politikai vonatkozásokon túl két további sajátossága van. Az egyik parodia-történeti: feltűnő, hogy egy élő szerző nevére írt parodiát, noha nagyon jól tudhatta, hogy az alapul veendő és átalakítandó szöveg csak általánosan elismert költőé lehet. Van benne továbbá egy eszmetörténeti különösség: az a vélemény, hogy a római császárt azért kell tisztelni, mert a világ negyedik és egyben utolsó monarchiájának uralkodója, és birodalma a világ végezetéig tart. Az anyagi jóvátétel, a költői és a nemesi cím emlegetése már emberi hiúság és gyengeség jele; ez is, meg a két másik extrémítás is nyilván hozzájárult a levelekben kifejtett tervekhez és hányatott sorsának további alakulásához. Valószínű, hogy Lambeck nem állt ki Daniel Klesch mellett, de levélét legalább megőrizte. Kár, hogy a mellékleteket már nem, mert sem a Bécsben nyomtatott anagrammák, sem a Lőcsén kiadott alkalmi kiadvány nem maradt meg, és egyelőre annyi ismeretes mindegyikből, amennyit Klesch a *Specimen Fidelitatis*-ban újból leközölt. Nincsen meg tehát a héber betűkkel írott magyar szöveg sem, de ismeretes egy latin vers, valamint ennek német és magyar fordítása, s az utóbbi nem más, mint a német alexandrin magyar nyelvű változata.

⁷³ A szabad királyi (birodalmi) városról és terveiről így ír a levélben: „Hätte ich nur mittel und freyheit an Ort und Stelle hinzureisen, würde ich mich gewiß bemühen der malcontenten ihre heimlichkeiten zu erfahren, und dieselben an meinem hochgeehrtesten Herrn und Patron zu berichten. ... Kan ich denn die widerspntzigen zu ablegung der Waffen bereden, will ich auch alle möglichkeit anwenden; wiewohl es bey denen Calvinisten hart angehen wird, so hoffe ich doch solches unsern Evangelisch lutherischen leichtlich bey zubringen ex principiis Confessionis nostrae, daß Sie mit guten gewissen ihrer hohen Obrigkeit und natürlichem König und Herrn sich nicht widerstehen können noch sollen. Ich habe ihnen dieses mein Specimen fidelitatis mit eigener Hand in meinem gefängnuß geschrieben, durch einen studenten zugesendet, darüber sie sehr sollen gestützt haben.” (7v.)

⁷⁴ A magyar nyelvről: „sonderlich der Ungrischen Sprache fertig kündig hin, und zugleich umb dessentwillen im Land unter dem Adel, ein großes ansehen hatte. Denn wer mit denen Ungarn in ihrer sprache reden kan, der hat sie schon halb gewonnen. Wie Sie denn deßwegen auch auf den Herrn Grafen von Rottal viel hielten, weil er ein fertiger Ungar war.” (9r.) A 11. levélen ugyancsak egy magyar nyelvre vonatkozó feljegyzés áll: „NB. Die Reimen, welche mit hebräischen Charactern hierunten gesetzt, sind Ungrisch, welche sprach mit allen ihren affixis, suffixis, formationibus, etymis und terminationibus orientalisch ist.

Diese art hat noch kein Ungar gesehen, ich bin dessen erster erfinder, und befinde, daß die Ungrische Sprache nicht füglich, als mit diesen Hebräischen Charaktern könne geschrieben werden. Hiervon habe ich im die Wolffenbüttelische Bibliothek, 300 Exemplaria geschickt.”

⁷⁵ I. h. 9v: „NB. Aus innliegenden und mit beygefügtten deutschen Gedichten, werden Eure hochEdle Magnificentz erschen, daß ich unterschiedliche deutsche Reimarten (genera Carminum) daran kein deutscher iemals Gedacht, zu erst erfunden: sonderlich des Alkaische und die Pindarischen Oden, nach des Cardinals Maffaei, nachmahl in Pontificatu Urb. VIII. lateinischen abmessungen durchaus verfertigt.” A megküldött verseket nem ismerem.

(Csak a véletlen hozta magával, hogy a *Specimen Fidelitatis*-ből most már két példány ismeretes.)⁷⁶

Az erdélyi reformátusok, kiknek poétikai parodia-hagyományáról és ebben Pápai Páriz Ferenc szerepéről már korábban esett szó, merőben új, tudtom szerint ebben a pillanatban több szempontból is egyedülálló kísérlettel vonják magukra a figyelmet. A nagyenyedi kollégium 1684-ben alkalmi versgyűjteményt jelentetett meg II. Apafi Mihály erdélyi fejedelemmé választására. A kiadvány hagyományos szerkezetű. Elrendezése abban felel meg az iskolai szokásoknak, hogy a kollégium tagjainak nevei a tradicionális sorrendben kerültek bele: első helyen áll tehát Nagyenyed teológia-professzorának, Dézsi Mártonnak verse, a másodikon Pápai Párizé, aki filozófiát és görögöt tanított, és őket követi az iskolai hierarchiának megfelelően a szenior, a contrascriba, majd a tanulóifjúság képviselői.⁷⁷ Feltűnő viszont a füzet szerkesztőjének, Pápai Páriznak eljárása, aki először is befejező poémát írt „Az deak verseknek magyar summaja” címmel, s ezzel nyilvánvalóvá tette, hogy az egész füzetet ő szerkesztette. Nemcsak összefoglalt azonban, hanem prózai glosszákat írt a summába ténylegesen felvett költemények mellé.

Eljárásának példaként az összefoglalás kezdő motívumát idézem, amely nem más, mint a Zrínyi *Török áfiumának* elején álló apophthegma:

Craesus néma fia keserülvén Attyát
Midön a' Vitéznek nyakán látná kardgyát,
Meg-nyitá szóllani nem szokott ajakát,
Rab Attyának dólga hozá-meg a' szavát.⁷⁸

Zalány János, a kollégiumi szenior versének margóján (A3r–A4r) ez olvasható: „Si metus et tristitia mutum in voces solvat aequius Fiducia et Laetitia immota etiam labia ad loquendum compellit.” Maga a vers így hangzik:

Si metus igniculos mentis, si Tristia vocem
Eliciant dignam et fera Tygridis ora prementem,
Qvalis erat mutus dum Croesi Filius orsus
Verba dare atque simul pectus mulcere furentis
In caput et vitam Patris cum tenderet hostis.

A kiadvány persze nem eme motívumtörténeti vonatkozás miatt érdemel itt figyelmet, hanem mert Enyedi Gáspár nagyenyedi diák „PSalmi XX. in Gallica nota numerisque Parodia” címmel (C2r–v) hű latin fordítását adta benne Szenci Molnár Albert zsoltárának. Ha korábban már idéztem példát a latin–latin és a latin–magyar parodiára, nem mulaszthatom el az általam ismert egyetlen magyar–latin parodia legalább néhány sorának bemutatását:

Szenci Molnár Albert

Enyedi Gáspár

Tarts meg Uram, es engedd nekünk,
Hogy ez király hiven,
Mikoron hozzá esedezünk,
Ségédségül legyen.⁷⁹

Adsis Deus! firmaque Regem
Fideliter nobis
Opem ad ferendum fac potentem
In fluctibus malis.

⁷⁶ RMK III. 2681. A bécsin kívül a berlini egyetem finnugor tanszékén őriznek belőle példányt.

⁷⁷ *Plausus festivus Ad Solennia Inaugurationis ... Michaelis Apaffi, II.* Claudiopoli 1684. (RMK II. 1541.) — Egy debreceni parodiáról lásd az 53. jegyzetet.

⁷⁸ Kiadása: RMKT/XVII. 13. 25. sz.

⁷⁹ RMKT/XVII. 6. 20. sz.

A latin vers mint parodia Sarbiewski latin Kochanowski-fordításával azonosítható, és csak két magyar vonatkozást kiemelő megjegyzéssel egészítendő ki. Az egyik az, hogy Szenci Molnár Albert zsoltárfordítása költészetileg is akkora tekintélynek örvendett a XVII. század végén, hogy parodiát lehetett rá írni; a másik az erdélyi poétika-hagyomány már korábban is méltatott továbbélését illeti: Pápai Páriz Ferenc, a parodia fogalmának első magyar nyelvű megfogalmazója már szótárának megjelenése előtt benne élt e tradícióban, a *Dictionarium*ban olvasható meghatározása a lehető leg-szükségesebbet foglalja magában, de az enyedi professzor nagyon jól tudta, hogy egy vulgáris nyelvű vers szoros latin fordítása ugyancsak parodiának nevezhető.

Nagyon valószínű, hogy a XVIII. században itthon is mód felett elszaporodó alkalmi kiadványokban számos parodia található még, és bízni lehet, hogy a további kutatás majd feltárja azokat. Valószínű továbbá, hogy a XVII. századi *Régi Magyar Költők Tárá*nak megjelenendő köteteiben ugyancsak előbukkan még néhány. Ezeknek kellő értékelésére azonban, pl. egy reggeli imádság estivé alakítására,⁸⁰ vagy annak megállapítására, hogy Keserűi Dajka János Károlyi Zsuzsánna halálára írott és egy névtelennek Bethlen Gábor elhunytára szerzett verse parodiának tekinthető-e a szó poétikai értelmében, ma még nehezen dönthető el. Az utóbbi esetben a szöveg kiadója azt jegyzi meg, hogy a második textus nem eredeti, mert jelentős részében szó szerinti átvétel az előbbiből; eldöntetlen tehát az is, hogy az értelmiségi elit produktuma-e, vagy a tehetetlenkedő iskolai gyakorlat terméke.⁸¹ Arra gondolhat az ember, kíváncsatos lenne egyszer azzal foglalkozni, hogy az önállóan — tehát nemcsak a latin összefüggésében — mozgó magyar költészetben milyen átalakítási szabályok érvényesültek és hatottak-e pl. egymásra az egyes versek a poétikai parodiához hasonlítható módon, és ugyancsak felvethető lenne, mit tekinthetünk magyar szabályok szerinti centonak. E két kívánsággal lehet áttérni a XVIII. század második felére, amikor merőben újjá alakult a parodia.

6.

A legfőbb különbség először is abban áll, hogy parodiaként már tisztán magyar nyelvű anyag tárgyalható. A második lényeges eltérés úgy fogalmazható meg, hogy a költők ekkor már nem kerestek klasszikus mintát, hanem saját versüket parodizálták. Egy harmadik, társadalmi viszonyokra vonatkozó megfigyelés szerint az új típusú parodia legtöbbször valamilyen dalszöveg, amelyben — vagy legalábbis a környezetben — idegen divatot követő dámákról és gavallérokról, ravaszágról, képmutatásról és hamis barátokról, toborzásról, katonaságról és gáláns tisztekről esik szó, vagyis valamiféle udvari kultúra légkörét sugallják, és a vallásosság már erősen háttérbe szorul bennük.

A korszak két legnevesebb magyar költője, Amade László és Faludi Ferenc egyformán írt saját versére parodiát. Az előbbinél majdnem megfelel egymásnak a *Szép Cziczerkém*, illetve a *Gaz Cziczerkém* kezdetű darab, csak hát az előbbi öt, az utóbbi hat strófából áll. Kihasználom az alkalmat, hogy idézzek végre egy magyar-magyar parodiát:

⁸⁰ RMK/XVII. 4. 35. sz.

⁸¹ RMKT/XVII. 8, 94, 121. sz.

Szép Cziczermék, 3. vsz.

Sok juhászok
És pásztorok
Érted ellenkeznek;
Írigylenek
És tört vetnek,
Sokakat ígérnek;
Mert fehér vagy mint a hó,
Bodros, kövér és jó.
Eb eb kérjen,
Eb eb nyerjen,
Nem adlak senkinek!

Gaz Cziczermék 3. vsz.

Bár pásztorok,
Sok juhászok
Érted ellenkeztek,
Írigykedtek,
S tört vetettek,
Sokakat ígértek;
De már nem vagy, mint a hó,
Sovány, koszos s régi jó, -
Eb ne kérjen,
Eb ne nyerjen,
Eladlak mindenkinek.

Lazább az összefüggés a 107. és a 109. ének között, de azonos a versszakok száma, mert mindkét dal versfőiből az AMADE név jön ki.

Áldott óra, 107. sz.

Átkozott óra, mely arra perczent,
Első gondolatom, midőn hozzád ment,
Hogy megismértelek,
Majd megszerettelek,
Az nap átkozott!
Hogy választottalak
S szívből foglaltalak,
Ki illy kint hozott!

Áldott óra 109. sz.

Áldott az óra, melyben születtem,
Azon minuta, melyben megértem,
Szíved megismertem!
Már magamban tértem,
Áldott az óra!
Már nem kételkedem,
Híven elmélkedem,
Mert fordult jóra.

Még lazább a kapcsolat a 92. és a 97. sz. darab között, ahol csak a verskezdet hasonló (Nincs mód benne, Tied lenne — Nincs mód benne, Másé lenne), a versforma és a szerkezet már eltér egymástól.⁸²

Több szabályos parodiája van az Amadenál jóval tudatosabban verselő Faludinak.⁸³ Először is tartalmilag és terjedelmileg elég pontosan megfelel egymásnak a *Kisztő ének* és a *Felelő ének*, csak az egyikben a nemesi gavallér, a másikban a kisasszony tulajdonságait verselte meg a költő. Pontosabb a megfelelés a Bucsuzó énekben, ahol S. és Z. egymást váltva szólnak:

S.

Nehéz bucsut adni, venni,
Csak most érzi bús szívem.
Kín tetőled távol lenni,
Már megvallom, jó hívem!

Z.

Könnyű bucsut adni, venni
Ugy itéli én szívem.
De egymástul távol lenni,
Keserves kin, jó hívem!

⁸² Várkonyi báró Amade László Versei. Kiad. NÉGYESY László. Bp. 1892. 179, 188; az utóbbi címe alatt: „Ennek notája, mint Szép Cziczermék, de értelme ellenkező.” 300, 305; 266–267; 279. az alcím: „(Felelet).”

⁸³ Faludi Ferencz Versei. Kiad. NÉGYESY László. Bp. 1900. 17–18, 72–73, 90–94. *Adriai ten-gernek Syrenaia*. bécs 1651. Pp 1r (Kovács Sándor Iván fakszimile kiadását használom): „Dér virágnak, / Kű buzának / Horog Halnak, / Lép madárnak / Háló Vadnak / Métély Juhnak, / Nyil szüvemnek, / Bus kedvemnek, / Mirigy életemnek.” Zrínyi és Faludi kapcsolatához SZAUDER József, *Faludi Udvari Embere*. Pécs 1941. 8.

Édes vala barátságod,
De keserű elválásod.

Ha állandó barátságod,
Tűrhetőbb lesz elválásod.

Egy fokkal bonyolultabb a VI. ekloga két betétjének esete, amelyben a „Métely juhna” kezdetű strófa Zrínyitől származik (A vadász elnyugszik . . .), poétikai terminológiával szólva annak imitatioja. Ennek pontos parodiája aztán Mopsus második betétje:

Métely junak, dér virágnak,
Horog hálnak, tör madárnak,
Darázs méhnek, aszal rétnek:
Pán haragja vége, fogyta életemnek.

Thymfű juhna, nap virágnak,
Friss viz hálnak, társ madárnak,
Fü-kert méhnek, eső rétnek:
A kegyes és jó Pán élte életemnek.

Az Amade–Faludi-féle változat, vagyis a parodia felelő énekké vagy „ellendallá” alakult formája könnyen hozzáférhető források biztonsága szerint a divatickek gyorsaságával hatolt be a kéziratos énekeskönyvek világába. Ellendalként függ össze a *szíveket újító bokréta* 24. sz. darabja, csak nem olyan pontosan, mint Faludi *Kisztő és Felelő éneke*; szövegszerűen és terjedelmileg sem pontos készítés és válasz a 44. és a 62. ének, az idézett *Bucsuzó élethez* hasonló az itteni 73., a „Szüzek, ifjak sirjatok” szokásos továbbköltése a 91. számú.⁸⁴ Mint Varga Imre volt szíves figyelmeztetni, ugyanez a Faludi-vers belekerült egy XVIII. századi pálos vígjátékba, csak éppen vénlány-csúfoló formában, meglehetősen szabadon átdolgozva és egy versszakkal terjedelmesebben, s ugyanebben a funkcióban, ugyanennyi strófával olvasható a Kisfaludy-Társaságnak 1844–1846-ban beküldött népköltészeti anyagban.⁸⁵ Különös, hogy a verset Amade-nak tulajdonították, de érthető is: mind ő, mind Faludi új daltípust honosított meg.

A két szöveg azonban nem szoros értelemben vehető parodia. A kéziratos énekeskönyvekbe került textusok ugyanis a XVIII. századi magyar nyelvű verselésnek ama régiójába kerültek, amely jóval alacsonyabb szinten állt, mint Amade és Faludi akkoriban legmagasabb nivót képviselő költészete. Nem tagadható azonban, hogy ennek egész formakincsében, valamint az „új módi” kezelésében és az elvilágiasodás tekintetében lényeges változás ment végbe. Nagyon valószínű, hogy az átalakulás ama fázisát képviselik, amely közvetlen előzménye a magyarországi — latin és a magyar nyelvű — parodia Pálóczi Horváth Ádámnál terminológiaiilag megfigyelhető elhalásának.

A dunántúli költő énekszövegek minősítésére használta a „travesztált” jelzőt. Travesztált a *Rákóczi-nóta*, ha átírta azt (13. sz.), ha németek elleni verset franciákra szerkesztett át (12. sz.), ha egy népi eredetű gúnydalt (*Egybegyültek, egybegyültek a miskolci lányok*) az 1790-i, majd az 1812-i országgyűlésre írt át (258. sz.), az Esterházy Ferencre írott disztichonnal párhuzamosítható az a két sor, amelyet egy közismert népies dalhoz írt a szerző (370. sz.), latin–magyar fordítást jelentő parodiának értelmezhető két további verse (341., 343. sz.).⁸⁶

Még egy nagyon késői, a XVIII. századi gyakorlatra emlékeztető verset kell végül megemlítenem, Petőfitől a *Kutyák dalát* és a *Farkasok dalát*, amely azonban címe ellenére sem dalszöveg már, hanem szövegves. Tárnya, mint közismert, már Heltai meséjében megtalálható magyarul, formája szerint az Amade–Faludi-féle dalokra és ellendalokra emlékeztet halványan, mert azonos ugyan a két költemény első strófája és az egész terjedelme is, de a két szöveg különösen nem a nyelvi átírás viszonyá-

⁸⁴ *Szíveket újító bokréta. XVIII. századbeli dalgyűjtemény.* Kiad. VERSÉNYI György. Bp. 1914.

⁸⁵ *Régi magyar vígjátékok.* Kiad. DÖMÖTÖR Tekla. Bp. 1954. — *Magyar drámairók. XVI–XVIII. sz.* Kiad. NAGY Péter. Bp. 1981. 703–704.

⁸⁶ Lásd a 15. jegyzetet.

ban áll egymással.⁸⁷ Lehet, hogy a régi parodia története ebben a korban zárul a magyar irodalomban,⁸⁸ bár nyilvánvaló, hogy egy-egy vers megváltoztatott értelmű teljes átköltésére ugyanazon életművön belül kell még példának lennie.

Andor Tarnai

LA PARODIE EN HONGRIE DU XVIe AU XVIIIe SIÈCLES

Après la vue poético-historique de la notion, l'auteur de l'article traite les parodies écrites par les Hongrois en distinguant trois périodes. L'écrivain de la première parodie qui a été connue en Hongrie à l'époque de la fin de la Renaissance, était Sebastianus Ambrosius (Lam): il était pasteur luthérien à Késmárk et il s'était lié avec la famille Thököly; il écrivait aussi des poésies allemandes. La deuxième période de l'essor de la parodie arrive dans les années 1670. La personnalité la plus éminente du cercle des poètes luthériens était Daniel Klesch, les plus importants centres se trouvaient dans les comitats Szepes et Sopron. Écrire des parodies était conforme aux modes de l'époque de l'arrière-baroque. La parodie s'est mêlée aux travestissements de ce temps: les écrivains ont écrit le contresens de leurs propres poésies et non celui des auteurs classiques.

En Hongrie, comme ailleurs aussi, il n'existait pas uniquement la parodie latine-latine mais on a nommé parodie la traduction des poésies (des psaumes) hongroises en latin aussi. C'était très à la mode dans les milieux calvinistes où la parodie, comme une tradition poético-historique, était basée sur l'Encyclopédie de Heinrich Alsted. La disparition totale de la parodie et son apparition dans la poésie estudiantine pourrait être datée au début du XIXe siècle.

⁸⁷ *Petőfi Sándor költeményei* II. Bp. 1951. 140–141.

⁸⁸ *Petőfi adattár* I. S. a. r. KISS József. Bp. 1987. 129–132; Pákh Albert parodiája Garay János *Kont* c. versére.

KAZINCZY FERENC GRÁCIÁI

Kazinczy ars poeticája

A költő Kazinczy Ferencről mintha elfeledkezett volna az irodalomtörténet. A szaktudomány hol az irodalomszervező, hol a nyelvújító Kazinczy érdemeit méltatja, helyenként megemlékezik a tehetséges prózaíróról is, arról azonban szinte egyáltalán nem történik említés, hogy maga a széphalmi mester életművének költői részét tartotta a legfontosabbnak. Pedig az 1787 körül született versek tanúbizonysága szerint az ifjú Kazinczy Ferenc tudatosan költői pályára készült, sőt — bizonyos mértékig Csokonaihoz hasonlóan¹ — átgondolt programmal is rendelkezett. A költői ambíciók később sem hagytak alább: a XIX. század első évtizedének személyes megnyilatkozásai nem sok kétséget hagynak afelől, hogy Kazinczy mit tekintett élete elsőrendű célkitűzésének. 1810. jan. 19-én például így ír Széphalomról Kis Jánosnak: „Az elme’ virága a’ Poezis és rokon mesterségek. Mit ér minden dolgozásom, ha magam után egy kis kötet poezist nem hagyok! Csak annyit hagyhatnék, mint a’ mennyit a’ Berzsenyi versei mostan tesznek már.”² Három hónappal később még határozottabban fogalmaz: „Valóban nincs forróbb kívánságom mint az, hogy még halálom előtt magam adhassak ki egy alkalmas csomó verseket; mert a’ poezis a’ lángja az emberész munkájának, valamint az életnek az a’ legszebb virága. Semmit sem óhajtanék annyira mint öt hat ív énekeket (Lied).”³

Kevés dolog foglalkoztatta annyira Kazinczyt, mint költeményeinek halála utáni sorsa: „Tökéletesen elkészült verseimet én ólmozott lineákra írom, hogy ha hirtelen kidülök is, úgy nyomtattathassék, mint magam fognám corrigálni.”⁴ Költeményeit félkész állapotban még legközelebbi barátainak sem mutogatta szívesen,⁵ így aztán a mások munkáit oly előszeretettel javítgató Kazinczy semmitől sem félt jobban, mint attól, hogy egyszer saját versei egy avatatlan kéz önkényes változtatásainak eshetnek áldozatul: „1809 kilobbanván a’ francziák ellen kezdett szerencsétlen háború, ’s már seregeink kegyetlenül verettétvén, félni lehetett, hogy az idő’k’ viszontagsága engem is eltemett. Mi lesz úgy, mondám, ha valami hívatlan Kiadó töredékeimet, el nem készült darabjaimat öszveszedi ’s kibocsátja? Elrettenvén, kaptam papirosaimat, ’s elégettem.”⁶ A megsemmisült verseket később nem kis erőfeszítések árán rekonstruálta, a szövegeket folyamatosan átdolgozta, s ez az eljárás aligha eredeztethető csupán

¹ Vö. Bíró Ferenc, *Csokonai programja*. ItK, 1989.

² *Kaz. Lev.* VII. 215.

³ *Kaz. Lev.* VII. 357.

⁴ *Kaz. Lev.* VII. 216.

⁵ *Kaz. Lev.* VII. 214.

⁶ KAZINCZY Ferenc, *Az én Pandectám VI.* 170.v. MTA Kt K 633/VI.

a klasszicizmus általános gyakorlatából — legalább annyira a tökéletességre áhító költői öntudat magas fokú megnyilvánulásáról van itt szó.

Kazinczy Ferenc számára tehát a költészetnek kiemelt szerepe, különleges súlya, jelentősége volt. Feltűnő, hogy az őt jellemző szerteágazó tevékenységi formák között a költészet az egyetlen olyan terület, ahol a pályakezdés éveitől kezdődően gyakorlatilag mindvégig vannak a folyamatos munkának dokumentumai. Kazinczy jó költőnek tartotta magát, sőt mi több, kortársai is általában elismerték költői kvalitásait. Mára szinte teljesen feledésbe merült versei a maguk idejében komoly hatástényezőnek számítottak: az irodalomszervező Kazinczy tekintélye nem utolsósorban éppen a költő Kazinczy által kivívott tekintélyen alapult. Mindez persze nem is nagyon történhetett másképp a széphalmi mester korában, hiszen aligha lehetett volna ez idő tájt elismert irodalmi vezér egy olyan személyiség, akit környezete fűzfapoétának tekintett. A költészet mai szemmel nézve meglepően nagy presztízsét azonban nem Kazinczyék alakították ki; az irodalom előkelő helyet töltött be már az 1780-as évek elejének értelmiségi köztudatában is.⁷ E tudatforma alapvonalai a költészet mindegyreleltetését hirdető klasszikus triász életművében például feltűnő határozottsággal rajzolódtak ki.

*

Kazinczyt szinte szellemi eszmélkedése első pillanatától kezdve mindennél erősebben gyötörte a halhatatlanság utáni vágy. Ebből a szempontból nagyon jellemző alapállására az az 1802-ből származó levél, amelyben nyíltan ki is jelenti Kis Jánosnak: „Nekem pedig, édes barátom, az a' halhatatlanság az egy bálványom, a' mi elől te futsz. Csak ez légyen enyém, örömet lemondok az életnek minden örömeiről, örömet eltűröm az életnek minden viasz eseteit... De ezt a' becses bért nem adják olcsón. Azé lesz az, a' ki számot vét magával, hogy a' természet mire hívta, 's a' ki hív marad mind végig.”⁸ A fiatal Kazinczyban feszülő szellemi energiák e vágy realizációjához kerestek és találtak megfelelő tárgyat a költészet hatalmának felfedezésében. Ennek felismeréséhez segítették hozzá meghatározó jelentőségű olvasmányélményei, a hazaiak közül főként a deákos költők és Ráday Gedeon.⁹

Kazinczy Ferenc költői indulásának szemszögéből korántsem elhanyagolható jelentőségű mozzanat, hogy a klasszikus görögségnek a hírnevet, a halhatatlanságot központi kérdésként kezelő felfogása a klasszikus triász több versében is rendkívül öntudatos formában ölt testet. A szellemi továbbélés igényének megfogalmazódása már Homérosznál tetten érhető, de jóval érzékletesebben jelentkezik Hésziodosz, majd főként Pindaros életművében. A gondolat kimutatható a latinítás egyik-másik alkotójánál is, különösen a deákosok által gyakran fordított Horatiusnál vagy Propertiusnál. Nem túl nehéz Baróti Szabó, Rájnys vagy Révai megnyilatkozásaiból egy olyan idézetcsokrot összeállítani, amely meggyőző erővel sugallhatta a halhatatlanságra áhító Kazinczy számára a költészet mindenekfeletti jelentőségét.

Révai Miklós például magabiztosan jelenti ki: „Jól hiszek Istenbenn, hogy az a' nap el érkezik egyszer, / Melylyen versünkkel fog ditsekedni Hazánk. / Köt koszorút

⁷ Vö. Bíró Ferenc, *Nemzet, nyelv, irodalom. (Az 1780-as évek értelmiségének ideológiájához.)* ItK, 1984. 570–576.

⁸ *Kaz. Lev.* II. 473.

⁹ „Ifjúságom azon nevezetes időszakba esett, midőn a' hosszú éj után virradni kezd nappalunk, 's Hőseink' tündöklése szikrát vetett lelkembe, Ráday pedig, Báróczy és Révai gerjedő tüzetet lánggá is nevelék. Örömeimet találám erőm' gyakorlásában; az ő szeretetek legfőbb boldogságom, az ő remények, javalások legfőbb kevélységem volt: égttem hogy nevem a' későbbeket akként gyúlaszthassa, mint engem korántabb megjelent embereinké.” *Élet és Literatura*, 1826. 257.

nekem is, bé metszeti a' nagy időkre / Hamvaimon feküvő tiszta követemre nevem'.¹⁰ Nem fukarkodik az elismeréssel költőtársai jövőjét illetően sem: „Itt vagy, Tót Farkas! szép híred messzre világra / Szállván sok nagyokat tiszteletedre hozott ... / Többen is indulnak seregünkbe fel érni naponként, / Kiknek majd koszorút fűzni fog a' nagy idő. / Kreskai! már látom, te is itt, ha közünkbe jövedesz, / Menynyi dicsőséggel fel leled oszlopodat.”¹¹ Kijut az ünneplésből Józsa Gergelynek is: „Szép értéket adott Isten, nagy dolgokat űzhetsz, / 'S néked is el járhat messzre világra neved. / Nem tsalatom: mert jól hangzott füleimbe Magyarra / Vert első kobozod Pindarus' útja nyomán. / Már te Dicsőségnek bé hatnál Temploma' zárján: / Már zöld ágakkal volna fedezve fejed.”¹² A dicsőség, a hírnév szimbólumaként megjelenített koszorú elsősorban Pindarosra jellemző toposz, akárcsak a maradandóság érzékeltetésére szolgáló vers-szobor, vers-épület párhuzamok.¹³ Az embert az ókori görögök felfogása szerint létének fizikai továbbadásán kívül élettevékenységének maradandó volta: anyagi műve, cselekedete vagy szava, illetve a róla vagy számára készült anyagi, szóbeli mű emelheti túl a halálán és a térbeli korlátozottságon.¹⁴ Baróti Szabó Dávid *Egy ifjú M. költőhöz* c. versében a fentiek figyelembevételével kétszeresen is teljesülni látszanak a halhatatlanság feltételei: egyfelől maga a mű, a költői tevékenység jelenti Baróti számára a múlhatatlan dicsőség zálogát, másfelől viszont a szellemi öröklétnek itt különleges garanciája is van, hiszen a szent hivatás gyakorlására méltónak talált költőtanítvány állít majd a mesternek versében a szavak anyagából időtálló emlékművet. A test szétporladhat, de ez önmagában véve nem veszélyezteti a generációk közötti szellemi kontinuitást: „Engem' az esztendő, nyavalyák terhelnek: helyettem / Fogd-fel Hazánk' nyelvét, tollat helyettem emelly. / Róllam-is emlékezz; 's mikor hírét vészed, hogy immár / Sorvasztó kezivel sírba ledönte Halál; / Illyen szókra fakadgy: Tetemit föld' színe borította: / Égben lelke: velünk itt lakik híre, neve.”¹⁵ A példák számát még lehetne szaporítani, annyi azonban e néhány idézet alapján is egyértelműnek tűnik, hogy az 1770-es, 1780-as években a szellemi elit főként a költők koszorús seregébe igyekezett, s ez a tény aligha kerülhetett el az örök dicsőségről álmodozó ifjú Kazinczy Ferenc figyelmét.

A halhatatlanság vonzó lehetőségét középpontba állító görög költészetfelfogás szerint a költői tevékenység eredményessége az alkotófolyamatban aktívan részt vállaló természetfeletti-isteni erők jóindulatának, közreműködési készségének függvénye. Időtálló műalkotás létrejötte csak az emberi és az isteni tényező harmonikus együttműködése révén képzelhető el, ezért a költőnek mindent el kell követnie, hogy elnyerje a költészetet pártoló égi erők (a Múzsák, a Khariszok, Apollon) kegyeit. E jellegzetes kapcsolatrendszer keretei természetesen megtalálhatók már a homéroszi eposzokban és a görög líra számos alkotásában is, a függőség tényét azonban a lehangsúlyosabban Pindaros juttatja érvényre.¹⁶ Gyakran létesítenek közvetlen viszonyt a költészet védnökeivel a klasszikus triász tagjai is, mégpedig a legtöbbször a Múzsákkal és Apollonnal. Révai Miklós például így számol be a maga sajátos „szüreti mulatságá”-ról

¹⁰ RÉVAI Miklós, *Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai*. Pozsony 1787. 35.

¹¹ *Uo.* 97.

¹² *Uo.* 73.

¹³ Például a VIII. Nemei óda, 65–66.: „Ámde a Khariádáknak s teneked / Ime, zengő oszlopot állítok én két pályafutás jutalmául.” A dolgozatban szereplő valamennyi Pindaros idézet CSENGERY János (Bp. 1929.) fordításán alapul.

¹⁴ MORAVCSIK Edit, *A költői szó funkciója Pindarosnál*. Különlenyomat a Studia Litteraria 1964. évi kötetéből. Debrecen 1964. 118.

¹⁵ BARÓTI SZABÓ DÁVID, *Költeményes munkái*. I–II. Kassa 1789. 78–79.

¹⁶ HERWIG MAEHLER, *Die Auffassung des Dichterberufs im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars*. Göttingen 1963. 96.

Tót Farkasnak: „Aszszony Anyám, mondám, el vitt szüretelni magával, / El vitt, hogy töltsen vígan az őszi időt. / Ám én is szüreteltem ugyan; hanem olyly hegyen inkább, / Hol költő tűzbenn édesen álmodozunk: / A' kik Apollónak szoktunk munkánkkal adózni, / És vágyik verssel nyert koszorúra fejünk.”¹⁷ Egy másik versében ilyen fordulatokkal köszönti Ságvári Ferencet: „Fébus arany lantot maga nyújtott gyenge kezébe: / 'S mint maga, olyly kedves hangzatokra vered. / Szűz Erató' nyájasságát ajakodba nevelte / Mézzel 's nem téjjel szoptata boldog Anyád.”¹⁸ Rájnis József ugyancsak Eratóhoz fordul segítségért: „Ó Erató borostyános koszorút kötözvén / Nyájasan mulat velem; ő szemével / Bátorít engem: 's ihon eztet halkal / Sűgta fülembbe: // Vaj ne félj, szívem! tsetsemő Poétám! / Jól lehet vékony rebegő beszéded, / Majd egész Ország' szava vastagítja / Éneked hangját.”¹⁹

A költői küldetésnek az a lényege, hogy kiválasztottsága révén tolmácsolja a halandók számára az égiek üzenetét, a papi hivatás analógiájára tegye lehetővé mindenki számára az égi és a földi szféra gondolati átjárhatóságát. E cél elérése érdekében mutat be áldozatot az isteneknek, keresi velük a kapcsolatteremtés minden lehetséges formáját, veti latba kivételes szellemi képességeit. A klasszikus triász papköltőinek tollán magától értetődő természetességgel olvad össze a költői és a papi hivatás frazeológiája. A kettő között helyenként olyan erős a belső korreláció, hogy egyes sorok akár különböző jelentésszinteken is értelmezhetők, mint például Révai Miklós Majlát Györgyöt üdvözlő versében: „Már fejedén zöldell koszorúd, már Papja karunknak / A' szent forrásból bő italodra merítsz.”²⁰ Különösen érvényes ez Baróti Szabó Dávid Revitzky Ignáchoz intézett költeményének alábbi részletére: „Érett vagy Mennyeke: de nints még Földre miért únnny: / Még feles áldozatot küldgön az égbe kezéd. / Végy koszorút: új kamsábann indúllysa-meg, új Pap: / A' tömjén, óltár, áldozat újra ki-hí.”²¹

A deákosok eddig idézett költeményei alapján könnyen felvázolható a pályakezdő Kazinczy programverseinek (*Az áldozó, A tanítvány, Apollonhoz*) általánosítható alapképlete. Az egyik oldalon az alkotófolyamat alanyi feltételei, a költő (a „pap”) és az őt támogató isteni erők jelennek meg, a másikon a szellemi érintkezést elősegítő tárgyi elemek (a versírás aktusára metaforikus szinten utaló áldozati szertartás nélkülözhetetlen kellékei: az oltár, a tömjén, az áldozat stb., illetve a dal előadásához szükséges hangszerek, a lant, a síp, a koboz) sorakoznak, míg a harmadikon a kapcsolatteremtés voltaképpeni tartalma, célja, remélt eredménye tűnik elő: az örök dicsőséget, halhatatlanságot biztosító márványoszlop, a homlokat övező babérkoszorú. A klasszikus triász tagjai tehát egy valószínűleg már eleve adott, veleszületett attitűdöt aktivizálhattak az ifjú Kazinczy Ferenc lelkében: a határtalan költői becsvágyat, amely legelőször görögös reminiscenciákat árasztó, a szépség és a harmónia bűvöletében születő versekben nyert kifejeződési formát.

A deákosok által sugallt antik orientáció egyoldalú befolyását kezdettől fogva megfelelően ellensúlyozta Kazinczy szellemi mozdulataiban az egykorú modern irodalom iránt mutatkozó élénk érdeklődés. Ezt az érdeklődést főként a német anakreontika költőit jól ismerő Ráday Gedeon táplálta, aki jelentős szerepet vállalt a fiatal poéta műfajszemléletének, verstani nézeteinek alakításában. 1786. nov. 23-án kelt levelében például a következőkre figyelmezteti: „tanácslanám, hogy leg nevezetesebben az Ódákra, Énekekre és Pásztori Dallokra adná magát, nem értem ugyan ezt oly szo-

¹⁷ RÉVAI Miklós, i. m. 64.

¹⁸ Uo. 43.

¹⁹ RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezérő kalauz*. Pozsony 1781. 15.

²⁰ RÉVAI Miklós, i. m. 42.

²¹ BARÓTI SZABÓ Dávid, i. m. 53–54.

rossan, hogy olykor olykor Hatosokat, és Ötöseket elő ne vegyen.”²² Az 1780-as évek vertermésének műfaji megoszlása és változatos metrikai karaktere azt sejteti, hogy Kazinczy alapján véve Ráday útmutatását követte.

Fried István a *Helikoni virágok* kapcsán emlékeztet arra, hogy milyen mélyen foglalkoztatta Kazinczyt 1789 és 1791 között az óda és a dal kérdésköre. Az 1791-ben megjelent gyűjtemény érzéketlenül tárta fel a korszak két jellemző ódatípusát: egyfelől a deákosok javarészt Horatiuson alapuló imitációit, másfelől a műfaj modernizált változatának formai-szemléleti felfrissülését is hasznosító, neoklasszicista tendenciákat előlegező megoldásait. Ez az utóbbi, főként Kazinczy, Dayka, Földi, Szentjóni által művelt ódatípus nagyobb teret engedett az emocionalizmusnak, felerősítette a neohumanista görögségképzetet, mélyen átélte kulturális élménnyé avatta a mitológiai, széles távlatokat nyitott az egyetemes emberi problematikájának érvényesítése előtt.²³ Klopstockot, Hölttyt és más modern költőket tekintett példaképének. A szerkesztő Kazinczy felismerései azonban ekkor már a költői gyakorlat tapasztalatanyagán alapultak: 1789-ben nemcsak a kötetben helyet kapó Stolberg-utánczat, *Az esthajnalhoz* volt kész, hanem első kidolgozásban olyan fontos ódák is, mint *Az áldozó* vagy *A tanítvány*. Műfajtörténeti jelentőségű tény, hogy Kazinczy Ferencnek sikerült elsőként leválasztani az ódát az alkalmi költészet vonulatáról. Ódáinak az antikvitás legnemesebb hagyományait hűségesen adaptáló gondolati szövetén lépten-nyomon átütnek a modern német irodalom eszmei-szerkezeti-ritmikai alakzatai. Jellemző, hogy Baróti Szabó Dáviddal való viszonyában pontosan ez utóbbi mozzanat jelentette az első töréspontot. A *Pályám emlékezete* egyik visszaemlékezése szerint a Gessnerért lelkesedő ifjú Kazinczy számára nagy csalódás volt az egykorú német költészet iránt teljes érzéketlenséget tanúsító Baróti Szabó hideg, tartózkodó magatartása.²⁴

Sokat előlul Kazinczy Ferenc műfajszemléletéről az az 1831-ben Toldy Ferencnek küldött levél, amelyben részletesen felvázolta, hogy milyen alapelvek szerint képzeli el összes verseinek kiadását: „A német kiadók a verseiket chronologiai rendben szeretik egy idő óta kiereszteni, s miattam teheti minden, a’ mit jónak lát. De én a magamét szeretném a szerint fűzni rendbe, ahogy a bokrétaöntő a maga virágait: Én első helyt a magaméi közt kevés számú ódáimnak és dalaimnak adtam, mert az óda méltósága elsőseget kívánt. Ezeket epigrammáim váltják fel, melyek a szobrászok és festők műveikkel vannak összekötöttesben, — a görögnél az epigramma is a lyrára tartozott. Úgy jönnének a ritornellák, epigrammák ismét; s most a sonettek, s legutól a koporsók és a tájdarabok. Ezeket követnék, bántó tarkaságban, a vegyes költések, s végre az epistolák.”²⁵ E megnyilatkozás fényében érthetővé válik, hogy Kazinczy Ferenc miért éppen egy ódában fejtette ki művészi programját, s hogy költői tevékenységét miért e műfaj radikális megújításával kezdte.

A költői ars poetica körvonalazódása: Az áldozó

Amikor Kazinczy 1787 körül papírra veti *Az áldozó* sorait, gazdag olvasmányélmények és elenyésző számú költői kísérletek állnak mögötte. A *Pályám emlékezetéből* kiderül, hogy egy pesti út során már 1777 elején megvásárolta Wieland *Die Götzen* és *Musarion* c. műveit, majd Kázmérban egy nemesi háznál ráakadt a *Diogenes* re is. Később kassai tartózkodása során több lehetőség nyíltott előtte az egykorú né-

²² Kaz. Lev. I. 118.

²³ FRIED István, *Kazinczy Ferenc Helikoni virágai*. It, 1981. 583–584.

²⁴ KAZINCZY Ferenc, *Válogatott művei* I. Bp. 1979. 251–252.

²⁵ Kaz. Lev. XXI. 521–522.

met irodalommal való megismerkedésre. Önvalloása szerint ekkor kezdte olvasni a Gleim-Jacobi levelezést, az anakreontikusokat (Hagedorn, Uz, Götz), Klopstockot, Bürgert, látott hozzá Gessner műveinek (*Idyllen* [1756], *Neue Idyllen* [1772]) lefordításához.²⁶ Egy 1775-ös epigrammafordítástól eltekintve első költői szárnypróbálgatásai az 1780-as évek első felére esnek. A *kakukhoz* c. kis dala 1781-es keletkezésű, ezen kívül csupán néhány dal, didaktikus költemény és óda töredéke maradt ránk ebből az időszakból. Az ódai műfajban 1786-ban tett kísérlete (*A hervadó leány*) erős klopstocki hatást mutat. Nem véletlen, hogy egy év múlva a modern fordítás úttörőjeként több ódát is lefordított nagy példaképétől.

Az 1780-as években sajátos pezsgés, szellemi élénkülés veszi kezdetét a magyar irodalom történetében. Ebben az évtizedben látott napvilágot többek között Révai Miklós műveinek gyűjteményes kiadása, ekkor kezdte meg működését a népies iskola triáza (Pálóczi Horváth Ádám, Gvadányi József, Dugonics András), tűntek fel a *Magyar Múzsában* az új költői irányzat képviselői: Ráday Gedeon, Földi János, Szentjóbi Szabó László, Dayka Gábor, Verseghy Ferenc. 1787-ben alapította Kazinczy Ferenc a rövid életű, de annál nagyobb jelentőségű Kassai Magyar Társaságot, melyet Batsányi János és Baróti Szabó Dávid közreműködésével 1788-ban a *Magyar Museum* követett, s végül, de nem utolsósorban, ez idő tájt született meg *Az áldozó*. Sajátos ars poetica ez a vers, de egyszersmind több is annál: különleges értékű vallomás a kassai évek Kazinczyjának egzisztenciáját mélyen érintő kérdésekről, az élet, a szerelem és a művészet sokrétű, izgalmas kapcsolatáról.

Kazinczynak ezzel a versével különösen mostohán bánt az irodalomtörténetírás. Önálló elemzés nem készült róla, a széphalmi mester pályáját szélesebb ívben áttekintő művek sem szentelnek neki két-három sornál többet, a korszakról írt műfajtörténeti összefoglalások²⁷ — noha egyébként röviden tárgyalják Kazinczy ódáit — még csak a címét sem említik meg. A költemény kiemelt fontosságának pedig filológiai bizonyítéka is van: aligha lehet véletlen, hogy az egyes kötetek anyagának belső elrendezésére mindig nagy gondot fordító Kazinczy összes verseinek kiadásra előkészített listáján éppen *Az áldozót* állította az első helyre.²⁸ Tovább fokozza a mű érdekességét, hogy a költő ezt a versét is többször átdolgozta, így az egyes szövegváltozatokon látványosan illusztrálható Kazinczy Ferenc sokat emlegetett, de annál ritkábban elemzett, a folyamatos korrekció elvére épülő alkotói módszere. Az akadémiai hagyatékban fellelhető utolsó verzió szövege a következő:

„Sípját s e' koszorút s nyíló korának
Díszét, homloka' fürtjeit, Kronión'
Hármas ikrei, hűvetek sajátúl
Nyújtja tinektek.

Mert kellemjeit a' kies Cythére'
S Gnídusz' asszonya mind tirátok önté,
S töletek szedi most viszont, ha lángot
Gyujtani készül.

²⁶ KAZINCZY Ferenc, *Válogatott művei* I. 236. és 250.

²⁷ CSERNÁTONI Gyula, *A magyar óda-költés története*. Bp. 1882. 37–42. PICKEL Ferenc, *A magyar ódai költészet fejlődése*. Nagykanizsa 1908. 25.

²⁸ „Ujhely 1830. Octób. 18^d. küldöttem Toldynak, Hidegh Abrahám, Pesti Prókátor Úr által, 1. Sípját 's e' koszorút. 2. Kékellő violák.” (KAZINCZY Ferenc, *Lyrái költések*. 165.f. MTA Kt K 622.)

Oh védjétek az áldozót, Szelídek,
S titkos bábotokat lehellje mennyei
Ajkatok dala' zengzetébe! Nem sért
Igy az irigy nyelv."29

A szöveg születése

A kiadások sehol sem utalnak arra, hogy az 1787 körül keletkezett költemény eredeti címe *Az áldozat* volt. Ennek szövege azonban nem maradt fenn: 1809-ben Kazinczy Napóleon előrenyomuló seregeitől való félelmében más ódákkal (*A tanítvány, Apollonhoz, Tusakodás*) együtt ezt a kéziratát is elégette.³⁰ Mivel számára fontos versekről volt szó, később kísérletet tett a megsemmisült szövegek rekonstrukciójára. Így került sorra 1810-ben *Az áldozat* is, amelynek címét az első átdolgozás alkalmával *A' Gráziához*-ra változtatta. Maradéktalanul azonban csak az első strofa felidézése sikerült, ezért Kazinczy inkább az egész költeményt átalakította. A szöveg kialakulásának folyamatáról különösen értékes pillanatfelvételeket rögzítenek *Az én verseim* és *Az én Pandectám VI.* című kéziratok kötetekben olvasható autográf fogalmazványok, amelyek több kritikus ponton is nyitva hagyják még a kaput a végleges megoldás előtt. Ezekből a próbálkozásokból bomlott ki az a szöveg, amelyet néhány nappal később letisztázva *A' Gráziához* címmel Berzsenyi Dánielnek, Kis Jánosnak és Horvát Istvánnak küldött el. A vers nyomtatásban először Igaz Sámuel zsebkönyvében, a *Hébe*-ben jelent meg 1825-ben, de a mű ekkor már *Az áldozó* címet viselte, a keletkezés éveként pedig az 1788-as esztendőt jelölte meg a költő. A kéziratok tanúbizonysága szerint Kazinczy 1825 után még mindig ingadozott az egyes címváltozatok között: egy 1827-es szöveg felett ismét *A' Gráziához* olvasható, míg a feltehetően utolsó, 1828 körüli változat megint csak a *Hébe* címmegoldásához, *Az áldozóhoz* tér vissza. Mi sem jellemzőbb a költemény körül kialakult zavarra, mint az a tény, hogy Toldy Ferenc, a Kazinczy-hagyaték talán leglelkiesmeretesebb gondozója, 1836-os kiadásában a verset *Az áldozó* cím alatt közli, de 1859-ben megjelent tanulmányában már *A' Gráziához* című ódáról tesz említést. A dinamikus gondolati mozgást sejtető címváltozatok folyamatos szemléleti súlypontáthelyeződésekre figyelmeztetnek. A szöveg értelmezése is csak a keletkezés egyes stádiumainak alapos feltérképezése útján történhet, ezért a vizsgálatnak értelemszerűen az eredetileg papírra vetett, az emlékezet révén 1810 körül sikeresen rekonstruált első versszak szintjéről kell kiindulnia. Ez az 1787 körül született verzió így hangzott:

„Sípját 's e' koszorút 's, még fiatal kora'
Díszét, homloka' lágy fürtjeit, hívetek,
Kellem' mennyei Hármá,
Néktek nyújtja tulajdonúl."31

²⁹ Az akadémiai hagyatékban található szövegváltozatok a következők: *Lyrái költések*: 4.v.: *Az áldozó*. 7.v.: *Az áldozó*, 20.f.: *A'Gráziához*, 85.v.: *Az áldozó*. *Az én verseim*: (MTAK Kt K 642): 5.f.: *Az áldozó*, 107.v.: *A' Gráziához* (1787 körül: *Az áldozat*), 119.f.: *A'Gráziához*. *Az én Pandectám VI.*: 147.v.: *A'Gráziához* (1787 körül: *Az áldozat*). Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek, 1810. jún. 4. (MTAK Kt M. Irod. Lev. 4-r. 135. sz.) 26.f.: *A'Gráziához*.

³⁰ Vö.: *Kaz. Lev. VII.* 485., 497., 500.

³¹ Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek, 1810. jún. 4. L. még: *Az én verseim*, 107.v., *Az én Pandectám VI.*, 147.v., *Kaz. Lev.* 485., 500.

Már maga a versforma is híven illusztrálja a Kazinczy Ferencet ért különféle hatástényezők egyidejű érvényesülését. Az antik hangulatú sorfajták (két ún. kis aszklepiadészi, egy 2. pherekratészi és egy 2. glükóni sor) görög eredetűek, az ezek kombinációjából létesült aszklepiadészi strófaszerkezet viszont Horatius kedvelt alakzata. A XVIII. századi német költők (a Kazinczy által jól ismertek közül főként Klopstock, Höltz, Stolberg) ugyancsak gyakran éltek ezzel a versszak típussal, így joggal feltételezhető, hogy az antik formaélmény sugallatát az egykorú líra inspirációja is áthatalmította. Az áldozó 1787 körül írt első strófája mindenesetre fontos állomás a hazai verstörténetben: a deákosok spontán költői ihletet nélkülöző imitációs ujjgyakorlataitól eltekintve alighanem ez az első aszklepiadészi versszak szerkezet költészetünkben.

A költemény hangfekvése, képanyaga, tematikája a görög költők világát idézi. Pindaros *XIV. Olimpiai ódáját*, Theokritos *XVI. idilljét* szentelte teljes egészében a kellem, a báj istennőinek, de gyakori vendégek a Khariszok más pindaroszi epinikonokban, Bekkhülidész győzelmi énekeiben vagy Anakreón dalaiban is.

A Khariszok — latinul a Gráciák — a görög mitológia szerint Zeus és Eurynome lányai, az ajándékozó kedv, a kecsesség, a hála istennői, akiket hármójuk egyéni nevei — Euphroszüné, Aglaia, Thaleia — derűseknek, ragyogóaknak, virulóknak jellemez. A „kharis” szó azt fejezi ki, ami a Khariszok által jött a világba az égből, Zeus és Eurynome nászából. Egy más összefüggésben Euphroszüné a költői ihletet adja, Thaleiától ered az ifjúság szépségének, teljességének ereje, míg Aglaiát a jóllét sugárzó fényével szokás azonosítani. Az égen és a földön minden szép, jó, kellemes tőlük származik. Ennek megfelelően két lakhelyük is van: az egyik a „legmagasabb, hófedte olymposi csúcs közelében” (Hésziodosz: *Theogonia*, 62–65.), „mert a Kharisok nélkül az Ég se tart / Táncot avagy lakomát;” (Pindaros: *XIV. Olimpiai óda*, 9–10.) a másik pedig Küprosz szigetén, Paphosban, ahol Aphrodité állandó kíséretét alkotják. Így lehetnek ők egyszerre minden jó dolognak sáfárai a mennyben (Pindaros: *XIV. Olimpiai óda* 11–12.) és a talaj éltető erői a földön (Pindaros: *VI. Püthói óda*, 1–2.). A Khariszok szent helye a boiótai Orkhomenosz, ahol a Képhisszosz a Kopaisz-tóba ömlik. Itt három kő alakjában tisztelték őket; a kövek a hagyomány szerint az égből hullottak alá Eteoklész királyhoz, Képhisszosz folyamisten fiához, aki állítólag először mutatott be a bájistennőnek áldozatot (Theokritos: *XVI. idill*, 104.). A Khariszok leggyakrabban a Múzsák társaságát élvezik. Ezzel a körülménnyel függhet össze az a sajátos képességük, hogy módjukban áll a költő verséhez ihlető erőt, bájot, kellemet kölcsönözni. Közreműködésük révén közvetlen kontaktus épül ki az égi és a földi szféra között, ami például Pindarosznál sajátos metaforikus szóhasználatban ölt testet: a költő, amikor verset ír, a Khariszok telkét szántja (*VI. Püthói óda*, 1–2.) vagy hivatott kezével azok ligetét műveli (*IX. Olimpiai óda*, 28–29.). Másik lényegi tulajdonságuk minden földi halandó sorsát mélyen érinti: különleges varázsserejükkel leküzdhetetlen szerelmi vágyat tudnak ébreszteni. Az Olümposzon lakhelyük a Vágy házának közelében van; „Szempillájuk alól szerelem pereg olvatagon le, / és minden pillantásuk szépséges ígézet.” (Hésziodosz: *Theogonia*, 64., 907–911.) Himerosszal együtt kísérik Aphrodité Küproszon is, az antik művészetben igen gyakori a szerelemistennővel együtt fürdőző Khariszok motívuma. Egy az antikvitásban alig jelentkező, de a XVIII. századi német gráciaköltészetben annál inkább elterjedt mítoszváltozat szerint a Khariszok Dionüszosz és Aphrodité gyermekei. Ennek a felfogásnak a nevezetesebb ókori auktorok műveiben nincs nyoma, az viszont kétségtelen, hogy a bájistennőket később már az *Anakreonteia* egyes darabjaiban is Aphroditéval és Dionüszossal együtt ábrázolták.³²

³² Franz POMEZNY, *Grazie und Grazien in der deutschen Litteratur des 18. Jahrhunderts*. Hamburg — Leipzig 1900. 2.

A Khariszok imént körvonalazott attribútumai csak fokozatosan épültek be az irodalmi alkotások képi-gondolati szövetébe. Ezek sorából a költő és a három istennő közötti aktív, kétoldalú, közvetlen kapcsolat Anakreónnál például még teljesen hiányzott. Itt a Khariszok fizikai valóságukban alig érzékelhető, finoman áttetsző, éteri lények; a költő sehol sem utal korukra, nem részletezi testi bájaikat, öltözetüket, csupán annyit árul el róluk, hogy vidámak és széphajúak. A legtöbbször Erosszal táncolnak a tavasz közeledtét jelképező, bimbózó rózsák között (*A rózsához, A tavaszról*). Ezzel szemben a Kazinczy Ferenc által is forgatott görög epigrammgyűjteményben, az *Antológiában* gyakran válnak kézzelfoghatóakká a költő és a Khariszok közvetlen szellemi érintkezésének jelei; az istennők bájjal, kellemmel ruházzák fel kiválasztottjuk verseit. Horatiusnál viszont — akire gyakran támaszkodtak a Kazinczyra ható német anakreontikusok — ismét csak hiányzik ez a mozzanat. Az *énekek első könyvének* IV. ódájában a Khariszok Aphroditével táncolnak a holdvilág ezüstjében, a XXX.-ban megoldott övvel mutatkoznak a szerelemistennő oldalán, a III. könyv XXI. ódájában sem maradhat el Aphrodité a „válthatatlan Grácia-sor”, arról azonban sehol sem esik szó, hogy a költő a Khariszoktól remélné az alkotáshoz szükséges ihlető erőt. Annál jellemzőbb ez az attitűd Pindarosra, akinél a megszólító formulák változatos rendjében fontos pozíciót töltenek be a Khariszok is.³³ Példaként említhetnénk itt a *X. Nemei óda* nyitányát: „Danaos meg az ötven fényes trónu leány várossa legyen dalotok / Tárgya, Kharisok, Argos, az isteni Hera székhelye, annyi dicső / Hősi tettnek érdemivel ragyogó.”³⁴ Kazinczy versének allegorikus megszemélyesítésre épülő megszólító formulája leginkább a pindaroszi óda általános felütésére emlékeztet.

Pindaros rendkívül nagy költői tekintélynek számított már a deákosok körében is. Ezt látszanak alátámasztani például Rájnis József megnyilatkozásai, aki *A' magyar Helikonra vezető kalauz*ban így ír az epinikonok szerzőjéről: „Senki sem kéntelenítheti, hogy mindenkor vagy Virgiliusnak, vagy Ovidiusnak, vagy Horátziusnak rendihez szabja verseit. A többi Poétákat is követheti; jelesebben pedig Pindarust: a'ki ámbátor olyan elegyes versekkel élt, a'mellyeket némelyek verseknek se tartottak, mind-az-által nagy Poéta volt, és a' borostyán-koszorút meg érdemlette.”³⁵ Egy 1791-ben Kazinczy Ferenchez írt levelében a *VI. Nemei óda* egyik részlete kapcsán ismét követendő példaként hozza fel Pindarost,³⁶ aki Révai Miklós számára ugyan csak Horatiussal egyenrangú költőnek minősül. Ságvári Ferencet méltató versében nem véletlenül fogalmaz így: „Majd nálunk is arany lantodra' Horátzius éled, / Pindarus is fel kél általa hamvaiból.”³⁷ Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy Kazinczy Ferencben Berzsenyi Dániel „a pulyák korlátjait tapodó, saját ösvényén fellengő, szabad, büszke Pindárt”³⁸ látta, nem tűnik megalapozatlannak *Az áldozóban* pindaroszi nyomokat keresnünk.

Az összöveg idézett első strófájából három képi elemet kell mindenképpen kiemelni: a lírai én attribútumaiként megjelenített sípot és koszorút, a költő fiatalágát bizonyító lány hajfűrtöket, valamint a „Kellem' mennyei Hármá”-nak nevezett istennőket, a Khariszokat. Ez a három komponens azonnal teljesíteni látszik az eredményes költői alkotófolyamat már a deákosoknál is megfigyelt feltételrendszerét: a vers első három sorában a költés alanyi (a költő, a Khariszok) és tárgyi (a síp) tényezői, végül a közös szellemi tevékenység produktumának maradandóságát előrevetítő koszorú egyforma

³³ KAMBYLIS, A., *Anredeformen bei Pindar, Charis. Festschrift Vourveris*. Athén 1964. 95–199.

³⁴ L. még: IV. Olimpiai óda, 12–13., IX. Püthói óda, 1–3., VI. Püthói óda, 1–3.

³⁵ RÁJNIS József, *A' magyar Helikonra vezető kalauz*. 139.

³⁶ *Kaz. Lev.* II. 150.

³⁷ RÉVAI Miklós, i. m. 45.

³⁸ *Kaz. Lev.* VII. 289.

gondolati nyomatékkaal vannak jelen. Kazinczy nyilván sokáig nem tudta eldönteni, hogy a címmel e folyamat melyik oldalát domborítsa ki: a műalkotást (*Az áldozat*), a földön túli segítő erőket (*A' Gráziákhoz*) vagy pedig magát a költői személyiséget (*Az áldozó*). Hosszas ingadozás után tette csak le voksát *Az áldozó* mellett, ami ismét csak arra figyelmeztet, hogy Kazinczy önmagáról alkotott képében a költő szerep milyen erős kontúrokat kapott.

A versszak vezérmotívumai kivétel nélkül a Khariszok köré szerveződnek. Közülük a síp és a koszorú nem is lehet más, mint a költészet rekvizituma. Pindarosz XII. *Püthói* ódájából kiderül, hogy a legjobb síp (aulosz) a képhisszoszi berkek ölében, a „Kharisok gyönyörű várossa” (Orkhomeosz) alatt terem. Összetett, gazdag jelentéseket tartalmaz a koszorú szimbólum.³⁹ Az epinikonokban a sportversenyek győzteseit koszorúval jutalmazták, amelyet rendszerint a Khariszok fűtek az ünnepelt fűrtjei közé (Pindarosz: II. *Olimpiai óda*, 64–65., VIII. *Iszthmoszi óda*, 27–28.). Pindarosz XII. *Püthói ódája* vagy Bakkhilidész egyik epigrammatörredéke szerint a költői versenyek győzteseit is koszorúval tüntették ki.⁴⁰ Az olimpiai bajnok számára a költő fonja a koszorút, Pindarosz egy helyen (III. *Olimpiai óda*, 6–8.) azt sejteti, hogy őt kifejezetten a koszorúk látványa készíti az alkotásra. Ilyen módon a sportverseny győztese és a költő között szoros kapcsolat alakul ki; a győzelmi koszorú és a győzelmi vers pedig a közös emlékmegőrző funkció révén sajátos jelentésegységbe tapad. Mivel azonban a tett és a szó pindaroszi értékrendjében gyakran az utóbbi javára billen a mérleg nyelve, a költő helyenként saját versét a megénekelt győzelemnél időtállóbb, jelentősebb tényezőként tünteti fel, így aztán az örök dicsőség, a maradandóság jelzésére hivatott koszorú elvont jelentései magára a költeményre ruházódnak át (VIII. *Nemeai óda*, 20.). Pindarosznál tehát a koszorú olykor egyértelműen a költészet szimbólumává emelkedik.

Kazinczy versében nem is lehet kérdéses a koszorú pindaroszi értelme; a Khariszoknak felajánlott műalkotást jelöli vele a költő.⁴¹ A vers és a koszorú motívumkapcsolása nem ritka jelenség már a klasszikus triász munkáiban sem: Baróti Szabó egyik gyűjteménye címében az adott verscsoport jelölésére használja a „verskoszorú” kifejezést. Révai Miklós szókapcsolatában viszont egyértelműen inkább a dicsőség, a halhatatlanság reménye fogalmazódik meg: „vágyik verssel nyert koszorúra fejünk.” Kazinczynál azonban ez a vágy máris valóságként jelentkezik; a szellemi aeternitas reménye (a vers) és az annak teljesülése (az elnyert koszorú) közötti távolságot a költői öntudat ereje hidalja át. Az ő koszorúja születésének első pillanatától kezdve lényegi egységet alkot a vers fogalmával, s magától értetődően implikálja az időtállóságot garantáló tartalmi tényezőket. Így válik ez a jelkép egyben a költői öntudat kifejezőeszközévé is, amely a kor kevés lírikusánál nyilvánult meg olyan koncentrált formában, mint az irodalomtörténet által költőként jóformán számon sem tartott Kazinczy Ferencnél.

³⁹ MORAVCSIK Edit, *A koszorú mint költészetszimbólum Pindarosznál*. Ant. Tan., 1963. 167–179.

⁴⁰ *Bacchylides költeményei*. Bp. 1903. 178.

⁴¹ Így lesz a koszorú egyidejűleg a vers és a vele járó dicsőség jelképe a *Szemeréhez Remény és Emlékezet* című szonettjére c. kis költeményben is:

„Már haladék, s sírás öntötte el arcodat. Ámor

Megszánt, s két koszorút nyújtja tüzelve neked.

Most ez szálla el itt, most ott a' másikba, s míg én,

Oh az irigy! ezt s azt fölzedem, elhaladál.

Állj meg, s add nekem e kettőt, s add tenmagad' ezzel!

Szebb koszorút soha még nem nyere győződelem.” (KAZINCZY Ferenc, *Az én verseim*, 48.f.)

A pindaroszi ódában a koszorú motívum gyakran valamilyen hangszer környezetében bukkan fel (*XI. Olimpiai óda*, 13.), míg a homlok és a hajfürtök emlegetése rendszerint a koszorúzás ünnepélyes aktusával függ össze (*III. Olimpiai óda*, 12–13.). A síp után a fiatalság díszeként jelentkező lágy fürtök is természetes módon illeszkednek. Az *áldozó* első strófájának fő metaforikus jelentésvonulatához. Az ifjúság állapotára való utalás itt sem öncélú, mert a Khariszok kegyeire különösen a fiatal poéták számíthatnak. Ez a gondolat a német anakreontika egyes képviselőinél (Gleim, Jacobi) hangsúlyozottan kifejezésre jut.⁴² A koszorú, a homlok és a hajfürtök asszociatív érintkezési pontjaiból másfelől a koszorús költő önarcképe rajzolódik ki, amely az 1800-as évek elején *A sonett muszájában* még határozottabb karakterisztikát kap.

Az *áldozó* 1809-ben megsemmisült szövegét Kazinczy 1810. május 26-án ismét kidolgozta. Néhány nappal később Berzsenyi Dániel és Kis János az alábbi változatot kapta kézhez:

„Sípját 's e' koszorút 's nyíló korának
Díszét, homloka fürtjeit, Kronion'
Hármas ikrei! hívetek sajátúl
Nyújtja tinéktek.”⁴³

Az első versszak módosítása szemmel láthatólag nem idézett elő mélyreható tartalmi változásokat, s ez a szöveg lényegében a későbbi verziókban is érintetlen maradt. Annál feltűnőbb azonban a külső forma átalakulása: az aszklepiadészi versszak helyébe egy az ókorban ismeretlen strófaszerkezet lépett, amelyet Kazinczy három phalaikoszi és egy adoniszi sor társításával hozott létre. Az újítás Friedrich Matthisson hatásának eredménye, akinek *Die Grazien* (1791) című költeménye és Kazinczy verse között nem nehéz észrevenni a nyilvánvaló párhuzamokat:

„Glücklich ist der und hochgesinnt wie Götter,
Der den Grazien opfert! seine Tage
Fließen hell wie Tage des Blütenmondes,
Lieblicher Sänger!

Unser Pokal, geweiht von Mädchenlippen,
Unsre Leier, bekränzt von Mädchenhänden,
Bleibe, bis Elysium winkt, den keuschen
Göttinnen heilig.

Wehe dem Manne dem sie zürnen! traurig
Schweifen seine Gedanken erdwärts; Amor
Und Lyäus senden ihm oft des ganzen
Tartarus Qualen.”⁴⁴

A *Die Grazien*ről nyert összbemérés alapján Az *áldozó* (az 1810-es átdolgozás idején: *A' Gráziákhoz*) első megközelítésben pusztán a Matthisson vers szerkezeti-gondolati leképezésének tűnik. Valójában a helyzet ennél bonyolultabb. Egyrészt a Kazinczy vers alapeszméi az 1787-ből fennmaradt első strófa tanúsága szerint Matthissontól függetlenül születtek meg, másrészt a képnyag egyes elemei kifejezetten az 1770-es, 1780-as évek olvasmányélményeikhez köthetők. Különösen érvényes ez a második versszakra, amelyben az első két sor fontosabb szövegváltozatai a következők:

⁴² Franz POMEZNY, i. m. 119.

⁴³ Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek, 1810. jún. 4. 26.f.

⁴⁴ Friedrich Matthissons *Gedichte*. Band I. *Die Gedichte von 1776–1794*. Tübingen 1912. 123.

- (1) „Mert a' kelleme árjait Cythére'
'S Páphosz asszonya mind reátok önté” (Az én verseim, Az én Pandectám VI., 1810. máj. 26.)
- (2) „Mert a' kelleme árjait Cyprisnek
Nyájas asszonya mind tirátok önté” Levele Kishez, Berzsenyhez, 1810. jún. 4.)
- (3) „Mert kellemeit a' kies Cythére
S Gnídusz' asszonya mind tirátok önté” (Az én verseim, 1828.)

Az első strófa égi színtere után a másodikban a vers hirtelen súlypontát helyezéssel a földi szférára vált át. A Khariszok most Aphrodité társaságában tűnnek fel: a szerelemistennő alakját valamennyi szövegváltozat a mitológiai táj egy-egy konkrétan behatárolt földrajzi pontjával hozza metonimikus összefüggésbe. A hagyomány szerint a habokból született Aphrodité legelőször Kythéra szigetén ért partot, ezért kapta a Küthére nevet (Hésziodosz: *Theogonia*, 191–198.). Innen úszott tovább Küprosz szigetére, ahol a Hórák fogadták és öltöztették fel. Itt, Küproszon volt egyik legrégebb és leghíresebb szentélye, Paphosz, míg a kisázsiai Knídosz városa arról nevezetes, hogy először ezen a helyen állítottak fel a görögök meztelen Aphrodité szobrot, Praxitelesz alkotását. A Khariszok kedvelt tartózkodási helyeként sűrűn bukkannak fel ezek a földrajzi nevek a német anakreonikában (Hagedornnál, Uznál, Jacobinál főleg Paphosz és Kythéra), helyenként (Gleim, Götz) azonban másik lakhelyükről, az Olümposzról is említés esik.⁴⁵

A második strófát bevezető kötőszó („mert”) az első versszak gondolatanyagára épülő szoros ok-okozati összefüggést sejtet. E várakozás után meglepően hat, hogy a „Kronion' Hármaskörét”-ként (tehát Zeusz gyermekeiként) megszólított Khariszok miért Aphroditétól nyerik bájaikat, amikor az általánosan elfogadott nézet szerint anyjuk Eurynomé? Kazinczy azonban itt nem a hésziodoszi, pindaroszi hagyományra támaszkodik, hanem arra a főként Jacobinál, Wielandnál, Uznál jelentkező mítoszváltozatra, amely a bájistennőket Dionüszosz és Aphrodité nászából származtatja. „Begeistre du mich selbst, o Göttin Venus schlauer List, / Die du der Grazien, wie Amors Mutter bist!” — írja például Uz *Sieg des Liebesgottes* (1753) című versében.⁴⁶ Kazinczy kifejezése szinte szó szerint is megtalálható a Gleim — Jacobi levelezésben, ahol Jacobi az alábbi kérdéssel fordul barátjához: „Aber wie kann ich so lange den Mädchen verweilen, da Umarmung eines Gleims mir winkt? Ja, diese nur fühlte mein Herz mehr als alle Reize, die Venus ihren Töchtern gab.”⁴⁷

A versszak második fele gazdag allúziós lehetőségeket tartalmaz. Az elemzés szempontjából lényeges szövegváltozatok a következők:

- (1) „S' töletek szedi bájjait viszontag
Tetszeni vágyán.” (Az én verseim, Az én Pandectám VI.)
- (2) „S' töletek szedi most viszont, ha győzni
's Tetszeni kíván.” (l. ugyanott)
- (3) „S' töletek szedi most viszont, ha lángot
Gyújtani készül.” (Az én verseim, 1828.)

⁴⁵ Franz POMEZNY, i. m. 92–147.

⁴⁶ J. P. Uz, *Sämtliche poetische Werke*. Stuttgart 1890. 280.

⁴⁷ *Briefe von den Herrn Gleim und Jacobi*. Wien 1769. 142. (Saját kiemelésem.)

Első ránézésre kézenfekvőnek látszik, hogy homéroszi allúzióval van dolgunk. A IV. *Aphrodité himnusz*ban például az Ankhisztész meghódítására készülődő szerelemistennő a Khariszoktól nyeri varázslatos csáberejét: „Ment Küproszba s jószagú szentélyébe, Paphoszba / surrant, hol várt rá a liget meg az illatos oltár. / Rögtön, amint odaért, ragyogó kapuját elzárta, / s ott Khariszok kenték, fürdették drága olajjal, / mely nemenyésző isteni testek díszé-virága, / isteni illatozó balzsammal, a nála levővel.” (58–63.) A motívum közvetlen forrása azonban minden valószínűség szerint mégsem Homérosz, hanem Wieland *Die Grazien* (1770) című munkája. Az, hogy a Khariszok anyja Aphrodité, Wieland számára éppen olyan természetes, mint hogy a szépség csak a bájjal együtt lehet igazán hatékony. Amikor a szépség és a szerelem istennője a maga utolérhetetlen ragyogásában egy halandó szeme előtt akar megmutatkozni, a Khariszokhoz folyamodik, mert egyedül ők képesek azokkal a bájjakkal felruházni, amelyek szépségét a földi embernek is érzékelhetővé teszik: „um sich zu Fähigkeiten sinnlicher Wesen herabzulassen, bediente sie sich der Hülfe der Grazien, wenn sie sterblichen Augen sichtbar werden wollte.”⁴⁸ Érthető tehát, hogy a Párisz aranyalmájára áhító Aphrodité a verseny előtt is lányaihoz fordul segítségért: „Von den Grazien gebadet, und mit Ambrosia gesalbt und ausgeschmückt, und mit dem berühmtem Gürtel umgeben, in welchen von den Händen ihrer lieblichen Töchter jeder anziehende Reiz und zärtlichen Verlangen und das süsse Liebkosen, das den Weisen selbst das Herz nimmt, eingewebt war, gieng sie, sich dem Urtheil des Paris auf Ida auszustellen, ihres Sieges über den Göttinnen gewiß; — und an die Grazien angelehnt stand sie, als Adonis zum erstenmal in den reizenden Gebüschén sie erblickte, welche in spätern Zeiten unter dem Namen Daphne den Göttern der Freude und den Musen gewiedmet wurden.”⁴⁹ Az áldozó második szövegváltozatában a „győzni ’s Tetszeni kíván” kifejezés közvetlenül a szépségverseny előtt álló Aphroditéra utal. Kazinczy nem csupán olvasta, hanem szorgalmasan fordította is Wielandot. A *Die Grazien* első két könyvét 1793-ban ültette át magyarra, de ez a munkája mind a mai napig kéziratban maradt.⁵⁰

A harmadik strófa az első alaphelyzetéhez kanyarodik vissza. Ez a szerkezeti egység ismét a költő és a Khariszok szellemi kapcsolatára épül, csak annyi eltéréssel, hogy e versszak hangnemet a megszólítás helyett az együttműködésre való felszólítás modulálja. A harmadik strófa egy másik szemszögből nézve is az első fordított tükörképének tekinthető: ott a költő attribútumainak (síp, koszorú, fiatalság) megvilágítása volt a fő cél, itt pedig a bájistennők lényegi tulajdonságainak részletezésére esik a gondolati nyomaték. Velük kapcsolatban — a költő személyéhez hasonlóan — ugyancsak három dolgot kell megjegyeznünk: képesek kiválasztottjuk védelmére, szelídek, továbbá ajkuk lehellete révén titkos bájt közvetítenek a komponáló poéta dalához.

Az invokáció nemcsak a felütés, hanem a zárlat pozíciójában is a pindaroszi óda fontos alkotóeleme: „Oh Zeus, add, hogy ez érdemet a Kharisokkal / zengve emelje a lantom sok más dicséret fölé / S dalommal eltaláljam a múzsák kitűzte célt!” (IX. *Nemeai óda*, 54–55.) Kazinczy az utolsó strófa első sorában kifejezetten a Khariszokhoz fohászkodik: „Oh, védjétek az áldozót, leánykák!” (Levele Kishez, Berzsenyihez, 1810. jún. 4.) Pindaros számára a Khariszok nem mint hús-vér nőalakok jönnek számításba, hanem kimondottan a költészet védnökeinek szerepét töltik be. Ezért testi sajátosságaik bemutatása jóformán teljesen elsikkad: csupán szép hajuk (*V. Püthói*

⁴⁸ C. M. Wielands *Grazien, Musarion, Comische Erzählungen*. Karlsruhe 1777. 69.

⁴⁹ Uo. (Saját kiemelésem.)

⁵⁰ MTAK Kt Magy. Ir. RUI 2-r. 2. sz. 3–10.f.: Töredék Wieland 'A Gráziák' c. munkájából. (Budai papirosaim) MTAK Kt K 607. 137–153.f.: „A' Gráziák Wieland után. 1793., 1802 körül megigazítva.” (A' bölcsek köve)

óda, 39.) és bűvös övük (IX. *Püthói óda*, 3.) villan meg egyszer-egyszer az epinikonokban. Az antropomorfizáció azonban nem is Pindaros, hanem a német anakreontika gráciaköltészetének tipikus eljárása. Gleim verseiben például igen gyakoriak a közvetlen testi érintkezésre utaló motívumok; az arc simogatása, a csókok, kézszorítások. A Khariszok a legkülönbözőbb testhelyzetekben bukkannak fel, hol táncolnak, hol a trón mellett állnak, hol a királynak vetnek koszorút. Mozdulataikat játékoság, finomság, kecsesség, sőt jó adag frivolitás jellemzi.⁵¹ Wieland a *Gespräch des Sokrates mit Timoclea* (1754) című művében egyenesen ki is nyilvánítja, hogy noha a Khariszok szubsztanciális természetüket tekintve éteri, szellemi lények, földi megjelenési formájukban egy hús-vér nő alakját kölcsönözhetik.⁵² Az *Agathon*ban a bájistennők koráról árulkodik Wieland, miszerint a Khariszok pontosan a gyermekség és a virágzó ifjúság határmezsgyéjén állnak.⁵³ Kazinczy antropomorfizációs szándékáról tanúskodó kifejezése, a „leánykák”, mintha éppen ezt az átmeneti stádiumot jelölne.

A Kishez és Berzsenyihez küldött levelek idézett helyétől eltekintve a „leánykák” helyén már az 1810-es autográf fogalmazványokban (*Az én verseim*, *Az én Pandectám VI.*) is a „szelídek” szó állt, a későbbi szövegekben pedig végérvényesen ez a megoldás nyert polgárjogot. A javítás ugyan az antropomorfizációt nem szüntette meg, de az imént határozott kézzel felvázolt nőalak fizikai körvonalai érezhetően áttetszőbbé váltak, s az ábrázolásmód súlypontja a testi dimenzióról a lelki felé tolódott át. Ez a megközelítés a német anakreontika platóni tradíciókat felelevenítő, Shaftesbury esztétikai rendszerétől támogatott szárnyának (Pyra, Uz, Götz, Jacobi) törekvéseivel áll összhangban, amely szemben a francia rokokó könnyedebb, frivolabb életszemléletét érvényesítő irányzattal (főként Hagedorn és Gleim) a testi-érzéki elemek megjelenítése helyett inkább a lelki-szellemi kvalitásokat helyezi előtérbe. E minőségek sorában a kor erkölcsi ideálját kifejező szelídségnek természetesen kitüntetett szerep jut. Az általános felfogás szerint a gyengéd érzésekre képes, szelíd szív a legszebb erény, amelyet egy nőben imádni lehet. Ez a legértékesebb tulajdonság a szerelemben is, hiszen így válnak felfoghatóakká a lélek finom rezdülései, épülnek ki a magas rendű szellemi érintkezés differenciált formái.⁵⁴ Nem meglepő tehát, hogy például Uz *Den Tod des Freyherrn Johann Friedrich von Cronegg beklagen seine Freunde 1758.* című versében a szelíd erény fogalmát éppen a Khariszokkal hozza összefüggésbe,⁵⁵ Wieland pedig a *Die Grazien*ben emlékeztet arra, hogy az olümposzi istenek Homérosz elbeszélései nyomán korántsem makulátlannak tűnő erkölcei a Khariszok titkos befolyásának köszönhetően pozitív irányban változtak meg.⁵⁶ A fentiek tükrében könnyen érthető, hogy a lelki szépségek, finomságok iránt oly erős fogékonyságot mutató Kazinczy miért éppen a szelídséget avatta a bájistennők legfontosabb kritériumává.

A szöveg genezisének titkaiból legtöbbet eláruló autográf fogalmazványokban a „leánykák” és a „szelídek” szó helyén eredetileg a „lehelljék” ige szerepelt. Az első sor alatt olvasható két kihúzott mondatföredék ehhez a felszólításhoz kapcsolódott:

(1) „Titkosbb [*Az én Pandectám VI.*: Titkosabb] bájotokat dalába szátok”

(2) „Édes ajkaitok dalára”

Ezekből a kezdeményekből a következő formációk fejlődtek ki:

(3) „S titkos bájotokat hallja (szátok) mennyei / Szátok éneke zengzetébe.” (*Az én verseim*, 1810.)

⁵¹ Franz POMEZNY, i. m. 108.

⁵² Wielands *Sammlung prosaischer Schriften*. Karlsruhe 1777. 281.

⁵³ Franz POMEZNY, i. m. 174. Ugyanerről l. még: Christian Ludwig von HAGEDORN, *Betrachtungen über die Malerei*. Leipzig 1762. 21.

⁵⁴ Franz POMEZNY, i. m. 97.

⁵⁵ J. P. Uz, i. m. 159.

⁵⁶ C. M. WIELAND, *Die Grazien*. 70.

- (4) „S titkos bájotokat lehellje (szátok) mennyei' / Szátok éneke zengzetébe!” (Az *én Pandectám VI.*)

Innen már csak egy lépést kellett megtenni a végleges megoldás megtalálásáig:

- (5) „S titkos bájotokat lehellje mennyei / Ajkatok dala' zengzetébe!”

A Khariszok érzéki megszemélyesítése során a német anakreontikusok előszeretettel fordultak az egyes női testrészek kiemelt ábrázolásához. A Gleim – Jacobi levelezés egyik versében például Gleim éppen a száját jelöli meg a bájistennők fő hatásterületként: „Dich, o Mund, um den ich schon so lange buhle, / Hatten alle Grazien in der Schule! / Euphrosine lehrte küssen, lehrte dich / Dieses Lächeln, dieses Schweigen, dieses Reden.”⁵⁷ A franciás orientációjú Gleimnél Euphroszüné szájával kapcsolatban az az elsődrendű mozzanat, hogy csókolni tanít. Az inkább angol hatás alatt álló Uz számára azonban az erotikus motívumoknál hangsúlyosabban esik latba annak ténye, hogy a költő varázslatos dala is a Khariszok szép ajkáról röppen fel: „Aus euerm schönen Mund, ihr Grazien! erklang / Manch Lied Anakreons, manch sapphischer Gesang.”⁵⁸ Götznél ehhez egy német anakreontikában új, de Pindarosznál már szintén kimutatható vonás járul; a Khariszok támogatását élvező költő műve a halhatatlanság adományában részesül: „Was die Gratien geschrieben, / Was Cythere selbst verbessert, / überlebet alle Zeiten / Und bleibt ewig liebenswürdig.”⁵⁹

A száj-motívum köré szerveződő szövegváltozatok elemzésével jól illusztrálható, hogy a folyamatos javítások révén miképpen alakult ki Az *áldozó* záróstrófájában az anyagi és az éteri jelentést sugárzó elemek optimális aránya. Mint láttuk, Kazinczy először csak a „szátok” szót vetette papírra. Rögtön érezhette azonban, hogy ez önmagában véve kevés lesz a fennkölt tartalom kifejezésére, ezért a második szövegváltozatban az eredeti főnév jelentését légiesebbé karcsúsította. Az így kialakult jelzős szerkezetben a Khariszok édes ajkaikkal lehelltek volna titkos báj a költő dalára, ami szinte szó szerint egybevág Wieland *Die Grazien*jének egyik részletével: „Und jener, dem die Grazien / Zuerst aus allen Sterblichen / Am blumichten Cephisen / Sich ohne Gürtel wiesen, / Auf dessen Werke sie den Reiz, der nie verblüht, / Mit ihren süßen Lippen hauchten, / In Amors Flamme selbst ihm diesen Pinsel tauchten, / Durch den Cythere sich der Fluth entsteigen sieht, / Es wagen durfte, die Gunst der Grazien laut zu bekennen, / Und ihren Maler sich zu nennen.”⁶⁰ Az idézet első felének a költő és a Khariszok szellemi kapcsolatára vonatkozó motívumai után az „édes ajkak” által keltett asszociációk Ámor és Cythere megjelenésével az erotika jelentéskörébe csúsznak át. Kazinczy valószínűleg éppen a csókra, pajkosságra kacsingató képzettársítások lehetőségét akarta kiküszöbölni, amikor az esetleges kétértelműségre okot adó „édes” jelzőt a „mennyei”-vel cserélte fel. A javítás széles ívű lendülete azonban a Khariszok „ajkai”-t is magával sodorta, s régi jogaiba helyezte vissza az egyszer már törölt „szátok” kifejezést. Így viszont a jelző és a jelzett szó között támadt diszkrepancia, hiszen a „mennyei” légies hatása azonnal lefokozódott az istennőkhöz mégsem egészen illő, inkább a földi szféra lakóinak jellemzésére szolgáló „szátok” mellett. Ez az ellentmondás megmaradt a negyedik változatban is, míg az ötödikben végre kikristályosodott a vágyott egyensúly: a „mennyei” jelző érintetlenül hagyta a zárlat emelkedett hangnemehez természetesen simuló, éterien tiszta lebegést, de az „ajkak” környékén bújkáló finom érzékiséget a szükséges minimumra szorította le. Most már semmi sem ront-

⁵⁷ *Briefe von den Herrn Gleim und Jacobi.* 122.

⁵⁸ J. P. Uz, i. m. 281.

⁵⁹ J. N. GÖTZ, *Anakreons vermählung.* Idézi: Franz POMEZNY, i. m. 136. Ugyanez a jelentésszefűgés Pindarosznál: „Mert rövidebb élet jut a tettnek, mint a szavaknak / Hogyha a lélek mélyiből / Meríti a nyelv a Kharisok kegyével.” (IV. Nemeai óda, 7–9.)

⁶⁰ C. M. WIELAND, *Die Grazien.* 76. (Saját kiemelésem.)

hatta az összbenyomást: a költő dala és a „mennyei ajkak” közt a Khariszok lehellete titokzatos bájt, érzelmi-gondolati egyenáramot közvetít.

Az áldozó szerzőjének a jelek szerint a megfelelő záró sor megtalálása okozta a legtöbb fejtörést. Jellemző, hogy *Az én Pandectám VI.* autográf fogalmazványa például négy megoldási kísérletet is tartalmaz: (1) „Nem sért / Ugy az irígy nyelv.” (2) „Hallja azt / Kit ti szerettek” (3) „Hallja azt / A’ ti seregtek” (4) „Csak ti / Sergetek értse azt.” Ezek közül csak a „Hallja azt / Kit ti szerettek” változatot törölte Kazinczy, a többi egymással egyenrangú főszöveggént szerepelt. *Az én verseim* című kötet *Az én Pandectám VI.*-tal pontosan egyidejű fogalmazványában az alábbi három verzió található meg: (1) „Nem sért / Így az irígy nyelv.” (2) „Hallja azt a’ / ti seregtek” (3) „Csak ti / Sergetek hallja azt.” Itt már csak a harmadik megoldás volt főszövegértékű, amelyből pár nappal később Kazinczy egy mindössze árnyalatnyi módosítással alakította ki a Kishez, Berzsenyihez küldött vers záró sorát: „Csak hív / Sergetek hallja azt!” Ehhez képest a *Hébe* 1825-ben megjelent szövegében csupán egy apró stilisztikai változás észlelhető: „Csak hív / Sergetek hallja azt!” Ez a zárlat érdekes hasonlóságot mutat Götz egyik versének fordulataival: „Denn ein Heer von Charitinnen / Schützt sie die Reime vor dem Untergang, / Und das süße Gift der Sinnen, / Die Empfindungen darinnen, / Rühren und gefallen lang.”⁶¹ Götznél tehát a Khariszok serege védi meg a verset az enyészettől, s ez pontosan megegyezik *Az áldozó* lírai énjének kifejezésre juttatott óhajával. A költemény végleges változatában azonban Kazinczy egy korábbi megoldáshoz kanyarodott vissza: „Nem sért / Így az irígy nyelv.” Ezzel az utolsó sor értelme nem sokat változott, a költészet és a költészetén kívüli világ nyílt polarizálásával csupán az vált konkrétabbá, hogy miért van szüksége az áldozónak a Khariszok oltalmára. A görög filozófia a leggyakrabban az irigység terminusával jelölte mindazt, ami a szép, a jó, a harmónia világának ellentéte lehet.⁶² A költő és a Khariszok finoman záruló érzelmi-gondolati áramköréből ezért szorulnak ki a tárgyi valóság művészetén kívüli zavaró tényezői, amelyek itt az irigység fogalmában összpontosulnak. A szellemiség biztos védelmet jelentő égi övezeteibe azonban csak a bájistennők kegyeiben részesülő kiválasztottak juthatnak be, ezért áldozat bemutatásával kell megnyerni jóindulatukat. A Wieland *Die Grazien*-jében sűrűn emlegetett Winckelmann már 1759-ben le is szögezte egyik tanulmányában: „A Gráciák Athénban a legszentebb helyekre vezető följáratoknak álltak; a mi művészeinknek emléhük fölél kellene helyezniök, és gyűrűn kellene hordaniok képüket szüntelen emlékeztetésként, és áldozni kellene nekik, hogy jóindulatúvá tegyék ezeket az istennöket.”⁶³ Programversének tanúbizonysága szerint Kazinczy Ferenc komolyan megfogadta ezt az intelmet.

Szerkezet és mítosz

Az áldozó triadikus szerkezeti képlete közvetlenül is a Khariszok számára utal. Az antik művészet a hellenizmus óta megállapított szabályoknak megfelelően mindig háromban ábrázolta a Khariszokat, „mert háromfajta jócselekedet van: adni — kapni — visszaadni, egymás kezét fogják, mert a jótettek láncot alkotnak és kézzől kézre vándorolnak, vidámak, mert az öröm, amit kifejeznek, az adás és az elfogadás öröme, fiatalok, mert a jótéteménynek mindig elevenen kell élnie az emlékezetben, ruhájuk

⁶¹ J. N. GÖTZ, *Petrarca*. (Saját kiemelésem.) Idézi: Franz POMEZNY, i. m. 137.

⁶² Ernst MILOBENSKI, *Der Neid in der griechischen Philosophie*. Wiesbaden 1964.

⁶³ J. J. WINCKELMANN, *A műalkotásokban lévő gráciáról*. In *Művészeti írások*. Bp. 1978. 87.

átlátszó, mert a jótettnek nem kell rejtőzködnié.”⁶⁴ Nem nehéz észrevenni, hogy Kazinczy versében a szimmetria elvet következetesen érvényesítő szerkezeti egységeket a gráciámitosz forrasztja egybe. A nyitó és a záró strófa gondolati íveit a síp és a koszorú felajánlásának öröme, illetve az elfogadott áldozat révén bájjal meghintett dal, koszorú elnyerésének reménye köti össze. Hasonlóképpen épül egymásba az adni – kapni – visszaadni hármas mozzanatsora a középső versszak tükörképszerűen egymásra vetített sorpárjában is: Aphrodité bájjal ruhazza fel a Khariszokat, akik azonban alkalomadtán visszaadják a hódításra készülő szerelemistennőnek a kellemmel teli, bűvös erejű övet. Aligha véletlen továbbá, hogy Kazinczy minden egyes strófában a Khariszok egy-egy speciális tulajdonságának az ábrázolás során külön nyomatékot is adott. Ennek megfelelően az első versszakban a költői rekvizitumok, az áldozat felajánlásával a hála istennőjének (Thaleia) jóindulatára apellál, a másodikban a kellem (Aglaiä), a harmadikban az erkölcsiség és az ajándékozó kedv (Euphrosünē) motívumai erősödnek fel.⁶⁵

Az áldozó első és második strófája között megfigyelt „csúsztatás”, a közvetlen kaualitás hiánya a pindaroszi óda jellemző sajátossága. Ezt a feltevést erősíti egy Kölcsyhez intézett levél részlete is, amelyben Kazinczy úgy nyilatkozik, hogy számára a „pindarosi fellengzés, szállongás és csapkodás a phantasiának zseniális játéka, a szív legmélyebb és legédesebb érzése.”⁶⁶ Az epinikon tárgya és a beleszőtt mítosz látszólagos összefüggéstelenége Pindarosznál gyakran rejtett formában érvényesülő relációkat takar. Ilyen szerves kapcsolatot tételez fel például Adolf Köhnken a XII. *Püthói odában* a főmítosz (Perszeusz) és keretmítosz (Pallasz Athéné találománya) között.⁶⁷ Az áldozó központi mítoszáat a második strófa tartalmazza, amelyben a szépség és a grácia egymásrahatásának kérdése a szerelem és a művészet esztétikai aspektusából egyaránt felvetődik. A nyitó és a záróstrófa keretmítosza minden oldalról e központi egység problematikájához csatlakozik: az első és a második versszak sztróphé-antisztróphé jellegű ellentétében az „égi” és a „földi” grácia eltérő természete rajzolódik ki, míg a pindaroszi óda epodoszára emlékeztető harmadik versszak a kettő összehangolásának lehetőségét ígéri. Az áldozó tehát a görög óda szerkezeti ritmusához igazodik; Wieland és az anakreontika szellemének intenzív beáradása, a matthissoni metrikai séma átvétele mellett is meghatározó jelentőségű tényező marad, hogy a vers gondolatmenetét a kompozíció és a mítosz szoros belső összefüggései szabályozzák.

Szépség és grácia

Az „égi” és a „földi” grácia megkülönböztetésének igénye gyakran merül fel a korabeli esztétikai, művészetelméleti koncepciókban. Winckelmann a *Geschichte der Kunst der Altertums* (1764) című művében például kétféle gráciáról ír. Az egyik a görögség jón korszakában alakult ki, a harmónia és az állandóság jellemzi, s mivel alapvetően szellemi természetű, az égi Aphroditéval hozható összefüggésbe. („Die eine ist wie die himmlische Venus von höherer Geburt und von der Harmonie gebildet, und ist beständig und unveränderlich, wie die ewigen Gesetze von dieser sind.”⁶⁸) Ez volt az a

⁶⁴ Vojtech ZAMAROVSKY, *Istenek és hősök a görög-római mondavilágban*. Bp. 1970. 262.

⁶⁵ Franz POMEZNY, i. m. 111.

⁶⁶ Kaz. Lev. XI. 145.

⁶⁷ Adolf KÖHNKEN, *Die Funktion des Mythos bei Pindar. Interpretationen zu sechs Pindargedichten*. Berlin – New York 1971. 138–147.

⁶⁸ J. J. WINCKELMANN, *Geschichte der Kunst des Altertums*. Weimar 1964. 193–195.

grácia, amelyről Pindaros énekel („Dieses war die Grazie ... von welcher der hohe Pindarus singt”), ennek áldoztak az antikvitás művészei („dieser Grazie opferten die Künstler des hohen Stils”). Ez a grácia kizárólag a szellem embereivel érintkezik szívesen („Mit den Weisen allein unterhält sich, und dem Pöbel erscheint sie störrisch und unfreundlich;”), az égi szépség tökéletes appercepciója csak az ő közreműködése révén képzelhető el, viszont az érzéki vágykeltéshez semmi köze sincs. A másik grácia a dór művészet ábrázolásmódjában jutott érvényre, s mert Aphrodité földi megjelenési formájával állt szoros kapcsolatban, sokkal inkább az anyagi, mint a szellemi princípium törvényszerűségeinek van alávetve („Die zweite Grazie ist wie die Venus von der Dione geboren, mehr der Materie unterworfen”). A Phidiaszt követő stílus festői és szobrászai az eszményi szépséget már érzéki báj kíséretében próbálták kifejezésre juttatni („die hohe Schönheit mit einem sinnlichen Reize zu begleiten”). Ennek a művészetnek volt mestere az a Praxitelész, akinek erotikus hatású Aphrodité szobrára Kazinczy a második versszakban a szerelemistennő és Knidosz város egymásra vonatkoztatásával direkt formában is utal.

Egy francia esztéta, Yves-Marie André az *Essai sur le Beau* (1741) című munkájában⁶⁹ a gráciát a szépség egyik érzékenységgel teljes fajtájaként határozza meg, amelynek látványa a lélekben az öröm, a nyugalom alakjában terül szét. Két fő típusa van: az egyik alapvetően testi, a másik lelki eredetű. A lelki grácia főleg a szellemi alkotásokban, ezek közül is a költészetben válik a leginkább érzékelhetővé, elsődleges forrása pedig a szív és a képzelet.

Chr. Ludwig von Hagedorn a *Betrachtungen über die Malerei* (1762) című művében ugyancsak elkülöníti egymástól a szépség és a grácia fogalmát, de lényegi korrelációt tételez fel közöttük. Eszerint a grácia az egyes alkotóelemek harmonikus összhangján alapul. A részek minden kényszertől mentes illeszkedése adja azt a bájot, amely az esztétikai hatás nélkülözhetetlen előfeltétele: szépség nélkül nincs grácia, s grácia nélkül nem létezhet szépség. A grácia Hagedorn definíciójának értelmében nem más, mint a szépséget kísérő mozgás, amelynek mozgatórugói alapvetően lelki természetűek.⁷⁰

Nincsenek pontos információink arról, hogy Kazinczy milyen mélységben ismerte kora esztétikai irodalmát, annak viszont számos bizonyítéka is van, hogy Wieland életművét alaposan áttanulmányozta. A fentebb vázolt gondolatok szinte kivétel nélkül kimutathatók a német költő műveiben, a *Die Grazien* esetében például Winckelmann neve néhányszor konkrét hivatkozás formájában is felbukkan.

Wielandot pályakezdése éveitől kezdve élen foglalkoztatta a szépség, a grácia és a szerelem titkos belső összefüggérendszerének kérdésköre. A lelki szerelem, az „égi” grácia prioritása ugyan kezdettől fogva nyilvánvalónak tűnik nála (*Anti-Ovid, oder die Kunst zu lieben* [1752]), de a későbbi művekben, így a *Die Grazien*ben is, inkább már egy olyan felfogás válik uralkodóvá, amely szerint a báj igazán csak egy szép test burkában juthat érvényre. Wielandnál tehát az érzékiség mérsékeltabb formája létjogosultságot nyer, de anélkül, hogy megkérdőjelezné az égi-szellemi szubsztancia mindenkori elsődlegességét. Kazinczynál az áldozó szépség — grácia — szerelem fogalmi háromszögében ez a lényegét tekintve Winckelmann második gráciájára emlékeztető elgondolás fejeződik ki. Az első versszak jelentésterét az égi, a másodikét a földi szépség szolgálatában álló grácia uralja, s ebben a relációban végső soron a művészet és a szerelem kapcsolatának kérdése vetődik fel. Ennek szerkezeti analógiájára a harmadik strófában a vers központi mítoszának gondolati tengelyébe állított szépség — grácia viszony tartalma esztétikai síkon bomlik ki, amelynek értelmezéséhez Wieland szövegei ismét jó támpontokat nyújtanak. Ebből a szempontból különösen érdekes a *Gespräch des Sokrates mit Timocles* című dialógus egyik részlete: „Man versteht unter dem, was man

⁶⁹ Franz POMEZNY, i. m. 67.

⁷⁰ C. L. von HAGEDORN, i. m. 21–31.

Annehmlichkeiten oder Gratien nennet, nichts anders als diese kleine Einflüsse, welche die Lebhaftigkeit, Schönheit und Zierlichkeit des Gemüths in dem Körper hat; und wenn man genau redet, so unterscheidet man Schönheit und Anmuth, von denen die letzte, eben deswegen, weil sie unmittelbar aus der Seele fließet, weit edler ist als die erste.”⁷¹ Wieland tehát a szépség és a grácia viszonyában az utóbbi javára állapít meg minőségi értékszintkülönbséget, akárcsak a *Die Grazien*ben, amelyből már egyenesen az derül ki, hogy a Khariszok segítségével a szépség csak élettelen, merev, Pygmalion-szerű jelenség: „Ohne den Beistand der Charitinnen ist die Schönheit was Pygmalions ideales Bild war, eh es zu athmen und zu empfinden anfing.”⁷²

Komoly figyelemre méltó, hogy a wielandi terminológia szerint a nyelvi kifejezésforma szintjén is kétféle grácia létezik: a „Reiz” a külső, testi, az „Anmut” a belső, lelki természetű báj megjelölésére szolgál.⁷³ Nem könnyű eldönteni, hogy Kazinczynál a „kellem” és a „báj” közötti nyelvi különbségtétel a „Reiz”–„Anmut” párhoz hasonló fogalmi eltérést takar-e? A szövegváltozatok tükrében mindenesetre nem lehet kizárni a tudatos szándék lehetőségét. Kazinczy 1787 körül versében a Khariszokat eredetileg a „Kellem” mennyei Hármá-ként szólította meg. Mint láttuk, az első átdolgozás alkalmával ez a verzió végérvényesen eltűnt a szövegből, s helyébe a „Kronion Hármass ikrei” lépett. A javítás a bájistennők égi lokalizációjának tényét nem változtatta meg, feltűnő azonban, hogy a második strófa első sorában – immár a küproszi földi szintén – ismét feltűnik az első versszakból törölt kifejezés: „Mert kellemjeit a’ kies Cythére’ / S Gnídusz’ asszonya mind tirátok önté”. A szerelmi vágykeltés csöppet sem illik az előző strófa finom szellemi lényeihez, de annál inkább a küproszi, azaz a „földi” Aphrodité lányaihoz; nem is lehet kérdéses tehát, hogy a töle nyert kellemek csak testi jellegűek lehetnek. A folytatás eredeti változatában viszont mintha elmosódna a kellem és a báj között sejtett különbség: „S’ töletek szedi bájait viszon- tag / Tetszeni vágyván.” Kazinczy azonban később a „bájait” kifejezést áthúzta, s helyette egyszerűen egy időhatározószóval („most”) utalt vissza a szerelemistennő „kellemjei”-re. Könnyen lehetséges persze, hogy csupán stiláris jellegű javításról van itt szó, de önkéntelenül is felmerülhet ezzel kapcsolatban a gyanú: vajon nem egy másik jelentéssz összefüggés számára tartogatta-e a költő ezt a szót? A harmadik versszak ezt a várakozást látszik igazolni. A költemény végére visszatérnek az első strófából megismert, csak most kissé emberközelibb megjelenési formát öltő, szellemi természetű Khariszok, hogy „mennyei” ajkukkal „titkos báj”-t lehellenek a költő dalába. A „földi” Aphrodité szerelmi sikereinek a „földi” Khariszok varázsövében rejlő kellem a biztosítéka, a művész számára pedig az égi szépség meghódítása az „égi” Khariszok bája révén válik lehetségessé. Ebben a wielandi értelmezésben tehát a grácia („Anmut”) a szépség egyenes égi leszármazottja, de egyszersmind több, nemesebb is annál; lelki alapozású, különleges esztétikai minőséget jelölő, mozgékony szépség. Ezzel magyarázható, hogy a szépség apostolaként ismert Kazinczy programversében

⁷¹ *Wielands Sammlung prosaischer Schriften*. 292. A báj és a szépség elméleti síkon felvetődött kérdését Wieland másutt a női szépségesszmény vonatkozásában is érinti. Így az *Agathon* egyik részletében például azt állapítja meg, hogy míg a perzsa nők a szépség jellemzői, addig a görögök inkább bájosságuknak köszönhetik vonzerejüket: „Der Grieche, welcher der Anmuth den Vorzug vor der Schönheit giebt, weil die griechischen Weiber mehr reizend als schön sind, würde nichts desto weniger zu eben der Zeit, da sein Herz einem Mädchen von Paphos oder Milet den Vorzug gäbe, bekennen müssen, daß die Perserin schöner sey ...” (WIELAND, *Agathon* 1–4. Leipzig 1773. 204.)

⁷² WIELAND, *Die Grazien*. 65.

⁷³ Franz POMEZNY, i. m. 151.

nem Aphrodité, hanem a Khariszokat aposztrofálja, mert dinamizmusa, életszerűsége folytán „a báj reánk tett hatása azonos viszonylatban erősebb, mint a szépségé.”⁷⁴

Művészet és szerelem

A wielandi gráciámítosz tágas jelentésterében nemcsak a szépség és a báj esztétikai korrelációja kerül megvilágításba, hanem a művészet és a szerelem belső összefüggései is felsejlenek. Már egy 1758-ban született prózai műve, a *Theages, oder Unterredungen von Schönheit und Liebe* is egy olyan életfelfogás képviselőiként jeleníti meg a Khariszokat, amely sikeresen egyensúlyoz két téves véglet, a túlzásba vitt komolyság és az üres frivolitás között. Egy évtizeddel később ez a felismerés szilárdul meg a *Musarion oder die Philosophie der Grazien* (1768) című költői elbeszélés sajátos életfilozófiájának talaján. Főhőse, Phanasz, héraklészi válaszut előtt áll: az élet érzéki örömeinek gondtalan, minden erőfeszítéstől mentes élvezetétől kecsegtető Gyönyör, vagy a dicsőséget és halhatatlanságot garantáló, de egyúttal kemény megpróbáltatásokat is ígérő Erény csábításának engedjen-e? A kérdés eldöntése nemcsak Wieland hőségének okoz nehézséget; az egész korszak irodalmának egyik vissza-visszatérő dilemmája ez. Az alternatíva lényege a nyilván Kazinczy sugallatára *Musarion*t fordító Kis János tollán tömören így fogalmazódik meg: „Ha ki meghódolni akar Minervának, / Örülhet a Vénusz' látogatásának?”⁷⁵

A fenti probléma sajátos tematikai alakváltozatát képviselik azok a versek, amelyekben a Gyönyör és az Erény jelképes figuráit a „földi” és az „égi” Aphrodité által megtestesített fogalmi értékek helyettesítik. Jellemző példája ennek Götz *Die himmlische und irdische Venus* (1764) című költeménye, amelyben Apollon a héraklészihoz hasonló szituációban akarja döntésre bírni a költőt. A tőle kapott válasz azonban kitérő: „Gebiete nicht, dass ich sie trennen soll: / Gewähre mir, dann so nur geh' ich sicher! / Die für mich selbst, die dort für meine Bücher.”⁷⁶ Ráday Gedeon viszont a *Két Venus s különböző két fíjok* című versében éppen az éles megkülönböztetés szükségessége mellett száll síkra: „Két Vénust tartott hajdan a Régi-időség: / Mennyeinek hívták a szebbet, s volt fia ennek / A szeretet... A másik Vénus sem volt rút képre, de rút volt / Erkölcse s minden feslettségekbe merülő / S fertelmességgel teljes; a fattya is épen / Szint olyan, valamint maga ő: hívjuk Szerelemnek... Hallgass, szűz múzsám s örökös leplekbe fedezd el / Ez iszonyúságot s többször ne hozz illyet elő is.”⁷⁷

A kassai évek Kazinczyjától meglehetősen távol áll ez a prűderia, magatartását sokkal inkább a szellemi és a fizikai princípium összehangolásának wielandi, götzi vágya jellemzi. E vágy realizációja az élet és a művészet állandó szimbiózisában élő fiatal költő számára tulajdonképpen nem is ütközött akadályokba, a kettő körvonalai magától értetődő természetességgel mosódtak egymásba. Franz Pomezny, Wieland kapcsán mutat rá arra az általánosítható törvényszerűségekre, hogy egy költőnek a báljoló nőideálról alkotott képe mindig szükségszerűen egybeesik a műveiben ábrázolt Gráciák legfontosabb testi-lelki tulajdonságaival.⁷⁸ Kazinczy lelki finomságot, érzékenységet, de mérsékelt erotikát is tartalmazó nőeszménye *Az áldozóban* ugyancsak

⁷⁴ G. E. LESSING, *Laokoön* — Hamburgi dramaturgia. S. a. rendezte VAJDA György Mihály. Bp. 1968. 161.

⁷⁵ Kis János' versei 1–3. Kiadta KAZINCZY Ferenc. Pest 1815. II. 182.

⁷⁶ Idézi: Franz POMEZNY, i. m. 145.

⁷⁷ RÁDAY Gedeon, *Összes munkái*. Bp. 1892. 91–92.

⁷⁸ Franz POMEZNY, i. m. 164.

a Khariszok légiessziluettjén tűnik át. A német gráciaköltészet antropomorfizáción alapuló ábrázolási technikájának meghatározó jelentőségű elemei közé tartozik a bájistennők egyes testrészeinek (arc, szem, szája, kéz, mell stb.) kiemelése, részletes leírása. Kazinczy költői szándékának megvalósulása szempontjából telitalálat, hogy ezek közül éppen a kettős jelentés lebegtetésére legalkalmasabbnak látszó ajak épül be *Az áldozó* szövegébe, amely éppúgy lehet a csók, mint a dal eszköze. A záróstrófa Khariszai a kassai szalonok görögül tudó, Klopstockot olvasó, lelki tartalmakban gazdag, művelt nőalakjait idézik, akiknek érzéki bájai ugyan korántsem hagyják hidegen a költőt, de a kapcsolat igazi varázsát mégis inkább a szellemi érintkezés izgalmait jelentik. Ahogy a hűséges tanítvány, Kis János írja kedveséről: „Soha nem bájol testednek / Csábító szépsége / Ha nem ékesít lelkednek / Belső nemessége. / A' termet 's szín akarmelly szép, / Magában csak holt bálvány kép.”⁷⁹ A külső és a belső grácia összhangját sugárzó nótípus révén feloldható a héraklészi dilemma feszültsége: nem kell lemondania a költőnek sem a szerelem, sem pedig a művészt örömeiről. Az ellentét megszüntetésének lehetséges módozatairól értekezik Schiller is a *Kellemről és méltóságról* (1793) című tanulmányában. Abból indul ki, hogy a szépség „két világ polgárának tekintendő: az egyikhez a születés, a másikhoz a befogadás révén tartozik; létezését az érzéki természetben kapja, s az ész világában jut polgárjoghoz. Ebből magyarázható az is, mint esik meg, hogy az ízlés, a szép megítélésére való képesség gyanánt, a szellem és az érzékiség közé lép, s ezt a két egymást megvető természetet boldog egyetértésben összekapcsolja... Am az ember mint jelenség egyszersmind tárgy a érzéknek. Ahol a morális érzés kielégülést talál, ott az esztétikai nem akar megrovidülni.”⁸⁰ Így aztán akármilyen szigorúan is követeli az ész az erkölcsiség kifejezését, éppen olyan erővel követeli a szépséget a szem. Az embernek az a kedélyállapota, melynek folytán leginkább képes meghatározását morális lényként betölteni, olyan kifejezést kell találnia, amely neki a legelőnyösebb, tehát erkölcsi kétségének grácia útján kell megnyilatkoznia. Itt azonban Schiller szerint már csupán a morális beszédes mozgások fogalmából adódóan is nehézségek merülnek fel; hiszen morális okuknak kell lenniük, mely az érzéki világon kívül esik; éppígy következik a szépség fogalmából, hogy nincs más, csak érzéki oka. Ha azonban a morálisan beszédes mozgások végső oka szükségyszerűen az érzékvilágon kívül, a szépség oka azonban az érzékvilágon belül rejlik, akkor a grácia fogalma, amelynek a kettőt összekapcsolnia kellene, feloldásra váró ellentmondást tartalmaz.

Az antinómia megszüntetésére fel kell tételezni, „hogy a kedélyben levő morális ok, mely alapul szolgál a gráciának, a tőle függő érzékiségben szükségyszerűen előidézi azt az állapotot, mely a szépnek természeti feltételeit magában foglalja... Mondhatjuk tehát, hogy a grácia kedvezés, melyet az erkölcsi az érzékinek nyújt, mint ahogy az architektonikus szépség a természetől a maga technikai formájához kapott beleegyezésnek tekinthető... az embernek nemcsak *szabad*, hanem *kell* is kapcsolatba hoznia a gyönyört és a kötelességet; örömmel kell engedelmeskednie az eszének. Nem azért társult tiszta szellemtermészetéhez egy érzéki természet, hogy teherként eldobja vagy durva burokként magáról lehántsza, hanem azért, hogy magasabb Énjével a legbensőbben összeegyeztesse. A természet már azáltal, hogy ésszerűen érzéki lenné, azaz emberré tette, jelezte neki azt a kötelezettséget, hogy ne válassza el, amit ő összekötött, hogy még isteni részének legtisztább megnyilvánulásaiban se vessen el az érzéket... egy szép lélekben harmonizál érzékiség és ész, kötelesség és hajlam, a grácia a lélek kifejezése a jelenségben.”⁸¹

⁷⁹ Kis János, i. m. I. 134.

⁸⁰ Friedrich SCHILLER, *Válogatott esztétikai írásai*. S. a. rendezte VAJDA György Mihály. 117.

⁸¹ *Uo.* 140.

A kialakult egyensúly felborulása mindenkor az emberi személyiség belső integritását veszélyezteti. Schiller megközelítése szerint „az ingerben (nem a báj, hanem a kék ingerében) az érzék elébe érzéki anyag tárul, mely neki egy szükséglet lezárását, azaz gyönyört ígér. Az érzék tehát igyekszik az érzékivel megegyezni, s vágy keletkezik; oly érzés, mely az érzékre csigázóan, a szellemre ellenben ernyesztően hat... Ameddig a belső érzék a külsőt egzaltálja, addig tart a platóni szerelem boldog bővölete is, melyből a halhatatlanok gyönyöréhez csupán a tartalom hiányzik. Mihelyt azonban a belső érzék a külsőnek már nem csempészi át a maga nézeteit, akkor a külső érzék megint jogaiba lép és követeli, ami őt megilleti — anyagot. A tüzet, melyet az égi Venus lángra gyújtott, a földi használja fel, s hosszú elhanyagoltságát a természeti ösztön nem ritkán annál korlátlanabb uralommal bosszulja meg.”⁸²

A „földi” Khariszok hathatós közreműködésével pontosan ez a „földi” Aphrodité készül lángot gyújtani Parisz szívében *Az áldozó* középső versszakában. Mint ahogy az a mítoszból közismert, Parisz engedve az érzékiség csábításának, Ida hegyén Héra és Pallasz Athéné kárára Aphrodité mellett tette le a voksát. A *Die Grazien*-ben csak érintőlegesen jelzett szituációt Wieland az *Urteil des Paris* című komikus elbeszélésében még inkább kihegyezi; eszerint a trójai királyfi azért nyújtja éppen Aphroditének az aranyalmát, mert az istennő közvetlenül a döntés előtt szerelmi találka lehetőségével kecsegteti. Nyilvánvaló, hogy Parisz választása egyoldalúsága miatt hibás volt, de döntésében nem is érvényesülhetett a konkrét állásfoglalásokat megkerülő wielandi, Musarion-féle bölcsesség; hiszen itt a helyzet természetéből adódóan eleve nem létezhetett mind a három istennőt kielégítő megoldás. Érdekes megfigyelni, hogy Kazinczynál is csak a szöveg allúziós jelentésterében szereplő Parisz lesz választáskényszer elé állítva, sőt, a „földi” Aphrodité hódítási előkészületeiről tudósító középső versszakban az első és a harmadik versszak Khariszokhoz fohászokodó költőjének nyoma sincs. A lényeg éppen abban rejlik, hogy a lírai énnak nem kell választania, hiszen a költemény végére a bájistennők antropomorfizált nőalakjai révén az „égi” és a „földi” grácia legszerencsésebb arányú kombinációjának megtalálásával sikerült megfelelő egyensúlyi viszonyokat teremtenie. Így most már kisimulhatnak az első és a második strófa között tapasztalt pindaroszi jellegű „csúsztatás” logikai törésvonalai: a keretmítosz és a központi mítosz egy elvontabb jelentésszinten éppen olyan közvetlen, lényegi egységet alkot, mint a művészet és a szerelem, mint a szépség és a grácia. Az „égi” és a „földi” Aphrodité problémáját Kazinczy tehát a kettő összehangolásával, illetve a héraklészi dilemma megkerülésével oldotta meg.

A harmóniateremtésnek ez a módja élet és művészet között nem bizonyult tartós-nak.⁸³ 1810 után a magánélet élményanyagából táplálkozó versek érezhetően leválnak a nyelvi-irodalmi harcokban fogant művek közéleti tematikát feldolgozó vonulatáról. Az élet és a művészet egységének felbomlását szinte jelképes erővel sugalmazza a *Tövises és virágok* ajánlóverse, a *Hercules*. A kassai évek sajátos alternatívájának feszültsége a görög mítosz mintájára oldódik fel: Kazinczy Ferenc nyíltan deklarált célja itt már a magyar nyelv Aigiasz istállójának kitakarítása lesz. Ezzel végérvényesen lezárul a szellemi és az érzéki gyönyörök hintajátékára épülő egyensúlykeresés korszaka, s helyébe egyértelműen a héraklészi feladatvállalás heroikus attitűdje lép.

⁸² Uo. 161–162.

⁸³ SZAUDER József, *A kassai „Érzelmek iskolája.”* In *A romantika útján*. Bp. 1961. 112.

Az áldozó nemcsak Kazinczy élet- és művészetfelfogásának értelmezése szempontjából tanulságos dokumentum, hanem stíluseszmenyének kialakulásáról is érdekes keresztmetszetet nyújt. A neoklasszicista ízlés általánosan elfogadott kritériumai: a nyugodt, ünnepélyes szépség igénye, a szenvedélyek, heves érzelmek megtisztítása, szublimálása, a szerkesztettség, a rend és a mérték, a szimmetria elv, az antik műalkotások által sugallt harmóniaeszményre való törekvés⁸⁴ — szinte kivétel nélkül ráillenek erre a versre. Emelkedett hangvétele a kor német költészetének egyik jellegzetes műfajával, a főként Klopstock által művelt, pindaroszi hagyományokra alapozó ún. entuziasztikus ódával⁸⁵ rokonítja. Pindaroszi-klopstocki inspirációnak tulajdoníthatóak a hétköznapi nyelvhasználat logikai rendjét folyamatosan felbontó inverziók, a gyakori felkiáltások, az affektív központosásban is megnyilvánuló szintaktikai töredezettség. Állandó gondot jelenthetett Kazinczynak, hogy a szöveg mely pontjainak adjon emocionális többletet kifejező, külön írással ellátott indulati nyomatékok; e tekintetben szinte nem létezik két teljesen egyforma szövegváltozat.⁸⁶ A költői nyelv váratlan fordulatokra, érzelmi hatáskeltésre építő feszült dinamikáját a másik oldalról rendkívül erős szerkezeti fegyelem ellensúlyozza. A három tartópilléren alapuló kompozíció belső szimmetriája sugározza át a strófahatárokon belül eső mikroegységeket is; így például a mértani középpontot jelentő második versszakot egy-egy sorpár arányában további két egyenlő részre osztja fel a szerkesztő elv. A vers által keltett összbemérés akarva-akaratlan teljesíti a winckelmanni „edle Einfalt” és „stille Grösse” követelményét, a nyelvi anyag enjambementok révén szinten tartott feszültsége tartalmi síkon derűs nyugalmat takar. Az antik szobrászat hatásmechanizmusát magyarázó Winckelmann hasonlatával élve ez a költemény „olyan, mint a tenger képe, amelynek csendes a mélye, ha a felszín kezd is nyugtalanná válni.”⁸⁷ Az áldozó kompozíciós elvei ettől függetlenül is szobrászati analógiákat sejtetnek. A neoklasszicizmusban gyakori jelenség az irodalmi és a képzőművészeti gyakorlat bizonyos fokú összefonódása, Kazinczy Ferencre pedig különösen jellemző ez a fajta megközelítésmód. Cserey Farkashoz írt egyik levelében például a következőképpen von párhuzamot a képzőművészet és az irodalom eljárásai között: „Engedje a' Mélt. Úr, hadd rajzoljak egy rövid Skizzet az iránt, hogy Literatúránkat mely úton szeretném boldogulva látni... A' melly Országban még nem virágzik a' Festés és Faragás ott első kötelesség az, hogy réz metszetek és olajfestéses copiak' 's Gipsz abguszok által ébresszük fel az alvó geniet. A poetai munkákban ezeknek substitutjai a' fordítások, mellyeken én azért kapok olly igen, minthogy minden Origináljaink, még a legjobb is, nem érnek annyit, mint a' középszerű, 's nem épen rossz fordítások.”⁸⁸

Kazinczy itt még csak a kópiák és a fordítások hasonló funkciójáról értekezik, de a XIX. század elejének epigrammatermésében már számos olyan művet találhatunk, amely címével nyíltan céloz képzőművészeti élményforrására: *Antinous, Ferenczy Gra-*

⁸⁴ PÁL József, *A neoklasszicizmus poétikája*. Kandidátusi értekezés. Bp. 1987. VAJDA György Mihály, *Neoklasszikus művészet — neoklasszikus irodalom*. In *Összefüggések*. Bp. 1978. 42–61. 43.

⁸⁵ KARL VIETOR, *Geschichte der deutschen Ode*. Darmstadt 1961. 110–133.

⁸⁶ Például a záróstrófában a felkiáltó jel szinte minden egyes szövegváltozatban más helyre került. (1) „Oh védjétek az áldozót, szelídek, / 'S titkos bábotokat lehellje mennyei / ajkatok dala' zengzetébe! / Nem sért / Űgy az írғы nyelv.” (*Lyrái költések*, 4v.) (2) „Oh védjétek az áldozót, Szelídek! / 'S titkos bábotokat lehellje mennyei / Ajkatok dala' zengzetébe. / Nem sért / Így az írғы nyelv.” (*Lyrái költések*, 20.f.) stb.

⁸⁷ J. J. WINCKELMANN, *Művészeti írások*. 81.

⁸⁸ *Kaz. Lev.* III. 303–304.

phi-dionára, Io és Jupiter, Dolce Madonnája, Laokoon stb. ennek fényében nem kizárt, hogy Az áldozó gondolatanyagának szerveződési sémáit szintén képzőművészeti emlékek, inspirációk alakították. Praxitelész knidoszi Aphrodité szobrának szerepéről már esett szó, s az egész verset sem nehéz egy antik szoborcsoport analógiájára felfogni. A konkrétabb meghatározáshoz ismét Wieland adhat kezünkbe kulcsot: „Vorzüglich waren die Grazien die Schutzgöttinnen der Sokratischen Schule. Schon in der ersten Blume seiner Jugend von ihnen begeistert, versuchte es Sokrates, sie in Marmor zu bilden, und daß es ihm gelungen sei, läßt sich schon daher vermuthen, weil die Athenienser dieser einzige Werk seiner Kunst würdig fanden, ihm in dem Vorhofe ihrer Burg einen Platz unter Meisterstücken zu geben.”⁸⁹ Szókratész Grácia-szoborcsoportja élénken élt a hazai szellemi köztudatban is. Éppen a Kazinczy versét közlő *Hébe* 1825-ös évfolyamában jelent meg egy *Sokrates' Gráciái* című elbeszélés Horváth János tollából, amelyben a szerző arról tudósít, hogy a Gráciák kifaragása után miért hagyott fel a szobrászattal Szókratész. Az áldozó alapötletét tehát Kazinczy e híres szoborcsoport emlékéből is meríthette.

Az európai irodalomban először Pindarosznál bukkant fel a költészet és a képzőművészet kapcsolatának problémája.⁹⁰ Mint ahogy már utaltunk rá, a görög költő gyakran hasonlítja versét szoborhoz, épülethez. Példa lehet erre a Kazinczy által lefordított VI. *Olimpiai óda* első két sora: „Aranybul állitok fel oszlopsort ím' a csarnok előtt, / Szemrevaló palotát építve dalomban.” Ugyanakkor a költő dala nincs helyhez kötve, mint a szobrász alkotása, s nemcsak megörökíti az ünnepeket, hanem mindenfelé el is terjeszti hírért, dicsőségét (V. *Nemeai óda*, 1–4.). Ilyenformán a dal, a vers csak az időhöz való viszony szempontjából mutat rokonságot a képzőművészet remekeivel, mert a térbeli hatásgyakorlás tekintetében annyiban eltér azoktól, hogy az anyagi mű csak kiemelkedő, látható voltával hat. Ezzel szemben a szó nem konkrét helyhez kötött dinamikus energiái révén terjed, s ezáltal felülmúlja a szobrok, épületek keltette pusztán statikus hatást.

Pindaros a két művészeti ág közötti eltéréseket a megörökítő funkció szemszögéből érzékeltette az idő és a tér dimenziójában, míg Lessing a szépség és a báj korrelációja ürügyén a mimézis aspektusából különítette el a kettőt egymástól. A *Laokoon* (1766) egyik fejtegetésében Lessing a bájat a mozgás szépségeként határozza meg. Mivel azonban a szobrász vagy a festő csak utalhat a mozgás tényére a valóságban mozdulatlan figurákkal kapcsolatban, náluk a báj fintorrá torzul. Más a helyzet a költészettel. Itt a grácia az maradt, ami: átmeneti szépség, amelyet újra meg újra látni akarunk.⁹¹ A mozdulatra Lessing szerint általában könnyebben és élénkebben tudunk emlékezni, mint a pusztán formákra és a színekre, de a mozgásképek közvetítésére egyedül a nyelv lehet alkalmas. Kazinczy részéről a nyelvújítás szükségessége azért is mérülhetett fel különleges hangsúllyal, mert a számára legfontosabb esztétikai minőség, a grácia dinamikus természetéhez csak a jelentésárnyalatokban gazdag költői nyelv hajlékonysága tud igazodni. A költészet szempontjából tehát a képzőművészet fontos kiindulási alapot, asszociációs bázist jelent, ugyanakkor a szavak anyagából született költői mű nagyobb hatást vált ki a befogadónál, mint egy szép épület vagy szobor.

Delphiben a Khariszok szobrai az Apolloné mellett voltak felállítva. Erre a tényre utal Pindarosz XIV. *Olimpiai ódájának* 13–15. sora is: a Khariszok „Pytho arany-ni-las istene / Mellé helyezik trónussokat / S ott az Olympos urának hódolattal adóznak örökké.” Érdekes módon Az áldozó és az Apollonhoz című Horatius-óda fordítás 1787 körül szintén egymás közvetlen szomszédságában született, majd megsemmisülésü-

⁸⁹ WIELAND, *Die Grazien*. 73.

⁹⁰ MORAVCSIK Edit, *A koszorú mint költészetszimbólum Pindarosznál*. Ant. Tan., 1963. 167–179.

⁹¹ G. E. LESSING, i. m. 161.

ket követően rekonstrukciójukra is pontosan egy időben került sor: az 1810. június 4-én Kis Jánosnak és Berzsenyinek küldött levélben *A' Grátiákhoz* után az *Apollonhoz* szövege következett. Szemmel láthatóan tudatos egymás mellett szerepeltetésüknek több oka is lehet. Mindkét figura kedvelt témája a neoklasszicista képzőművészetnek és irodalomnak, de mitológikus funkciójukat tekintve még fontosabbak Kazinczy Ferenc számára, hiszen a Khariszok és Apollon egyformán a költészet védnökeinek számítnak. A meglehetősen szabad szellemű Horatius-interpretáció *Az áldozó* kommunikációs alaphelyzetét eleveníti fel:

„Miért könyör'gjek én teneked, dicső
Magzatja Zeusznak! most mikor illatot
Gyűjtván, először lépek, új Pap,
Zsámolyaidra, 's arany szelenczém

Oltárodon bort és búzakalászokat
Űrít?"

A Zeus magzatjaként aposztrofált Apollon, a költő, mint pap, az oltár, mint a bemutatásra váró áldozat színtere — ismerősen csengő motívumok már a deákosok költeményeiből is. A következő versszakokra csak azért van szükség, hogy a lírai én felsorolhassa: mire nincs szüksége a boldogság eléréséhez. A záróstrófában viszont teljesen egyértelművé válik a bemutatott áldozat, e jellegzetes szellemi rituálé valódi célja, jelentősége:

„Csak lantom' illessd! csak nyilat adj nekem
A' szent tegezből, Szörnyek'-ölője, te!
Szorítsa örülve jobbom' Híved:
Fussa komoly szemem' a' kaján nép!"⁹²

A bájistennőkhöz intézett programvers és az *Apollonhoz* zárata között itt is feltűnő a hasonlóság. *Az áldozó* után e horatiusi óda sajátos, vallomásátértékű parafrázisa csak megerősítheti az eddig elmondottakat; Kazinczy Ferenc mélyen átélte, komolyan vállalt elkötelezettségét a költői hivatás iránt.

A magyar gráciaköltészet

A szerelem és a költészet védnökeként megismert Khariszok egyik fontos tulajdonsága az, hogy óvják és segítik a barátkozást.⁹³ Nem véletlenül jelenti ki tehát Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak írt levelében: „A' Grátiák körülttünk megfűzték a' magok virágláncaikat 's szövetségünk megszakadhatatlan. Mondjad Himfynek, hogy nyugtalan vagyok érteni, hogy szeret.”⁹⁴ Kis János egyik Kazinczyhoz intézett episztolája már e sajátos szellemi szövetség tartalmáról is nyilatkozik: „Eggyaránt ölelem a' mi jó 's a' mi szép. / Socratesz' lelkével míg csak barátkozom, / A' szép Grátiáknak mindennap áldozom.”⁹⁵ De nem áll távol a Kazinczy-levélben emlegetett Kisfaludy Sándortól sem a Khariszok derűs világa: „Wieland által vezetettvén / A Grátiák honában / Otthon lenni szeretek én / A hajdani Hellában: / Ismerkedni bölcseivel, / Mesterinek remekivel, / S több bölcset, mint Hellában, / Lelni Wieland

⁹² Kazinczy Ferenc levele Berzsenyi Dánielnek, 1810. jún. 4.

⁹³ Vojtech ZAMAROVSKY, i. m. 262.

⁹⁴ *Kaz. Lev.* III. 49.

⁹⁵ *Kis János' versei.* II. 16.

magában.”⁹⁶ Ebben a kazinczyas megfogalmazásban egyértelművé válik, hogy a *Boldog szerelem* költője a Wieland-műveken átszűrődő bájistennők iránt táplál különös rokonszenvet.

A pozitív értékek jelölésére szolgáló Khariszok széles jelentésmezőben helyezkednek el Kazinczynál. Egy helyen lányával kapcsolatban jegyzi meg: „méltó, hogy a’ Gráziáknak áldoztassék”⁹⁷, másutt pedig azt az általános érvényű megállapítást teszi, hogy „Boldog a’ kit a’ Gráziák vezérlenek.”⁹⁸ Jellemző, hogy Kis János még kiadásra előkészített verseskötetével kapcsolatban is az alábbi figyelmeztetésben részesül: „mutassa a’ munkának külsője is, hogy a Gráziáknak hozott ajándék.”⁹⁹ A Khariszok kultuszát Kazinczy teremtette meg a magyar irodalomban, nem csoda tehát, hogy a kor költői gyakran szólítják meg a széphalmi mestert a bájistennők vazallusaként. Dayka: „Indúlsz Tokajnak Édenébe, / A’ Chárisok’ szép lakhelyébe, / Lelkemnek jobb fele.”¹⁰⁰ Kölcsey: „Óh boldog! aki énekelhet / A Charisoknak hangjain, / S szent tűz miatt olvadva szíve / Az esti csendben ömledez, / Kinek dalán elandalodva / Ejt a kegyes hölgy könnyeket, / Sohajtva omlik karja közzé / És isteníti lételét. / Hangjára megszűnnek körülte / A Faunusoknak sípjai, / És rózsafényben szállanak le / Az Ámoroknak sergei, / Idaliává lesz vidéke, / A Kellemek vidékivé, / Hol szendereg virágos ágyon / Paphos mosolygó asszonya.”¹⁰¹ Berzsenyi: „Platói nyelved ’s lelked idézte le / Hozzánk az ép Iz’ szebb geniussait; / Nyelved’ mosolygó gratiája / Önti belénk Helicon malasztját.”¹⁰² Az áldozó és az Apollon frazeológiája köszön vissza Szentmihályi Alajos verséből: „A’ Kegyek’ oltárát, mely tündér fénybe borítod / Kedvelt áldozatid’ mennyei lángjaival; / Szent hálát mosolygnak azok Rád bájövek oldva, / ’S Papjoknak koszorúz, ’s ken-fel Apollo maga.”¹⁰³ Ponor Thewrewk József pedig az égi és a földi dimenzió váltogatásával mintha az áldozó gondolati ívét rajzolná fel: „Elyzion’ gyönyörű mezejéről, isten-arányból, / Dús földünkre leszállt a’ Khariszok’ serege. / ’S a’ Széphalmi varázstempére röpülve, Kazinczy’ / Keblében új szép mennyei lakra talált.”¹⁰⁴ Az idézetek egyfelől Kazinczy Ferenc széles körben érvényesülő költői tekintélyének tényét támasztják alá, másfelől hatásának irányát is jelzik.

A kor költészetében a Khariszok hol egyszerűen csak a női báj megjelenítésére szolgáltak, hol a költői ihletőerő első számú forrásaként tűntek fel, hol pedig egy erkölcsi-esztétikai beállítottság, magatartásforma elvont szimbólumává magasodtak. Ilyen értelemben beszélhetünk Magyarországon is a németekéhez hasonló szerepet betöltő gráciaköltészet kialakulásáról, s e sajátos művészi törekvés hazai kiindulópontja, első példája Kazinczy mindhárom említett jelentésváltozatot magába foglaló verse, *Az áldozó* volt.

Kazinczy költőtanítványai a nőeszmény kifejezése során gyakran utalnak a Khariszok egy-egy testrészére, mozdulatára. Kis Jánosnál a bájoló nőalak „Mosolygó barna

⁹⁶ KISFALUDY Sándor, *Himfy szerelmei*. Bp. 1911. 128. Külön elemzés tárgya lehetne *A boldog szerelem* IV. éneke, amelyet Kisfaludy teljes egészében a bájistennők dicséretének szentelt.

⁹⁷ *Kaz. Lev.* III. 406.

⁹⁸ *Kaz. Lev.* V. 151.

⁹⁹ *Kaz. Lev.* V. 298.

¹⁰⁰ Dayka Gábor versei. Összeszedte KAZINCZY Ferenc. Buda 1833. 46.

¹⁰¹ KÖLCSEY Ferenc, *Összes versei*. S. a. rendezte KULIN Ferenc. Bp. 1988. 14.

¹⁰² BERZSENYI Dániel, *Összes művei*. Kritikai kiadás. S. a. rendezte MERÉNYI Oszkár. Bp. 1979. 89.

¹⁰³ *Hébe*, 1825. 3.

¹⁰⁴ KAZINCZY Ferenc, *Cikkek, versek, családi emlékek*. 111.f. Újságkivágat a Hébe 1825. évfolyamából. MTAK Kt K 608.

szemével / Már ígéz, ajakin immár szép kláriszok ülnek¹⁰⁵, Daykánál „Piros kis ajkin annak / A' Gráziák lebegnek.”¹⁰⁶ Kis egy másik versében a kedves mozgását hasonlítja a Khariszokéhoz: „Minden mozdulatod Grázia' táncza vala”¹⁰⁷, ismét másutt a testi bájak részletezése közben a „Gráziáktól tanult könnyű öltözet”-ről¹⁰⁸ tesz említést, amelyet szónoki kérdés követ: „Véled e, csak tested' mennyei formája / Ragad-el, nem lelked' megigéző bája?” A „szelíd erkölcs” követelménye fogalmazódik meg a nő-ideállal kapcsolatban Berzsenyi egyik korai költeményében is, (*Lilihez*) később pedig egy tömör hasonlat szintjén bukkannak fel a bájistennők: „Az én Kegyesem nem nemes, / De deli és szép, / Mint egy Grázia, kellemes. / Szíve tiszta 's ép.”¹⁰⁹ Ezek a motívumok a német gráciaköltészet és Wieland tipikusnak mondható eljárását idézik, amelyek a magyar költészetben éppen Kazinczy aktív közreműködése révén válhattak ismertekké.

A XVIII. század végétől kezdve a Múzsák társaságát élvező Khariszok emlegetése a magyar irodalomban is egyet jelent a költészet világával. Dayka Vitéz Imréhez intézett episztolájában például így: „Imrém, te vígan élsz Abaujnak Tempéjében, / A nyájas Gratiák' és Musák' lakhelyében, / Hol majd az ősz Szabó, majd a' Kazinczyak / Phoebusnak inneplő versekkel dallanak.”¹¹⁰ Hasonló tónust mutat Berzsenyi Mailáth Jánoshoz írt verse: „Te zengj, mosolygó Gratia kedvese, / Nagy fényű eleid' nagy neve nagyra int, / Int Pindarus' szép régi tárgya...”¹¹¹ Még nagyobb figyelmet érdemelnek ebből a szempontból Kölcsey Ferenc 1809 és 1814 között született görögös hangulatú költeményei. Az Apollon szolgálatába szegődő költőt „örökre vidám grácia”-ként lengi körül a Harmónia és a Fantázia istenasszonya,¹¹² egy 1811-es lírai önarcképben pedig már aktív szerep is jut a Khariszoknak: „Mirtusz homlokomon és hűvös acátialombok / Fonnak ölelkezvén illatozó koszorút; / Azt remegő lyánykám keziből, mint égi jutalmat, / Gyöngéded szerelem génusza nyújtja felém; / Ákáclobbjaimat deli Cháris fűzte hajamba, / Hogy szent fája tövén zengjenek égi dalok.”¹¹³ A Khariszok koszorúzta költő „égi” dalainak és „égi” szerelmének kazinczyas összeolvadásáról tudósítanak a fenti sorok, akárcsak az *Ajánlás* (1813) mottószerű felhívása: „Néktek szent legyen e lant, Ámor, Grácia, Phoebus / Étheri tűz, báj s hang töletek ömle reá.”¹¹⁴ Ugyancsak feltűnő ez idő tájt Kölcsey és Kazinczy költői alapállásának, esztétikai felfogásának hasonlósága. Herwig Maehler a mindkettőjükre mély hatást gyakorló Pindarosz kapcsán mutat rá arra, hogy a kardalköltészet előtérbe kerülésével döntő fordulat következett be a görög líra fejlődéstörténetében; mert míg a homéroszi megközelítésmód szerint a csúf és rémisztő dolgok is a dal tárgyai lehettek, addig a kardalköltők, élükön Pindarossal, kizárólag a szép, nemes cselekedetek megénekklését érezték a költészethez méltónak. Ebből adódóan kerülni kell a szenvedés, a boldogtalanság ábrázolását is.¹¹⁵ E steril szépségeszmény, költői ars poetica kifejezésére mind Kazinczy, mind Kölcsey számára a Khariszok tűntek a legalkalmasabb eszköznek. A *Jennyhez I.* alábbi sorait akár Kazinczy Ferenc is írhatta volna: „Kiszállunk a vad nép

¹⁰⁵ Kis János' versei. III. 33.

¹⁰⁶ Dayka Gábor versei. 30.

¹⁰⁷ Kis János' versei. I. 131.

¹⁰⁸ Uo. 180.

¹⁰⁹ BERZSENYI Dániel, i. m. 57.

¹¹⁰ Dayka Gábor versei. 53.

¹¹¹ BERZSENYI Dániel, i. m. 148.

¹¹² KÖLCSEY Ferenc, i. m. 24–25.

¹¹³ Uo. 30.

¹¹⁴ Uo. 37.

¹¹⁵ Herwig MAEHLER, *Die Auffassung des Dichterberufs im frühen Griechentum bis zur Zeit Pindars*. 85.

köréből, / S szedvén a gráciák kezéből / Nem hervadó virágokat, / Bennünk a szépnek hű szerelme / Viruló csend és józan elme / Veszik lakásokat.”¹¹⁶ A *Szerelmem* következő részlete ugyancsak megannyi elhárító szellemi mozdulat: „Ne múzsa, lantod reszke-tő húrjára / Ne jöjön semmi durva, semmi rút, / Szennyetlen áll a gráciák oltára, / Hol nyitva minden szépnek van az út. / A tiszta költő fűzhet csak hajára / Örök-re hervadatlan koszorút, / Melyet remegvén szűz kezek fonának / Ékességül piruló homlokának.”¹¹⁷

A *Szerelmem* című töredék egy másik helyen az „égi” Aphrodité és az „égi” Khariszok ismerős korrelációját villantja fel: „Nyílt szívvel minden szépre, minden jóra, / Az égbe gráciák közt hág fel ő. / Minden tekintet száll a lankadóra, / Mindent utána vonz egy bájerő, / De tisztán áll a Charis istennéje, / S csak némán leng a kívánság feléje.”¹¹⁸ Berzsenyinél szintén kettőjük kölcsönhatásában rejlik a harmónia titka: „Énekeld Charist velem és Diónét! / A’ hol e kettő mosolyogva múlat, / Ott az égi minden kegyes Istenével / ’S harmoniát zeng.”¹¹⁹ A Kazinczy eszmei hatósugarába eső költők körében tehát sokszor jól észrevehetően rajzolódna ki a gráciaköltészet tipikusnak mondható jelentéskonfigurációi.

Végezetül még egy olyan költőről, Ungvárnémeti Tóth Lászlóról kell szólnunk, akinek pályáját kezdettől fogva kifejezetten a széphalmi mester egyengette. Nagyon valószínű, hogy Matthiesson *Die Grazien*-jét Kazinczy személyes sugallatára fordította le, mint ahogy a pindaroszi ódaútánzatok megszületésében is lehetett *Az áldozó* szerzőjének valamilyen szerepe.¹²⁰ Ungvárnémeti Tóth már görög versei elé írt bevezetőjében utal arra, hogy „sohol sem indítanak hatalmasban a’ Görögöknek szent árnyékaik, mint midőn Isteneiket a’ költőségnek nyelvén, azon varázsló nyelven beszél-tetik, mellyben valamint Küprisz bájjövében, ezer édesgető kellemek enyelgenek.”¹²¹ Az *Eleüzszi titkok* című óda első antistrófája pedig egyértelműen kazinczys reminisz-cenciákat sugall: „Boldog halandó, a’ kit szere- / tett Szülői honnjokból a’ Khariszok, / Küthére ékes társleá- / nyi útasítanak Heli- / konnak magas bérceihez!” Az állítás tartalmát részletes formában kibontó első epódosz magyarázattal is szolgál: „Mert az könnyeden tanulta meg, / A’ mit némellyik az Istenek között / Örökké meg nem tanult, / ’S az embereknek erős munkájokra / Teve Kharisz törvényül: / SZÉPET SZÉPEN.”¹²² A kötet végén Ungvárnémeti Tóth az alábbi megjegyzést fűzte versé-hez: „Ezen Ódának tárgya vétetett Kazinczynak íme’ szép Epigrammjából: JÓT ’s JÓL! Ebben áll a’ nagy titok.”¹²³ Kazinczy Ferenc költői ars poeticája az ókori görög kalokagathia eszmény jegyében született meg, amelynek szellemi kisugárzása érezhe-tően áthatotta a széphalmi mester esztétikai felfogásához közeli álláspontot képviselő magyar „gráciaköltőket” is.

¹¹⁶ KÖLCSEY Ferenc, i. m. 46.

¹¹⁷ Uo. 60.

¹¹⁸ Uo. 61.

¹¹⁹ BERZSENYI Dániel, i. m. 110.

¹²⁰ UNGVÁRNÉMETI TÓTH László, *Görög versei*. Pest 1818. 43.

¹²¹ Uo. XV.

¹²² Uo. 5.

¹²³ Uo. 49.

L'histoire littéraire a négligé la poésie lyrique de Ferenc Kazinczy. Mais il semble, en vertu de l'ode intitulée *Le Communiant* et des révélations individuelles, que Kazinczy qui est considéré comme néologiste et organisateur de la vie littéraire, s'est préparé consciemment à la carrière poétique surtout sous l'influence des poètes latinistes et de Gedeon Ráday, il a tenu la poésie pour sa mission de premier plan. L'analyse tente de reconstruire le développement du texte et de rechercher les principes de la correction et les modèles et les sources littéraires qui peuvent être supposés. Il se trouve au cours de l'interprétation des faits philologiques que l'auteur *du Communiant* a emprunté premièrement des motifs et des manières de représentation à la poésie allemande de Grâce (Wieland, Gleim, Jacobi, Götz, Uz) en plus de l'adaptation de la poésie antique (surtout Pindare) de caractère néoclassiciste. Dans la partie terminale de l'étude Ferenc Kazinczy se présente comme le premier représentant national de la poésie de Grâce comprenant une certaine conception esthétique et une philosophie de vie: les poésies de sujet pareil des poètes autour du maître de Széphalom (Berzsenyi, Kölcsey, János Kis, Sándor Kisfaludy) nous rappellent l'influence bien importante de la poésie de Ferenc Kazinczy même au point de vue du développement de la poésie lyrique hongroise.

Szövegproblémák Janus Pannonius epigrammáiban

A Janus-epigrammákat tartalmazó legfontosabb kódexek kollacionálását követően is jónéhány kérdésre kell még választ adnia a kutatásnak. A megromlott szövegek helyreállítása, korrekciója mellett igen fontos feladat az újabban előkerült költemények hitelességének tisztázása, a fordításnak minősített versek esetében az esetleges eredeti felderítése. E rövid dolgozatban néhány problematikus szöveg helyi orvoslását kísérlem meg antik párhuzamok segítségével hívásával.

Az eredetileg helyes szövegváltozat nem értése és téves konjektúrája jelent problémát Janus *Laudat Nicolaum Perottum* (Epigr. I 32.) c. versének zárósorában.

Mittere laurigero tentabam nostra Perotto
Carmina, cum domino sic ait ipse liber:
Inspice, quid facias: doctissimus ille novorum
Dicitur et priscis non minor esse viris.
Acria formido subtilis acumina limae,
Neve notet nugas stella veruue meas.
Quodsi contingat tanto me vate probari,
Tunc ego vel Vario Quintilione legar.

A Teleki által használt bécsi kéziraton kívül (Codex Vindobonensis Latinus 3274) a vatikáni kódexek (Vaticanus 2847, Vaticanus 5640, Vaticanus 3352, Ottobianus 2860) is a *Metio* alakot hozzák a vers zárósorában. Juhász László a *Janus Pannonius epigrammáinak szövegkritikájához és hermeneutikájához* c. dolgozatában a következő kommentárt fűzi a kérdéses helyhez: „Metius nyilvánvalóan megromlott Varius-tól. L. Varius és P. Quintilius jó barátja volt Vergiliusnak és Horatiusnak, akiknek költeményeit ők elolvasták.”¹ Anthony Barrett 1985-ben kiadott Janus-epigrammáiban² a *Metio* nevet *Meviora* javítja azon indoklással, miszerint Mevius megrögzött kritikusa, irodalmi ellenlábasa volt Vergiliusnak.³ Barrett minden bizonnyal Vergilius alábbi sorára gondolt (ecl. 3,90):

Qui Bavium non odit amet tua carmina Maevi.

Vagy megemlíthetjük Horatius idevonatkozó epódusz-részletét: (epod. 10,1–2)

Mala soluta navis exit alite
ferens olentem Mevium.⁴

Valójában mindkét szöveg módosítás fölöslegessé válik, ha az epigramma utolsó sorában említett *Metiust* azonosnak tekintjük a horatiusi *Ars poetica* alábbi soraiban olvasható *Maeciusszal* (teljes nevén: Spurius Maecius Tarpia), aki elismert műbírálója volt a kornak.

Hor. ars 386–388: siquid tamen olim

scripseris, in Maeci descendat iudicis auris
et patris et nostras,

Quintilius Varus kritikai tevékenységéről szintén az *Ars poetica* gondolatait idézhetnénk, amelyekben „a szövegkritika atyjának”, Arisztarkhosznak attribútumaival ruhazza fel barátját Horatius, s Janus is hasonló módon jeleníti meg Nicolao Perottit.⁵ Ugyancsak az *Ars poeticát* tartja szem előtt Janus az *acria formido acumina* kifejezéssel:

¹ FK, 1968. 155.

² Janus PANNONIUS, *The Epigrams*. Edited and translated by Anthony A. Barrett. Bp. 1985.

³ BARRETT, i. m. 102, 243.

⁴ Ps. Acr. K 1,414,4–5: Fuit enim obtrectator Horatii, sectator vocum antiquarum.

⁵ Vö. Epigr. I 32,5–6. — Hor. ars 446–449. (Vö. Pan. in Guar. 800.) Az epigramma több ponton is martialis mintákat követ.

Hor.ars 364–365: haec amat obscurum, volet haec sub luce videri
iudicis *argutum* quae non *formidat acumen*.

A *Vario* alakot a szövegagyomány zárja ki, míg *Mevius* (Maeuvius) szerepeltetésének a vers belső logikája is ellentmond, hisz aki igényes kritikát vár, az nem irodalmi ellenfeleinek mutatja meg verseit, műveit.

A *De littera Pythagorae* (Epigr.I 275) c. janusi kétsoros értelmezési problematikája mellett⁶ érdemes szót ejteni egy látszólag megoldott szövegkritikai problémáról is.

Turma gruum bifido tranat *connexa* volatu
Inde novae Samio ducta figura notae.

A *conveza* és a *connexa* változatok közül Teleki az utóbbit választotta, s azóta minden kiadásban ez olvasható. Juhász László ezt is elemzi: „*connexa*: mintha össze lennének kötve.”⁷ Nyelvtanilag helyes ugyan a *turma* mellé illesztett *connexa* alak, de a *tranare* v. *transnare* ige többnyire tárgyas (pl. Lucr.1,15: rapidos tranant amnes) vagy pedig *ad* praepositívóval összekapcsolva hová kérdésre felel. A janusihoz hasonló elliptikus szerkesztésre nincs példa a klasszikus irodalomban. Azt, hogy Janus a *conveza* alakot használta, alátámasztani látszik egy rokon tartalmú vergiliusi sor is (Aen.10,265):

Strymoniae dant signa *grues*, atque *aethera* tranant.

A *conveza volatu* hexameter-végződés felfedezhető Claudianus Phoenixről írott versének egyik szövegváltozatában, míg a *bifido volatu* kifejezés szintén egy claudianusi *locus*ra vezethető vissza.⁸ Az *In Leonem cinaedum* (Epigr.I 120) c. erotikus epigramma értelmezési nehézségei több kódexben is hibás szövegváltozatokat hoztak létre.

Epigr.I 32,1–2:

Mittere laurigero tentabam nostra Perotto
Carmina,.....

Mart.11,57,1:

Miraris, docto quod carmina mitto Severo

Epigr.I 32,6:

Neve notet nugas, stella veruve *meas*.

Mart.1,3,10:

Neve notet lusus tristis harundo *tuos*,

Epigr.I 32,7–8:

Quodsi contingat tanto me vate probari,
Tunc *ego vel* Metio Quintiliove *legar*.

Mart.7,68,3–4:

Quod si lascivos admittit et ille libellos,
Haec ego vel Curio Fabricioque *legam*.

⁶ Vö. JÁNOS István, *Neoplatonista motívumok Janus Pannonius itáliai költeményeiben*. ItK, 1980. 8. Az Y-t Püthagorasz betűjeként említi Persius (3,56–57), Maximinus (Anth.Lat.148,1: *Littera Pythagorae*, *discrimine secta bicorni*.), Ausonius (techn.124: *Pythagorae bivium ramis pateo ambiguis Y*.) és Isidorus (etym.1,3,7–8) is, az Y-t azonban nem Püthagorasz, hanem Palamedész alkotta meg a janusi kétsorosban leírt módon, azaz a darvak repülése alapján. Erre vonatkozóan Martialis (13,75) és Plinius is (nat.7,192) Palamedész nevét említi.

⁷ JUHÁSZ, i. m. 174.

⁸ Claud. carm. min.27,76–78:

Nunc facit id, quod vir, nunc id, quod femina debet,
 Parte tamen partitur posteriore Leo.
 Hunc ego Tiresiam vel Caenea dicere possum,
 Ni melius dici posset *Hyaena* Leo.

A bécsi kódex *Lacena* (*Laeena*, *Leaena*) és a vatikáni kódexek *Leaena* variánsaival szemben a Teleki által javasolt *Hyaena* helyességét a vers értelmezésével igazolhatjuk. A nemét változtató Leót Ovidius *Metamorphosese* alapján (met.3,323sq) Janus nevezhetné Tiresiasnak, akinek mindkét nem gyönyöre ismert volt, vagy Kaineosznak, akiről ugyancsak Ovidius meséjéből (met.12,172sq) köztudott volt, hogy eredetileg nőnek született, s csak később változtatta át férfivá Neptunus. A legáltalánosabb név Leo számára mégis a *Hyaena*, mivel különös viselkedése pontosan megfelel a hiénáénak.⁹

Ov.met.15,408–410: Si tamen est aliquid mirae novitatis in istis,

alternare vices et, quae modo femina tergo

passa marem est, nunc esse marem miremur hyaenam.

Az Ábel Jenő által felfedezett *Ad Ursum* (Epigr. Ábel 121. — lelőhelye: Cod.Vat.2847) c. janusi epigramma zárósorában egy értelemzavaró szövegromlás okoz gondot.

Urse, rogas, Ocni fuerim quot in urbe diebus?

Septem perpetuis noctibus urbe fui.

Quippe ubi continue nebulis latet obsitus aer,

Illic *auctore* quis locus esse potest? ¹⁰

A zárósor kérdőjele az olvasóban továbbra is megmarad, hisz értelmetlennek, következetlennek érezzük a vers lezárását, ebből kifolyólag a fordítást is. Juhász László az *auctore* helyett *auctori* alakot javasolt a következő érveléssel: „Ursus kérdezi Janustól, hány napig volt in urbe Ocni [?]. Janus azt válaszolja, mintegy kijavításképpen, hogy hét éjjel volt abban a városban, mert azt állandóan felhő, köd borította. Mi keresnivalója lehet ott az *írónak*? Illic *auctore* / *auctori* quis locus esse potest? Az *auctore* nyilván hiba, a mondat értelme, meg a vers is tiltakozik ellene. Szóról szóra: mi helye lehet ott az *írónak*? Dativus az esse mellett: *auctori*.”¹¹ A dativus szükségességét ugyan alátámasztja a Janus által felhasznált ovidiusi sor (rem.374) ¹², de a vers értelme még így sem világos, s a csattanónak szánt janusi válasz sem tartalmilag, sem logikailag nem idomul a vers expozícióját képező első két sorhoz. Az epigramma Remigio Sabbadini telitalálatot jelentő

innumerae comitantur aves stipatque volentem

alituum suspensa *cohors*: exercitus ingens

obnubit vario late *conveza* meatu

Claudianus: Carmina. edidit J. B. Hall. Leipzig 1985. 372.

Claud.26,336: divisum *bifido* consumit, Rhene, *meatu*.

⁹ Vö. Plin.nat.8,105: Hyaenis utramque esse naturam et alternis annis mares, alternis feminas fieri vulgus credit.

¹⁰ A vers utolsó sora a V. KOVÁCS Sándor által szerkesztett 1972-es Janus kiadásban így hangzik:

Illic *auctore* te quis locus esse potest?

A vers Zala Mária fordításában:

Ocnus városa tájékán hogy meddig időztem,

kérdezed, Ursus? Hét végtelen éjjelen át.

Mert hol szüntelenül felhőtakaró van az égen,

és ahol Ocnus az úr, mondd, az a hely mi lehet?

¹¹ JUHÁSZ, i. m. 184–185.

¹² Ov.rem.373–374:

aurorae konjektúrájával rögtön érthetővé válik, s most már a csattanó is szerves összefüggésben áll az expozícióval.¹³ Mantova (= Oeni urbs)¹⁴ örökké felhős, éjfélete egéről ezúttal nem a klasszikus szerzők műveiből szerezte ismeretét Janus. A vers ötletadó hátterében egy 1421-es keltezésű Guarino-levél áll, amelynek információi a fenti epigramma megírására ihlették mindenre fogékony költőnket.

„Hesterno vesperi ex Mantua Veronam, id est ex tenebris ad lucem reverti, ubi interea loci dum absum, hoc mihi dictu mirabile accidit, quod hoc tempus sine dierum intervntu tribus egi noctibus. Nam ubi apud nos noctem dies excipit, ita apud eos nox nocti succedit. Cumque negotiandi arandi laborandi equitandi tempus existimas, novae quaedam non caelo sed ex caeno noctes exortae ad recentem invitant somnum. Leges illis non tam aequae, quam aquae describuntur, non tam vivendum quam ad bibendum.”¹⁵ Janus tehát e szellemes levélből farag verset, s mesteréhez hasonlóan a *dies* — *nox* szójátékra építi fel a csattanót.

A Csapodi Csaba által felfedezett II. Sevillai Kódex ismeretlen Janus verseinek hibás szövegolvasatait Csonka Ferenc állította helyre.¹⁶ A legtöbb problémát az első vers (vagy verstörédék) hordozza magában.¹⁷

Quantum nec Titus Anthia flagravit,
Nec Marasius arsit Angelinam,
Nec Lauram Sicula satus Panormo
Anthia pulchra Titum, Iovianum Cinnama torquet,
Aut odorati strue cinnamomi.

A vers három hendecasyllabusból, egy hexameterből és egy sapphói sorból áll össze. Ez a kevert versforma már eleve kérdésessé teszi Janus szerzőségét. További problémát okoz az is, hogy az első három sor gondolatilag nincs lezárva. A két új metrumú sor tartalmilag bár kapcsolódik a hendecasyllabusokhoz, minden valószínűség szerint egy másik verset (v. verstörédék) képez. A sorokból a kor jeles poétáinak és imádott hölgyeiknek nevét olvashatjuk ki. Tito Vespasiano Strozziét, akinek Anthiához írott verseit jól ismerjük az *Eroticon*ból, Giovanni Marrasióét, akinek Angelina nevű kedvese ihlette az 1440-ben kiadott *Angelinetum* több szerelmes versét, Antonio Beccadelliét, akinek Laura Arcelli volt a felesége, igaz Beccadellitől nem ismerünk hozzá írt verset. A hendecasyllabusokhoz csatlakozó két sor újabb költőt von a felsorolásba, Giovanni Pontanót (Ioannes Iovianus Pontanus), aki a *Parthenopaeus sive Amores* c. versciklusában jónéhány bájos versikét írt kedveséhez, Cinnamához. A vers ismeretlen szerzője a szeretett lányka nevéből (*Cinnama* — *cinnamon*) alkot szójátékot a zárósorban.

Fortia Maeonio gaudent pede bella referri,
Deliciis illic quis locus esse potest?

¹³ R. SABBADINI, *Epistolario di Guarino Veronese*. Vol.III. Venezia 1919. 244.

¹⁴ Vö. Verg. *Aen.* 10, 198–200:

Ille etiam patriis agmen ciet Ocnus ab oris
Fatidicae Mantus et Tusci filius amnis,
qui muros matrisque dedit tibi, Mantua, nomen.

¹⁵ SABBADINI, *Epistolario*... Vol.I. No.479. 671.

¹⁶ CSONKA Ferenc — CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveggyománya*. It, 1984/3. 627–635.

¹⁷ CSONKA, i. m. 633: „Ez a vers vagy verstörédék még igen sok gondot fog okozni a filológusoknak. Különösen a két utolsó sor.”

Csapodi Csabának a Janus-autográfia kérdésében felhozott két bizonyítékát¹⁸ már Csonka Ferenc is megkérdőjelezte.¹⁹ Csapodi a *Conqueritur de mora regis Matthiae in Moldavia* (epigr.I 5) c. Janus-epigramma eredeti 8. sorának (*Dicere adhuc magno nec licet ore: venit.*) az emendator által újraköltött sorral (*Nec re videt Arctoum Pannonis ora ducem.*) való felcserélését javasolja, mivel szerinte maga Janus Pannonius korigálta így az általunk eddig ismert változatot. Köztudott, hogy Janus mindvégig mintául tekintette a martialis epigrammákat, még utolsó verseiben is fel-felbukkannak Martialis-reminiscenciák.²⁰ Janus Mátyásra írott görögös epigrammáinak gondolataiban számos egyezést találunk Martialis néhány hetedik könyvbeli epigrammájával (Mart.7,2; 7,5; 7,6; 7,8), amelyekben a bilbilisi költő a származékkal hosszan háborúskodó Domitianust hívja, várja haza verseivel. Janus számára hasonló költői szituációt, vershelyzetet teremt Mátyás havasalföldi hadjárata (1462 második fele), és ezt a martialis átvételekkel is láttatni akarja.

Epigr.I 5,7–8: *Plena quater totidem complet iam Cynthia menses,*

Dicere adhuc magno non licet ore: venit.

Mart.7,8,3–4: *Certa facis populi tu primus vota, December:*

Iam licet ingenti dicere voce: Venit!

A visszatérő királyt ünnepi díszben várja majd a boldog Buda, akárcsak Domitianust a babérkoszorúkkal feldíszített Róma.

Epigr.I 5,9–10: *Quando erit, ut redeat? Quando redimita coronis*

plaudet laeta suo Buda Neoptolemo?

Mart.8,65,5–6: *Hic lauru redimita comas et candida cultu*

Roma salutavit voce manuque ducem.

A királyt váró türelmetlenség, az aggódó nyugtalanság ismétlődő kérdéseiben (*Quando... quando*) mintha Horatius 9. epóduszának indítása, vagy sokkal inkább a Rajna mellett hadakozó Traianus hazatértét sürgető martialis sorok (Mart.10,6,3,5,7) csendülnének vissza. Az *Ad Bartholomaeum* (Epigr.I 133) c. epigramma zárósorának (*Quod scripsi, scripsi, quidlibet, i, facias.*) Csapodi szerint gördülékenyebbre (*Quod libuit, scripsi, quidlibet, i, facito.*) történő javítása szintén nem Janus kéznyomára vall. A *libuit* igealak már amúgy is előfordult egyszer a versben (*Quae ratio est? inquis, nulla nisi libuit.*), és „kétszeres” használata (*libuit, quidlibet*) nagyon pongyolává tenné a vers lezárását. Az epigramma csattanója talán éppen abban van, hogy Janus tudatosan ugyanazokkal a szavakkal, ugyanolyan tántoríthatatlanul utasítja vissza Bartholomaeus tiltakozását, mint Pilátus a zsidó főpapokét (Io. 19,22: *Amit írtam, megírtam.*). Tehát nem változtatott rajta, hiába mérgeződött, dühöngött a megsértett iskolatárs.

A *Se ipsum excusat quod non praelia tractet* (Epigr.I 12) c. magyarországi epigramma egy látszólag jelentéktelennek tűnő szövegproblémát vet fel. A vers 8. és 10. sora a Teleki-kiadásban így olvasható:

Epigr.I 12,8: *haec faciles plagas, funera grata facit.*

I 12,10: *quis vestras mortes, funera vestra canet?*

A Vaticanus Latinus 5640 jelzetű kódexben *vulnera* — *vulnera* alakok, Barrettnél a *funera* — *vulnera* szavak találhatók a megfelelő helyeken. Az epigramma építkezése és az

¹⁸ CSAPODI Csaba, *A Janus Pannonius-szöveghagyomány*. Bp. 1981. 47.

¹⁹ CSOKA, i. m. 634–635.

²⁰ *Ad eundem ode* (Horváth 610–611) 10–12:

*Quod rudis carbo putridaeve cretae
Annotet pulvis, piper unde vel thus
Iure tegatur.*

Mart.12,61,9–10:

Qui carbone rudi putrique creta / Scribit carmina,...

elegáns lezárás okán azonban ezek a variációk talán mégsem fedik a valóságot. Az azonos alakok szerepeltetésének lehetőségét stilisztikai szempontok miatt kell kizárnunk, míg Barrett megoldását — bár javaslatunk megbontja mindkét sor hármas alliterációját (*faciles... funera... facit; vestras... vulnera vestra*) — a vers logikai struktúrája teszi kérdésessé. A *funera* előrevetítése a 8. sorban gyengíti a zárósor *mortes* szavának hangsúlyos voltát, s a *mortes* mellett a *vulnera* a fokozás egységét bontja meg. A *plagas* — *vulnera*, illetve a *mortes* — *funera* szópárok viszont biztosíthatják mind a vers eleganciáját, mind az emelkedő gondolati építkezést. Hasonló jellegű fokozást alkalmaz Janus az *Ad Stoicum quendam* (Epigr.I 331) c. epigramma egyik sorában.

Epigr.I 331,6: *Plagas, vulnera, carceres, catenas.*

Szelestei N. László három új Janus-epigrammát közölt egy XVI. századi formuláskönyvből.²¹ A három költemény közül a *Laus tua, non tua fraus...* kezdetűről egy korábbi információt is ismerünk Huszti József tollából. Huszti a *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz* c. értekezésében ugyanezt a költeményt *Callimachus* neve alatt említi a Bibliotheca Laurentiana egyik kéziratára hivatkozva, amely szerint a verset *Callimachus* írta II. Pál pápához.²²

Ugyancsak kétségek merültek fel Janus szerzőségével kapcsolatban a *Molzae* c. négy-soros kapcsán, amelyet először Boronkai Iván közölt a *Vaticanus Latinus 5640* jelzetű kódexből.²³ Már a vers címe is problematikus, mivel az első olvasat (*Molzae*) mellett — igaz kérdőjeles formában — *Mohae*, *Mohac* változatokat olvashatunk Boronkai cikkében.

Molzae [Mohae, Mohac ?]
Dux Pharia quamvis iaceas inhumatus arena
 Non ideo fati est saevior ira tui.
 Indignum fuerat *tellus* tibi *victa* sepulchrum,
 Nec decuit *caelo* te nisi magno *tegi*.

Azt, hogy az epigramma Pompeiusról szól a lucanusi reminiscenciák (*Pharia arena* = 8,712; 2,733; *tellus victa* = 8,78–79; *caelo tegi* = 7,819) is alátámasztják. A címben megjelölt *Molza* tehát semmiképpen nem azonos a versbeli vezérrel (*dux*), hanem minden valószínűség szerint a vers szerzőjének nevét rejtí (ti. *Molzae carmen* v. *versus*), azaz Francesco Maria Molzáét, az 1489–1544 között élt humanista költőt. A költeménynek a Janus-epigrammák közé kerülését talán a tartalmi rokonság indokolja, mert ugyanezen a főlíon található Janus egyik Pompeiusról szóló epigrammája (Epigr.I 102 — *De Pompeio Magno*) is.²⁴

²¹ SZELESTEI N. László, *Janus Pannonius-epigrammák egy XVI. századi formuláskönyvből. Prodromus*. Tarnai Andor 60. születésnapjára. Szerk. Kovács Sándor Iván. Bp. 1985. 15–18.

²² HUSZTI József, *Callimachus Experiens költeményei Mátyás királyhoz*. Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, XXIV.k. 10. sz. Bp. 1927. 10.

„Callimachi Bonacursii Geminianensis ad Paulum II. Epigramma antistrephon, quod ita se habet:

Laus tua non tua fraus, virtus non copia rerum
Scandere te fecit hoc decus eximium:
Conditio tua sit stabilis nec tempore parvo
Vivere te faciat hic Deum omnipotens."

²³ BORONKAI Iván, *Adalékok a Janus Pannonius-szöveggyűjteményhez*. In *Janus Pannonius. Tanulmányok*. Szerk.: KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor. Bp. 1975. 462.

²⁴ BORONKAI, i. m. 462.

A kritikai kiadás által felvetett szövegproblémák átfogó elemzése nélkül is megállapíthatjuk, hogy a vitás kérdésekben, a *beteg* helyek orvoslásában és a hermeneutikai kérdésekben igen sok segítséget nyújtanak a klasszikus párhuzamok. Természetszerűleg ezek sem tekinthetők mindig bizonyító erejűeknek, hisz Janus nemcsak utánozza az antik szerzőket, hanem egyszersmind új költői nyelvet is teremti.²⁵

Török László

²⁵Részletes elemzés helyett álljon itt néhány példa olyan esetekre, ahol a klasszikus párhuzamokkal való összevetések egyértelmű, illetve nem elégséges bizonyítást adnak. Epigr.I 42,2: *Agnoscis liquido, iam puto Rufe, deos.* A vaticani kódexekben és Barrettnél (i. m. 106.): *liquidus*. Vö. Prop.3,19,14: *quae voluit liquido tota subire deo.* (*liquidus deus* = Enipeus, thesszáliai folyamisten) Epigr.I 206,4: *vicini et tota rursus in urbe sonat.* JUHÁSZ, i. m. 169. (és BARRETT, i. m. 170.) korrekciója: *rumor*. Vö. Mart.2,72,6: *Caecilium tota rumor in urbe sonat.* Epigr.I 76,14: *nec non belligeri, nomina clara, duces.* A Sevillai Kódexben: *Martia turba*, Vö. Mart.1,3,4: *Crede mihi, nimium Martia turba sapit.* Ugyanakkor az eredeti fogalmazást támasztja alá: Il.Lat.162: *Nomina clara ducum clarosque referte parentes* Pan. in Marc.88: (*Nec desunt Martia turba, duces, et gaudens...* Itt viszont a szöveghagyomány ellenére az egyedüli Sevillai Kódex szövegváltozatát erősíti a fenti janusi verssor, ugyanakkor a költői varietas alapján mindkét változat szerepelhet, így ez a kérdés eldöntetlen marad. Ugyancsak egy párhuzamos janusi szöveg segíthet az *Ad Matthiam regem* (Epigr.I 41) két eldöntendő kérdésében.

Epigr.I 41,3-4: *Quid tibi meorum vis, poeta, impartiam/impertiam?*
Secreta praeter quodlibet/quodlibet.

Janus a *De curiositate* c. Plutarkhosz-fordításában a következő szavakkal adja vissza a görög eredetit (Teleki II.28.): „*Quid vis tibi meorum impartiam? Quidlibet, inquit, o rex, arcanum tantum exceptis.*” Epigr.I 298,4: *torva Cleonaeae protulit orae ferae.* Vat.Lat.5640: *pertulit*; Sambucunál: *protulit*. Teleki véleménye: „*forte legendum: rettulit.*”; a bécsi kódexben: *praetulit*. Vö. Ov.met.4,656: (*Perseus*) *ipse retro versus squalentia protulit ora.* Epigr.I 369,15: *Desinis, an clamo, succurrite, Pindola nunquam.* A bécsi kéziratban: *Desinis, aut clamo.* a kérdést nem lehet egyértelműen megválaszolni, mivel az utánzott ovidiusi részlet esetében is megtalálható mindkét változat. Ov.met.4,336: „*desinis? an fugio tecumque*” ait „*ista relinquo*” A „*desinis? aut fugio...*”-változatra vonatkozóan lásd: Ovidius, *Metamorphoses.* ed. W.S. ANDERSON, Leipzig 1977. 87. Epigr.I 76,9: *Tunc et Liviacis adplanxit Roma cothurnis,* TELEKI, *applausit*; a bécsi kódexben: *applanxit*; Bibl. Nat. Cod. Lat. 367: *applanxit*. A ritka *adplanxit* v. *applanxit* alakot valószínűsíti az utánzott horatiusi verssor: Hor.ars 101: *ut ridentibus adrident, ita flentibus adflent* (A legújabb Horatius-kiadás) HORATIUS, *Opera.* ed. S. BORZSÁK, Leipzig 1984. A kérdéses helyen a szöveghagyományban szereplő *adsunt* alakot hozza (296). Epigr.I 370,26: *mores debet habere venditoris.* A bécsi kézirat azonos helyen *cuctionis* alak szerepel. Az újabb kiadásokban szereplő *venditoris* alakot Sambucus kiadásai tartalmazzák. A vatikáni kódexekben *Cutionis*, Beatus Rhenanusnál *cunctionis* változat szerepel. Barrett konjektúrája — *cum hiatu* — *auctionis*. A variánsok számát növelő konjektúránk a *curionis* változatot ajánlja Martialis egy hasonló tartalmú szövegrészlete alapján. Mart.2,epist.5-6: ... epigrammata *curione* non egent et contenta sunt sua lingua. Rinucius leányainak viszont igencsak elkelne egy kikiáltó (*curio*), mert apjuk elég sután „kínálja” őket a „vevőknek”.

Csokonai Vitéz Mihály apjának életpályája

Már Dombó Márton, Csokonai Vitéz Mihály első biográfusa fontosnak tartotta, hogy a költő családi környezetét is felvázolja. Jelentőséget tulajdonított az apának, Csokonai Józsefnek: felsorolt néhány olyan, a későbbi szakirodalomban is minduntalan felbukkanó adatot, amelyek az apa átlagon felüli voltát bizonyítják. „Az ő édes Attya Csokonay József nemes személy, 's e' mellett egy olly elkészült Chyrgurgus volt, hogy a' Doctorok megegyezésével Debreczenbenn sokszor Doctori szolgálatot is tett, sőt a' mi nem keveset jelent a' nagy hírü Plencknek levelező Baráttya volt.”¹ Sárváry Pál tovább bővíti az adatokat: „Ehhez járul az is, hogy atyja, a' halhatatlan hírü orvos-doctor Veszprémi István által, a' hol sebészi segedelem kívántatott, leginkább alkalmaztatott. Ezekből világos, hogy atyja eléggé képes volt fiának első neveltetését jól kezdeni, a' mit valójában az értelmes szüléknek soha felettébb jókor kezdeni nem lehet.”² A családról adatokat gyűjtő Gaál László még ezekhez képest is számos olyan ismeretet közöl, amely újszerű összefüggéseket villant fel: „Csokonai József tanult Nagy Szombatban 1770–1771. 1772-ben examináltatott, azon évben került Debretzenbe a hol 1773^{ban} Januárban és Feb. elején (és 4^a Febr.) össze került feleségével Diószegi Sárával. — Fijok született 18^a Nov. megkereszteltetett 26. Nov. 8^{ad} napon a Kristus környül metéltetése példája szerént. [...] Édes Attya volt Csokonai József, — diplom. Chirurgae magister — mint fak-jában alkalmas és művelt ember, Debretzenben köz-kedvességű (: mint Csokonai Mihály egy levelében maga is írja :) és orvos Doctor s Professor Hatvani előtt nagy betsületben volt.” Gaál is fontosnak tartja ezek után kiemelni a Plenckkel való levelezést, sőt még azt is tudatja, hogy „akkori magyar Universitási (akkori Budai) Professzor” volt a levelezőtárs, „a' ki későbbben Maria The-rezia Királynak udvari orvosa lett.”³ E legutóbbi feljegyzések több okból is lényegesek, annak ellenére, hogy Gaál László adatai nem teljesen pontosak (a házasság időpontját rosszul tudja): itt úgy jelenik meg Csokonai József, mint *tanult* ember (az előbbi források ezt a tényt homályban hagyták), másrészt pedig ebben a töredékes írásban felkődlik az idősebbik Csokonai társadalmi emelkedése. E két dolog összekapcsolásával megelőlegezte Gaál a modern szakirodalom álláspontját: Juhász Géza, Szauder József és Vargha Balázs is ezt emelte ki ugyanis Csokonai József pályafutásából.⁴ Mégis a feldolgozás során elkallódott néhány olyan körülmény, amelyet a közel egykorú források még számon tartottak. Szauder József szerint például: „Csokonai Vitéz József — apja református lelkész volt — Győrből jött Debrecenbe, frissen — Nagyszombatban — szerzett diplomával mint chirurgus, seborvos, avagy borbély. Vándorútja itt véglegesen megszakadt, mestersége és szerelme a városban marasztotta.”⁵ Szauder soraiban az időrend kusza egy kicsit; hiszen pontosan tudja s megadja, hogy Csokonai szülei 1771. szeptember 25-én kelték egybe;⁶ ezek szerint Csokonai József ekkor már diplomás ember lett volna? A másik megkérdőjelezhető állítás Vargha Balázsé. „Debrecenbe szegény mesterlegényként érkezett, 1769-ben. Néhány év alatt megcsinálta a szerencséjét. 1771-ben feleségül vette egy „tanácsbeli ember” tizenhat éves lányát, Diószegi Sárát. [...] Nincs abban semmi bántás,

¹ DOMBY Márton, *Csokonay V. Mihály élete 's Némely még eddig ki nem adott Munkai*. Pesten Trattner János Tamás betűivel. 1817. 1–2.

² SÁRVÁRY Pál, *Csokonay életének töredék vonalai*. In *Csokonai-emlékek*. Összeállította VARGHA Balázs. Bp. 1960. 392–393.

³ GAÁL László emlékezései B. (Csokonai családjáról). In *Csokonai emlékek...* 406–407.

⁴ Vö.: SZAUDER József, *A város, a család, a kollégium világa*. In *Az éj és a csillagok. Tanulmányok Csokonairól*. S. a. r. SZAUDER Mária. Bp. 1980. 16–17. VARGHA Balázs, *Csokonai Vitéz Mihály alkotásai és vallomásai tükrében*. Bp. 1974. 8–9.; JUHÁSZ Géza, *Csokonai-tanulmányok*. S. a. r. JUHÁSZ Izabella. Bp. 1977. 55.

⁵ SZAUDER, i. h.

⁶ Szauder adatát ellenőriztem a debreceni református anyakönyvben: OL Filmtár A 2181.

ha úgy vélekedünk, hogy Csokonai József a házassága révén lett *valaki* Debrecenben. Jövevény mesterlegényből néhány év alatt a kirurgus céh atyamestere.⁷ Innen meg teljesen eltűnt a Nagyszombatban szerzett diploma fontossága, Vargha Balázs mintha nem tartotta volna lényegesnek, a feltörekvő jellemző fázisának. Csokonai József életútját nem magyarázza meg kielégítően ez a két, egymással hézagatlanul nem egyeztethető álláspont; a korabeli források helyes értelmezéséhez más távlat szükségesletik.

A sebészorvos (borbély, kirurgus) a XVIII. század folyamán nem számított elméletileg képzett orvosnak; 1761-ig a céhbe való belépésnek feltétele csupán a meghatározott formákhoz kötött kenőcs, tapasz készítése volt, ez számított céhremeknek.⁸ 1712-ben, Gyöngyösön például a borbélycéh szabályzata semmiféle elméleti vizsgát nem említett a városba érkező, tehát a helyiek számára ismeretlen mesterember számára, ha az be akart állni a céhbe; az egyetlen megszorítás: „tehát az olyan magha mesterségének bizonyos ileit, és Probáit mutatván, az ki feles költségből ne állék ereie felet [!], akiből Emberséghez Emberék szolgálattára mesterséghez szerint alkalmasnak ítéltsék.”⁹ 1761. augusztus 14-én egy helytartótanácsi rendelet arról intézkedett, hogy a kenőcs és tapasz készítése helyett vizsgát kell letennie a jelölteknek anatómiából; ez az intézkedés egyértelműen a felvilágosodott kormányzat szintemelő törekvéséből fakadt.¹⁰ 1770-ben aztán megalakult az orvosi kar a nagyszombati egyetemen: az első tanéve 1770. november 8-án kezdődött.¹¹ Rögtön alapítottak egy sebészeti tanszék is; vezetőjévé pedig kinevezték azt a Jakob Joseph Plencket,¹² akinek 1779-es, latin nyelvű levelét mint Csokonai József tudományos tekin-télyének bizonyítékát Dombytól Juhász Gézáig szinte mindenki idézi. A sebészeti tanszék egyébként nem volt egyenrangú a többivel: a sebészet professzora a fakultásban rangban a legifjabb orvostanár után következett.¹³ Plencknek sem volt orvosdoktori oklevele, más tanszék vezetőjét nem is bízhatták volna rá.¹⁴ A sebészet hallgatására az orvostanhall-gatókat csak 1786-tól kötelezték, addig a tanszék csak sebészeket képzett egy rövidített időtartamú tanfolyamon.¹⁵ Ez a tanfolyam májusban kezdődött és a következő év már-ciusában fejeződött be. Az anatómiai tudnivalókat a professzor adta elő, majd hullákon demonstrálta az elhangzottakat. Utána következtek a sebészeti ismeretek (a sebészet történetétől kezdve a kórjelzésig és a gyógyításig). Majd a professzor műtéteket mutatott be hullákon, s ezzel párhuzamosan a sebészeti műszereket is megismertette a hallgatók-kal. Novembertől márciusig minden hónap utolsó hetében a tehetségesebb hallgatókkal műtéteket is végeztek, egyelőre csak hullákon, de ha beváltak, a professzor felügyelete alatt betegeket is operálhattak. Ha erre sor került, akkor a jelölt egy hónapot kapott arra, hogy az elvégzendő műtetre könyvekből is felkészüljön. A jelölteknek két sebészeti vizsgát kellett letenniük, a vizsgára bocsátásnak azonban feltétele volt a kórházak látoga-tása. Az első vizsgán anatómiából, elméleti és gyakorlati sebészetből, a leggyakoribb belső betegségekből kérdezték ki a jelöltet, a másodikon pedig a sebészeti műszerekről, a kötő-zőanyagokról kellett beszámolni, és be kellett mutatni egy műtétet, ha volt hullá, akkor azon, ha nem, akkor egy ezt pótolni hivatott ún. phantomon. A vizsgán jelen volt a ka-ri elnök, a dékán, a sebészet tanára és két sebész-senior. A sikeres vizsga után kaphatott

⁷ VARGHA, i. h.

⁸ Dr. JÁKI Gyula, *Sebészvizsga a XVIII. században*. In *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 1. Bp. 1955. 8–9.

⁹ *Gyöngyös város becsületes tanácsa elhatározta... 1659–1848. Válogatás két évszázad városi határozataiból*. Szerk. KOVÁCS Béla. Eger 1984. 42–43.

¹⁰ Dr. JÁKI Gyula, i. h.

¹¹ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, *Az orvostudományi kar története 1770–1935*. Bp. 1936. (A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem története III. kötet) 49.

¹² NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 43.

¹³ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 93–94.

¹⁴ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 44.

¹⁵ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 51.

a jelölt oklevelet.¹⁶ Az oktatás menetének ismeretében bizvást állítható: a vizsga letétele komoly próbatétel volt, s csakis úgy lehetett magisteri diplomát szerezni, ha a jelölt Nagyszombatban tartózkodott.

A sebészeti oktatásnak a szakszerűsítése azzal kapcsolódott össze, hogy a tanszék megalapításával egy időben kiadtak egy rendeletet (Generale Normativum in Re Sanitatis): sebészeti gyakorlatot csak az folytathat, aki egyetemen tett vizsgát.¹⁷ Az 1771. május 6-án kiadott helytartótanácsi rendelet (Statua Universitatis Tyrnaviensis) pedig a diplomák érvényességéről intézkedvén leszögezte: sebészek és bábák csak újabb vizsga letétele után folytathatják gyakorlatukat.¹⁸

Mindezek után pedig Csokonai József pályafutása is egy kicsit világosabbnak tűnik. Azt már Gaál Lászlótól tudhatta a szakirodalom, hogy Csokonai apja Nagyszombatban, 1772-ben tett vizsgát — az orvostörténész dr. Jáki Gyula is számon tartotta ezt¹⁹ — de senki nem próbálta meg az adatot fölhasználni egy pályarekonstrukcióhoz. Pedig Kovachich Márton György lapja, a *Merkur von Ungarn* közölte mindazok névsorát, akik a nagyszombati egyetemen 1770-től 1786-ig sebészorvosi vizsgát tettek. A listát áttanulmányozva a 13. helyen találjuk Csokonai Józsefet, ami az 1772-ben vizsgázók között a 6. hely.²⁰ Feltűnő, hogy Csokonai József mennyire az elsők között van; különösen ha azt is megfigyeljük, hogy a diplomát szerzők közül a 3. helyen szereplő Ferenczy után ő az első magyar vezetéknevű. Ahhoz, hogy ő 1772-ben már vizsgázott sebész legyen, 1771. májusában legkésőbb el kellett kezdenie az egyetemi tanfolyamát. Ez azonban nem valószínű, hiszen a debreceni református anyakönyv szerint: „[1771] Die 25. Septembris. Hatvan u[tcában] Hollósi Somogyi András h[ázánál lakó] Csokonai Vitéz József vette a[zon] u[tcából] Eskütt Diószegi Mihály h[ajadon] l[eányát] Sárát.”²¹ Mivel a tanfolyam elvégzése elképzelhetetlen olyan távolságból, mint Debrecen és Nagyszombat, de ugyanakkor az sem valószínű, hogy a házasságkötés után Csokonai József azonnal ott hagyta volna a feleségét, Gaál László idézett adata segít áthidalni ezt a kronológiai nehézséget: ő úgy tudta, hogy Csokonai József 1770–71-ben tanult Nagyszombatban, csak a vizsgát tette le 1772-ben. Ilyenformán érthetőbb a házasságkötés is: Diószegi Mihály a lányát egy olyan emberhez adta, aki már túl volt a nagyszombati tanulmányokon — a tanfolyamok márciusban fejeződtek be! —, s bízni lehetett abban, hogy a vizsgája is sikerül. A társadalmi ugrást, amit az anyakönyv adata is jelez, hiszen Csokonai József más házában lakik, míg Diószegi Mihálynak ugyanabban az utcában háza van, ez némileg hitelesíti.

Ha azonban így áll a dolog, akkor Csokonai József rendkívül gyorsan reagált az eseményekre. Hiszen a helytartótanácsi rendeletek nyomán szinte azonnal jelentkezett az egyetemre, s így az elsők között végzett. Pedig ő is a hagyományos borbélysebész képzés keretei között szerezte első ismereteit. Amikor diplomája birtokában visszatért Debrecenbe 1772-ben, ő volt a legjobban képzett sebész a városban: a debreceni borbélycéh tagjainak 1773-as névsorában egyetlen olyan név sincs, amelyet megtalálnánk a *Merkur von Ungarn* listájának 1772-ig terjedő szakaszán.²²

Ez teszi érthetővé azt, hogy miért végezhetett ő orvosi szolgálatot. Ezért lehetett rövidesen a borbélycéh atyamestere. Ami pedig azt a visszatérő adatot illeti, hogy Csokonai Józsefet Weszprémi István becsülte és alkalmazta: dr. Jáki Gyula közölte a debreceni borbélycéh számára 1761-ben összeállított Exament, amelyet Weszprémi munkájaként azonosít.²³ Az Examen 143 kérdést tartalmaz, s felöleli a bonctantól kezdve egészen a da-ganatokig a sebészet számos kérdését. Arra ugyan nincsen adat, hogy ezt a kérdéssorozatot

¹⁶ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 93–94.

¹⁷ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 30.

¹⁸ NÁDUDVARI GYÖRY Tibor, i. m. 54.

¹⁹ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 30.

²⁰ Merkur von Ungarn, 1786. VII. Heft. 618–626.

²¹ OL Filmtár A 2181.

²² Csokonai-émlékek ... II. ábra.

²³ Dr. JÁKI Gyula, i. m. 9. skk.

alkalmazták volna a borbélycéhbe felveendők vizsgáztatására, de azt mindenesetre tükrözi, hogy Weszprémi mit várt el a sebészekről. 1772-ben pedig egyedül Csokonai József felelt meg ezeknek az igényeknek, mert az általa Nagyszombatban letett vizsga szerkezetében és színvonalában emlékeztetett az Examenre. Érthetővé válik a Plenckkel való levelezés: Nagyszombatban ugyanis Csokonai József professzora Plenck volt. Nota bene: a *Merkur von Ungarn* ugyanezen évfolyamában közlik a nagyszombati egyetem tanárainak nevét, így természetesen Plenckét is, tehát csak néhány oldal választja el egymástól tanárt és tanítványt a folyóirat lapjain.²⁴ A professzor levelének elismerő hangja és a megszólítás (*Amice charissime Vir dexterrime*) arra bizonyíték, hogy Csokonai József tehetséges tanítvány volt.²⁵

Csokonai Józsefet a diploma megszerzése után emelkedni látjuk a városi hierarchiában. Szauder Józseftől tudjuk, hogy 1773. március 4-én veszik fel az okleveles polgárok sorába,²⁶ a november 18-án készült adóösszeírásban pedig a borbélycéh harmadik classisában szerepel, tehát ekkor már önálló mester és nem is a legalsó, ötödik kategóriában kezd el pályafutását a céhben.²⁷ 1771-ben, az esküvőjekor még nem volt önálló háza, ezért kénytelen apósának Hatvan utcai házában élni, de 1773-ban már bérelt lakása van a Piac utca és a Csapó utca sarkán.²⁸ Amikor első gyermeke, Mihály megszületik, még a Hatvan utcában lakik ugyan; az anyakönyvi bejegyzés így számol be a kereszteleésről: „In Templo Maiori. 26. Nov. Hatvan u[tcá]ban] Csokonai Vitéz Josef és DióBegi Sára F[ia] Mhly [= Mihály] KA [= Keresztapák] Prkr [= Predikátor] Bélyei Péter, Bentze Daniel, Csapo István, Kovács János.”²⁹ A kislít a Nagytemplomban, tehát az 1802-ben leégett, ősi Szent András templomban keresztelték,³⁰ az eseménynek pedig az is jelezte a súlyát, hogy Csokonai József fiának négy keresztapja volt: a református kereszteleéseknél a keresztkomák száma bármennyi lehet, ha sok a keresztapa, akkor ez a szülők presztízsét mutatja. A debreceni anyakönyvben pedig négy keresztszülő nem számít kevésnek. Rádásul az egyik, Bélyei Péter református pap volt, aki 1763-tól — tehát ekkor már tíz éve — élt Debrecenben, egyébként pedig dunántúli birtokos nemes családból származott.³¹ A másik három keresztapáról Sárvány Pál úgy tudja, hogy „mindnyájan nemes szabad királyi Debreczen városának választott esküdt polgári.”³²

Csokonai József 1773-ra kivívta az önállóságát mesteremberként és — gyermeke születésével, majd új háza költözésével — családfőként is. Azt sem érzem véletlennek, hogy 1771-es esküvője után csak 1773-ban született meg a fia: mintha csak akkor akart volna gyereket, amikor már el tudja tartani. Valószínűleg ugyanez a logika vezette Gaál Lászlót, amikor a már idézett feljegyzésében tévesen 1773. február 4-re tette Csokonai József esküvőjét. Ezzel ugyanis azt sugallta, hogy az idősebbik Csokonai 1773-ra befejezve az egzisztencia-teremtés első nehéz fázisát, családot is bízást alapíthatott.

Csokonai József pályafutásának a rekonstrukciója természetesen költő fia szempontjából érdekes elsősorban. Az idézett Csokonai Vitéz Mihály-biográfiák is megpróbálták valamiképpen értelmezni az apai hatást. Ha másként nem, akkor legalább úgy, mint

²⁴ *Merkur von Ungarn*, 1787. I. Heft 59: „Joseph Jakob Plenck, als Lehrer der Wundarzneykunst und Geburtshülfe.”

²⁵ *Csokonai-emlékek* ... 24.

²⁶ SZAUDER József, i. m. 16–17.

²⁷ *Csokonai-emlékek* ... II. ábra; az adóbeosztásról tájékoztat egész Debrecen viszonylatában: VARGA Gyula, *Ipari termelés — a társadalom iparos rétegei*. In *Debrecen története 1693–1849*. 2. köt. Szerk.: RÁCZ István, Debrecen 1981. 309–352.

²⁸ VARGHA Balázs, i. m. 8–9.

²⁹ OL Filmtár A 2181.

³⁰ Vö.: SÁPI Lajos, *A település fejlődése*. In *Debrecen története* ... 82–83.

³¹ RÉVÉSZ Imre, *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*. Bp. 1966. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 38.) 78.

³² SÁRVÁRY Pál, i. m. 392–393.; itt egészen pontosan közölte Sárvány az anyakönyvi bejegyzést, csak Csapó István nevét írta el Józsefnek.

Sárváry Pál: egy ilyen szülő jó nevelést adhatott gyermekének. Más oldalról viszont a társadalmi mobilizáció példájának is tekinthető az apa. Sajnos, nagyon kevés a fogódzó ahhoz, hogy egy történeti-szociológiai esettanulmány készülhessen a Csokonai-családról; esetleg bővíthetők persze az adatok, ha sikerül valamit kideríteni Csokonai József apjának legendaszerűen ködös körülményeiről.³³ Csokonai Józsefről az eddigi ismeretek alapján a különböző mobilitás-formáknak valóságos szimbiózisa mutatható ki: a migráció, a foglalkozásváltás az apához képest, meg a házassági mobilitás (a „fölfelé” házasodás) egyaránt megfigyelhető.³⁴ A rendelkezéseimre álló gyér adatokból az is kiolvasható, hogy ő iparosként tudott érvényesülni Debrecenben, noha a család tudatában szerepelt az apai ág nemesi származása is.³⁵

Fia azonban ezt a számára eleve adott társadalmi közeget életének egy válságos pillanatában, kicsapatásakor megtagadta, hogy aztán egyetlen egyéb közösségben se legyen képes meggyökerezni. Úgy tűnik, belőle hiányzott a család- és egzisztencia-teremtésre való képesség, ami apjában megvolt. Ám az adottságokon túl volt egy döntő különbség is kettejük között. Csokonai Vitéz Mihály élete volt gyakorlatilag az első nagyszabású kísérlet Magyarországon az autonóm költő-értelmiségi élet megteremtésére és végigvitelére. Életstratégiáját tekintve tehát Vitéz Mihály eleve mást célzott meg mint például a jóbarát Fazekas Mihály. Fazekas — szociológiai értelemben — nem-értelmiségiként meg tudott élni egy városi közegben, míg Csokonait költőként nemhogy Debrecen, de az egész ország sem tudta eltartani.

Ehhez a kivételes és tragikus pályafutáshoz azonban feltétlenül hozzátartozik az is, hogy az előző generációban, édesapja sorsában egy sikeres otthon-teremtést és beilleszkedést figyelhetni meg, még akkor is, ha Csokonai József korai halála (1786) miatt kényszerűen korán elveszti is a fiú az egzisztenciális biztonság érzését.³⁶ Az apa alakjának felidézése az életutak paradigmászerű különbözőségét is exponálja — s persze azt is, hogy itt a mobilizáció egymásra épülő két fázisáról van szó.

Szilágyi Márton

Kazinczy Ferenc fordítása, a Természet Oeconomyája

Észrevételek Kulcsár Péter szövegközléséhez

Az ItK összevont, 1987/88. évfolyamában (473–495) látott napvilágot több mint másfél íven, féloldalmi bevezetéssel Kulcsár Péter szövegközlése: *Kazinczy Ferenc: A természet economyája*. A helyes és szabatos cím ez lett volna: *Kazinczy Ferenc kiadatlan Holmann-fordítása, a... stb.* De ha csak ez volna a hiba, nem volna igazán baj a szövegközléssel, mert a továbbiakból annyi azért kiderül, hogy németből készült fordításról van szó, habár a szerző nevére nem tudunk meg semmit (igaz, hogy az 1792-i berlini — valójában bécsi — kiadás névtelenül jelent meg). Sajnos, nemcsak a műről s a szerzőjéről nem tájékoztat a bevezető, hanem arról sem, miért fordította le ezt a lételméleti bölcselő művet Kazinczy,

³³ Róla a szakirodalom csak annyit tud, hogy Győrben volt református pap: VARGHA Balázs, i.h.; SZAUDER József, i.h.; ez azért különös, mert Győrből a protestánsok 1749-től ki voltak tiltva, csak a türelmi rendelet (1781) után térhettek vissza. (Vö.: BÁRDOS Kornél, *Győr zenéje a 17–18. században*. Bp. 1980. 210–212.) A szakirodalom álláspontja persze nem légbőlkapott, hanem Csokonai József halotti búcsúztatóján alapul: In *Csokonai-emlékek... 25.*

³⁴ Vö.: TÓTH Zoltán, *Szekszárd társadalma a századfordulón*. Bp. 1989. kül. az elméleti áttekin-tésből a Mobilitás-formák c. fejezetet (38–42.)

³⁵ DOMBY Márton, i.h.

³⁶ A család gyors ütemű és drámai elszegényedését jól tükrözi ez a levéltári forrásokra alapozott tanulmány: ZOLTAI Lajos, *Csokonai édesanyja és a kőszívű ember*. Debreceni Képes Kalendárium 1935. 103–105.

s hogyan illeszkedik bele ez a fordítás írói pályájába, szellemi fejlődésébe. Igaz, a sajtó alá rendezőnek ilyen igénye nem is volt, ő csupán szöveget akart kiadni: „Mivel nem a művet, hanem Kazinczy Ferenc írását akartam kézre [?] közre] adni, a változatokat [ti. Kazinczy fordításának a MTAK Kézirattárában őrzött két másolatát] nem vettem figyelembe.” (Én emeltem ki. Sz. F.)

Anélkül, hogy abba mélyebben belebocsátkoznánk, lehet-e kézirat (? kéziratot) a műtől elvonatkoztatva közreadni (kivált fordítás esetében), sajnálattal kell megállapítanunk mindjárt az elején, hogy ez az újfajta szövegkiadási mód nem járt sikerrel. Az említett két akadémiai másolatról a sajtó alá rendező ezt írta: „Az egyik Kazinczy Gábor kezével (Akadémiai Könyvtár Kézirattár RUD 4r 11. sz.), 1835. február 1-i kelettel, ismeretlen, kitörölt nevű tulajdonostól”. A jelzet nem pontos, RUD jelzete nincs az akadémiai Kézirattárnak, sajtóhiba RUI (Régi és Újabb Irodalom) helyett, vélhetnénk, ha a másik kézirat jelzetében meg nem ismétlődne e hiba. A M. Ir. RUI. 4-r. 11. sz. másolat tulajdonosának (vagy másolójának?) neve ki van ugyan törölve, de a kézirat végén jól olvashatók az N. K. névbetűk: „N. K. ... 1835. Eszt. 1° Febr.” A második akadémiai kéziratról a szövegközreadó ezt írta: „a másik (uo. RUD 4r 33. sz.) modernebb írással, a Kazinczy Gábor-féle másolatról oly hűséggel, hogy e második másoló még a mintájában törölt tulajdonosbejegyzést is átvette, vonallal ismételve az olvashatatlanul törölt szavakat.” A valóságban e második másolatban is leírta a másoló a megmaradt N. K. névbetűket. S hogy a két kézirat szövege megegyezik, azon nincs mit csodálkozni, hiszen a 33. sz. kéziratban ott olvasható: „Egészen az eredeti szerint.”

Sajnálatos azonban, hogy a sajtó alá rendező nem végezte el a kéziratok egybevetését, kiderült volna akkor ugyanis, hogy nemcsak a két másolat szövege egyezik meg egymással, hanem a harmadiké, a budapesti egyetemi könyvtárié is azonos az akadémiaiakkal.

Az utóbbiról, az Egyetemi Könyvtár Ms. H 240 jelzetű kéziratáról — „Természet ekonomiaja ... Fordította Kazinczy Ferenc 1795” — Kulcsár Péter azt írja, hogy „Autográf, amint ezt az Akadémiai Könyvtárban őrzött Kazinczy-kéziratokkal való összevetés alapján megállapíthattam.” Mikor ezt olvastam, megörültem, mivel úgy véltem, hogy előkerült az összöveg, az első kidolgozás: magam ugyanis a végleges, autográf tisztázatot ismertem s akartam 1984 óta közreadni, amint ez a XVIII. századi kutatók körében közismert volt. Sajnos, kezdeti öröömöm lassan hűledezni kezdett. Nem tudom, milyen Kazinczy-kéziratokat használt a szövegközölő az összehasonlításhoz, az az egy bizonyos, hogy a *Természet Oeconomia*ja autográf tisztázatot nem. Pedig ez is ott található.

Aki csak valamennyire is ismeri Kazinczy kezeírását, az író következetes helyesírását, annak az első pillantásra szemet szúrhatnak az ilyen helyesírási rendellenességek a Kulcsár-féle szövegben, mint pl. mindjárt a címben az *ekonomia*, holott Kazinczy *oekonomiát* használt mindig; hasonlóan meglepő a *tsak*, a *tsinálni* (csak és csinálni helyett), továbbá a *némely*, a *meljek*, amit így Kazinczy soha le nem írt: *némelly*, *mellyek* stb. fordul elő következetes helyesírásában. De még mindig reménykedtem, hogy az általam ismert végleges akadémiai tisztázathoz most az első kidolgozása szövege került elő, habár a helyesírási anomáliákra nem találtam ésszerű magyarázatot. Mikor aztán kezembe vehettem a szövegkiadás alapjául szolgált Ms. H 240 jelzetű kéziratot az Egyetemi Könyvtárban, első pillantásra — minden összehasonlítás nélkül — megállapíthattam (bár velem volt a valóban autográf tisztázati fénymásolata is), hogy ez semmiképp nem Kazinczy Ferenc eredeti kézírata, még csak szóba sem jöhet, hogy az ő keze írta volna a Kazinczy-autográfként kiadott szöveget. Közel egykorú másolat ez is: szövege megegyezik pontosan a két akadémiai másolatával (amelyeket természetesen magam is ismertem), de eltér a végleges autográf tisztázati szövegétől. (A barna papírfedélén — erről Kulcsár Péter kéziratleírása nem tesz említést — elkopott, nehezen olvasható betűk látszanak, ezt az esetleges olvasatot kínálva: „Csösz I. MPr. [= Manu propria] 179?”.)

A sajtó alá rendező azt írta, hogy „nem a művet, hanem Kazinczy Ferencírását akartam kézre adni” — ez a szándéka, sajnos, nem sikerült. Kiadott egy közel egykorú, Kazinczytól előtű ortográfiájú, nem autentikus másolatot, s még csak egybe sem vetette az általa téves jelzetekkel hivatkozott két akadémiai könyvtári másolattal, amelyekkel — mint említettük — szövege pontosan megegyezik: tehát mint ismeretlen változat sem jöhet szóba.

S ezek a másolatok nem hitelesek: mindjárt a „Szabó-Sáro” Sámuelnak szóló ajánlás első mondatában súlyos elírás van. (Különben az író védügyvédjének neve is helyesen: *Sárocy Szabó*, amint Kazinczy a tisztázati jegyzetében meg is írja: „A’ Budán írt exemplárt, melyből ím ezt kiírtam, *Sárocy Szabó* vagy amint hibásan közönségesen nevezni szokták: *Szabó-Sáray* úrnak küldöttem el, Komáromba.”) Kulcsár kiadásában (s a két akadémiai másolatban is) „életem hűséges és hatalmas, de *szerentsétlen* védelmezője” olvasható, holott az autográf eredetiben „*sikeretlen* Védelmező” van: „Tekintetes Sárocy Szabó Sámuel Úrnak, életem’ hűséges és hatalmas, de *sikeretlen* Védelmezőjének”. Természetesen ez a hiteles. A hibák számát tetszés szerint lehetne szaporítani, de nincs értelme, s takarékoskodnunk kell a hellyel is. Így fölmerül a kérdés: vajon nem lett volna-e mégis célszerűbb megvárni a végleges, hiteles s valóban autográf tisztázaton alapuló szövegkiadást, amely tekintetbe veszi a két akadémiai másolaton kívül a közel egykorú debreceni másolatot is (amelyről a sajtó alá rendező nem tudott) s magyarázatokkal, jegyzetekkel, és elméleti utószóval látja el a fordítást, elhelyezve azt az író szellemi fejlődésében. S így fölmerül óhatatlanul a kérdés: nem kellene valamivel több gondot fordítani az előlektorálásra s a szakértők bevonására? Mindenesetre Kulcsár Péter szövegkiadása az *ItK*-ban egyáltalán nem tette fölöslegessé a *Természet Oeonomiájának* a hiteles, végleges szövegű autográf tisztázaton alapuló jegyzetes önálló kiadását, amely — amint erről a közreadóknak is volt tudomásuk — a közeljövőben elhagyja a sajtót. (Az már pénzügyi kérdés, de szóvá teendő, hogy egy nem Kazinczy-kéziratért az autográfot megillető árat kifizetni — ha csak nem ajándékozás történt — nagy könnyelműség a nehéz, szűkös szerzeményezési gondok közepette.)

Örültem volna, ha Kulcsár Péter valóban — amint ígérte — autográf Kazinczy-szöveget adott volna ki az *ItK*-ban, s nem egy idegen ortográfiájú, nem autentikus másolatot. Szerencsére a végleges szövegű hiteles Kazinczy-tisztázati is meg fog jelenni hamarosan, addig is annak „Foglalat”-át közlöm itt előzetesként, mivel ez úgyis teljességgel hiányzik Kulcsár Péter szövegkiadásából:

Foglalat.

Első Rész.

Az emberről s holtját követő állapotjáról

- I. Előmagyarázatok.
A Természetnek van Oeonomiája.
- II. Mi czélja lehetett a Természetnek az *ember* alkotásában?
Vagy az ember van a világ kedvéért teremtvé, vagy a világ az emberért.
Mennyire látszik hihetőnek az elsőbb feltétel?
- III. A Természetnek háromféle operatiója.
A Természet minden valóságot *virítani*, *érni*, *hervadni* hágy.
- IV. Circulatio.
Az a mechanizmus, mely által a Természet a maga operatióját eszközli.
- V. Erő.
Ez az a valami, ami a mozgást szüli.
- VI. A testek összefüggése. Erőpont.
A testek összefüggését egy valamely erőnek tulajdonítjuk. Annak középpontja az erőpont.
- VII. Vonszás és tolás.
Ez az a két mód, amely által az összefüggés ereje magát érezteti.
- VIII. Élet.
Az a rendes öszvevonszás és kitágulás, amelyet a circulatio eszközöl.
- IX. Grádicsai az életnek.
Az ember magának a legfőbb előttünk ismeretes gradicsát tulajdonítja az életnek. Ő a maga gondolkodható ereje által egy intellectuális életet él.
- X. Intellectuális élet.
Az ő mechanizmusa az, amely az animális életé. Csak hogy ez finomabb. Az erek itt *fibráknak*, a vér pedig *ínlévnek* nevezetnek.

- XI. Célja a circulációnak.
A fluidumot megtisztítja, feinabbá teszi.
- XII. Circulatio a Státusban.
A Státusban is circulál egy fluidum, a pénz. Jaj, hogy az igen is fluidum.
- XIII. Láthatlan circulatio.
A' főbb Operatiók, az a gépely, ami a földet mozgatja, az áér behatásai a' Természetnek láthatlan oeconomiájába tartoznak.
- XIV. Az ínlév készítése.
Az ifjúban forr. A meglett emberben tisztul. Az öregben megérik.
- XV. Halál.
Ha az ínlév megérik, elhervad a test. A halál bekövetkezik. Azután az ínlév a Természetnek láthatlan oeconomiájában további szolgálatra fordíttatik.
- XVI. Hallgatás a Természetben.
Mindaz, amit gőznek, spiritusnak stb. hívnak, nem bír nehézséggel, hanem felfelé száll. Így száll felfelé az ínlév is. A leszállás itt oly lehetetlen, mint a nehéz testeknek a felszállás. Ez lehet az oka, hogy a megholtak reánk nem hathatnak, ha talán felőlünk sensatiójik vannak is.
- XVII. Minden nemzetek sejdítéseik valamely jövendő felől.
Ez nem a filozófusoktól ered. Az a+b demonstratiók nem hatnak el a nagy seregre.
- XVIII. Holmi az ember' chemiájából.
A' legfeinabb substantia, amit a chemia az emberi testből kivonhat, urinosus spiritus. Mi történik ezzel továbbat, ha az áérban felszáll?
- XIX. Az ember létének céljai holta után.
Az oly ható spiritus, mint amilyen az ínlév, nem maradhat henyén a Természetben. Annak láthatlan oeconomiájában lesznek oly operatiók, amelyekre az megkívántatik.
- XX. További fedeztetések.
Bővebben kell ismernünk az áért. Onnan várjunk világot.
- XXI. Bérekesztés.
Jegyzet. A léleknek mivolta felől itt nem vala beszéd: mert ez az oeconomia szintűgy ajánltatik a materialistának, mint a spiritualistának. Ennek a Természet operatiójik együtt traktáltatik [!] azzal, ami neki csak eszköze (: media :), a *gondoló tehetségnek*. Ez néki fontos lesz, mert ő azt vallja, hogy a lélek eszköz (: médium:) nélkül nem dolgozhatik. A materialistának azon változások alkalmatosságával lészen szó, amelyekbe ő a léleknek valóóságát helyhezik. Egyébaránt nekem az a kérdés, amely felett villonganak, messze látszik lenni a felfejtéstől.

II. Rész

Az emberi nemzet létének céljairól.

- I. Előjelentések.
Amik feljebb az egyes emberről mondattattak, itt az egészre alkalmaztatnak.
- II. A' Természetben minden calculálva van.
- III. Az áérnek vannak lakosai.
A' Természetben semmi nincs pusztá.
- IV. Az ascensió törvénye.
Ez éppen az az áér lakóinak, ami a nehézségek törvénye minekünk.
- V. Az emberi nem meddig tarthat?
A lehetséges emberi ínlév a földben tartózkodó materiából *négyszázezer* esztendő alatt fog kifejtőzni.
- VI. Az emberi nem kipallérozódása.
Az emberiség virít, érik s hervad, mint minden a Természetben. A testek erőtelnebbek lesznek, de a' lélek nemesebb lesz.
- VII. A barbaries és cultura tetsző cseréjéről.

Nemzetek egyenként véve visszaeshetnek a barbariesbe: de az emberiség az Egészben gyarapodik.

VIII. Az Emberiség gyermeki korában vagyon.

Hogy az emberek még gyermekek, cselekedeteik bizonyítják.

IX. Az emberiségnek mostani állapota.

Az emberiség az most, ami az ember két esztendő korában.

X. Egy-két szó az emberiség pallérozódásának plánja felől.

Előbb szíveinknek kell megjobbulni; úgy adódik meg a fentebb nemű világosodása értelmünknek.

XI. Első és második karbeli világosítók.

A Természet a nagy lelkek által javítja szíveinket, s világosítja értelmünket.

XII. Mózes.

Ő tette az első lépést javulásunk felé. Megtilalmazta a durvább vétkeket.

XIII. A világosulás előmenetelei Napnyugoton.

Az Occidens nagy emberei tetszetős lépéseket tettek a culturára, anélkül, hogy Mózesek lett volna: holott a hebraeusok, a Természetnek minden elősegéllései mellett egy alávaló nép marada.

XIV. Christus.

A második lépést tette meg a javítás felé. Szeretni tanította Istent és az embereket.

XV. Mint áll most fejünk és szívünk?

Az értelem felvilágosításához a Természet még nem nyúlt. A szív indulni látszik a jobbulás felé.

Érsemlyén, Biharban, 14. Febr. 1803."

Ide tartozik még, hogy Benő János már 1892-ben ismertette bő szemelvényekkel Kazinczy munkáját *A természet ekonomiaja* címmel a *Kisújszászi Ev.Ref.Gymnasium 1891/92. évi Értesítőjében*. Erre V. Busa Margit is hivatkozik Kazinczy-bibliográfiájában, azaz a megjegyzéssel, hogy „A kiadványt nem láthattam.” (150.) Magam megnéztem Benő dolgozatát: ő ugyan azt mondja: a Lovassy István kisújszászi földbirtokostól kapott kötetéről, hogy Kazinczy „hihetőleg sajátkezűleg másolta le” (3.), de már a cím *ekonomia* írásmódjából s a *Szabó Sáró*-t említő ajánlás szövegéből megállapítható: azon nem hiteles másolatok egyikéből dolgozott ő is, mint az *ItK* szövegközlője.

Közben megjelent a Kazinczy Ferenc Társaság Kazinczy Könyvtár sorozatában a hiteles szöveg is: *Természet Oeconomiaja*. Kazinczy Ferenc kiadatlan kéziratából sajtó alá rendezte, jegyzetekkel és utószóval ellátta Szilágyi Ferenc. Sátoraljaújhely. 1989. 65 l. +4 hasonmás.

Az itt taglalt elhibázott szövegkiadás is sűrűn veti föl a Kazinczy kritikai kiadás megindításának elodázhatatlan feladatát.

Szilágyi Ferenc

Szilágyi Ferenc észrevételeire

Köszönettel tartozom Szilágyi Ferencnek, amiért a hibásan közölt könyvtári jelzetet javítja. Néhány észrevétele, azt hiszem, nem engem illet: a papírinség, az *ItK* szerkesztési gyakorlata, a kéziratok 1964-es vételára és effélék. Sajnálom, hogy nem tartozom a XVIII. századi kutatók körébe, s így terveiről nem volt, sőt most sincs tudomásom. „Újfajta szövegkiadási mód” bevezetése nem állt szándékomban, ezért a szöveg nincs az eredeti műtől „elvonatkoztatva”; ha jól számolom, 33 esetben hozom a német párhuzamot.

Ami a dolog meritumát illeti: Az Egyetemi Könyvtár H 240. sz. kézírata Kazinczy Ferenc kézírása. Ez tény, akkor is, ha Szilágyi „minden összehasonlítás nélkül” mást állapított meg. Ez természetesen nem zárja ki, hogy más autográf példány is legyen, akár több

is. E tény bizonyítása, persze, nagyobb apparátust igényelne, íráselemzést, fotómásolatok bemutatását. Szerencsére erre nincs szükség. Ha ugyanis a magyarázatokkal, jegyzetekkel, elméleti utószóval felszerelt tudományos kiadás már 1989-ben megjelenik, abban az autenticitás kétségkívül illusztrálva és tisztázva lesz. A nyomdák fürgeségét ismerve nem elképzelhetetlen, hogy a vitás kérdés Szilágyi kiadványa jóvoltából előbb lesz megoldva, mint ahogy a jelen hasábokon felmerül.

Kulcsár Péter

József Attila 1922-i verseinek új időrendje

A makói József Attila Múzeum néhány éve megvásárolta József Attila két, eddig csak hiányos másolatban ismert versfüzetét.¹ Az 1924 októberében keletkezett füzet, *A legutolsó harcok* című, 1989-ben hasonmás-kiadásban megjelent a Helikon Kiadónál, Tóth Ferenc gondozásában. (Neki, a múzeum igazgatójának köszönhető, hogy a füzetek a múzeumba kerültek.) Ez a kézirat nem szolgál kronológiai tanulságokkal, mert benne a versek nem időrendben, hanem tematikai csoportosításban sorakoznak. Annál tanulságosabb a másik füzet, amelybe a költő 1922 júliusában, augusztusában és szeptemberében, nagyrészt Kiszomborban szerzett verseit írta le keletkezésük időrendjében. A füzet címlapja elveszett, második fele lapjaira esett szét, három lap magántulajdonban maradt (de tudjuk, hogy mely versek vannak rajta), az alábbi tartalomjegyzék tehát részben rekonstrukció eredménye:²

- [1: „Versek 1922 július, augusztus, szeptember”]
- 3–5: Keserű nekifoházkodás (45) „Kiszombor 1922. júl.”
- 5–6: Szerellem ez? (87)
- 6–7: Pogányos hitvallás magyarul (52)
- 8–9: Névnapi dicséret (46) „Kiszombor 1922. júl.” [29.]
- 9–10: Leánykérő ének (53)
- 10–11: Csöndes estéli zsoltár (49)
- 12: A füst (86)
- 13–14: Holttest az uccán (54)
- 15–17: Hajnali vers kedvesemnek (55)
- [18–19: Fiatal életek indulója (72)]
- 20: Éhség (50) [1922. aug. 17. előtt]
- 21–23: Prédikáció (56)
- 24: Idill (51) [1922. aug. 17. előtt]
- 25: Szeged alatt (58) „1922. aug. 14.”
- 26–27: Rövid óda a kelő Naphoz (57)
- 28: Gyöngysor (88)
- 29: A Szent Jobb ünnepén (59) 1922. aug. 18.
- 30–31: Úgy-e, pajtás! (60)
- 32: Ének magamhoz (85)
- 33–34: Ósapám (63)

¹ József Attila összes versei. Kritikai kiadás. Bp. 1984. (A továbbiakban: *ÖV*) I, 558–559, 581.
— M. RÓNA Judit, *József Attila kéziratai és levelezése*. (Katalógus.) Bp. 1980. 1105–1107. sz. A *Lovas a temetőben* című versfüzet továbbra is lappang; a füzetről alább részletesen írunk.

² A rekonstrukció a saját kezű tartalomjegyzéken (melynek csak az első lapja van meg) és az ún. *Saitos-füzeteken* alapul, amelynek elején ugyanazok a versek olvashatók ugyanolyan sorrendben, mint a kiszombori füzet végén. A verscímek után zárójelbe tettük a kritikai kiadás sorszámain; odaírtuk a versek más forrásokból ismert keletkezési idejét is. A makói József Attila Múzeum tervezi a füzet hasonmás-kiadását; a rekonstrukció részleteiről, valamint a füzetek sorsáról a kísérő tanulmányban olvashatni.

- 34–35: Hymnus a Borhoz (26)
- 36–37: Hymnus az Élethez (61)
- 38–39: Baál (62)
- 40: A jámbor tehén (89)
- [41–42: Parasztanyóka (91)]
- 43: Részeg a síneken (48)
- [44: Kukoricaföld (47)]
- [45:] A Bánat... (66)
- [46:] Kép a tükörben (64)
- [47–48:] Boros keserűség (67) 1922. szeptember
- [49:] Aratás előtt (65)
- [50:] Spleen (90)
- [51:] Pap a templomban (68)
- [52:] Tél (69)
- [53–82: Üres levelek.]
- [83:] Tartalom [A 3–31. lapok tartalma.]
- [84: A tartalom folytatása; elveszett.]

Előttünk van tehát József Attila 1922 júliusa — szeptembere között írt verseinek pontos szövege, keletkezésük időrendjében. Ez alatt a néhány hónap alatt vált a verselgető diák költővé. Kiszombori versekkel kezdődik az általa összeállított reprezentatív gyűjteményes kötet, a *Medvetánc*. (A jámbor tehén, az Éhség és a Névnapi dicséret című versekkel, *ÖV* 89., 50. és 46. sz.) A kiszombori versek költői értékét már sokan méltatták, itt csak néhány textológiai tanulságra szeretném a figyelmet felhívni. Azok a versek, amelyek eddig csak a *Szépség koldusából* voltak ismertek, egy-két helyen jobb szöveggel kerülhetnek a versolasók és a kutatók elé. Az egyik esetben feltételezésem utólag beigazolódott: Az Ének magamhoz (*ÖV* 85. sz.) 6. sorában csakugyan sajtóhiba a *képét* a kéziratban is olvasható *kékét* helyett. Egy másik esetben melléfogtam: a Szerelem ez? (*ÖV* 87. sz.) 4. sorát nem kellett volna „javítani”, mert a kéziratban is az áll, mint a nyomtatványban: Agyamban hogy csak arcod tündököl. Érdekes az Ugy-e pajtás! (*ÖV* 60. sz.) 8. sorának első szava, amely a kéziratban: *Csicsitgatom*, a kötetben: *Csítitgatom*. Az utóbbi nyilvánvalóan hibás; a szedő a ritka tájnyelvi *csicsit* szót a banálisabb, köznyelvi *csititra* változtatta, amint ez később a Fiatal asszonyok énekében (*ÖV* 262. sz.) is történt.

A füst (*ÖV* 86. sz.) utolsó szakasza a kéziratban ez:

Sötéten, büszkén, lázadó imával
Nagy bátorsággal egyre följebb szárnyal —
A vaksüket Istenhez; valahol.

A Szépség koldusában viszont a gyár füstje

Sötéten, büszkén, lázadó imával,
Jó bátorsággal egyre följebb szárnyal,
Az Istenhez; valahol.

Isten erőteljes jelzője Babits hatására keletkezhetett; a Fortissimóban szerepel a „süket Isten”. József Attilával bizonyára tanárai hagyták ki a jelzőt. A tanári cenzúráról többen megemlékeztek, arról azonban nem, hogy a cenzúra elsősorban a vallási érzékenységre lehetett tekintettel, nem pedig tanártársuk, Gebe Mihály leányára, Mártára. A Névnapi dicséret is inkább Szűz Mária profán említése miatt maradhatott ki. (*ÖV* 46. sz.) Feltűnik a kiszombori füzet néhány, a kötetbe fel nem vett versének „eretnek” hangja, pl. a Keserű nekifohászkodásé (*ÖV* 45. sz.) vagy A Szent Jobb ünnepén címűé. (*ÖV* 59. sz.)

Az új lelet ismeretében pontosan el lehet helyezni az eddig 1922 végére tett, csak a *Szépség koldusából* ismert versek egy részét. (*ÖV* 79–91. sz.) Tévesnek bizonyult az a

feltételezésem, hogy a Hymnus a Borhoz (ÖV 26. sz.) 1922 májusában keletkezett, mert a költő a bört „május hímes köntösé”-nek mondja.

Következtetéseket lehet levonni a *Szépség koldusa* többi versének keletkezési idejére, valamint a *Lovas a temetőben* című elveszett vagy lappangó füzet tartalmára vonatkozólag is. Megállapítható ugyanis, hogy a *Szépség koldusa* két részre oszlik. A 25. laptól kezdve valamennyi vers megtalálható a kiszombori versfüzetben és/vagy a *Saitos-füzetek* valamelyikében. (A záróverset nyilván a kötet összeállítás után írta a költő.) Ezek a versek tehát mind 1922 júliusa – októbere között keletkeztek, s azt is érdemes leszögeznünk, hogy a költő a kötetbe nem a füzetek sorrendjében, vagyis nem időrendben nyomatta le ezeket a verseket. A *Szépség koldusa* első fele a következő verseket tartalmazza:

- [5: Ó, zordon Szépség...] (74) 1922. nov. eleje.
- 6: Falak (43) 1922. jún. 17. előtt.
- 7: A vergődő diák (41) 1922. jún. 17. előtt.
- 8: Nézem a lámpát (42) 1922. jún. 17. előtt.
- 9: Várakozás (79)
- 10: Keresek Valakit (18) 1921.
- 11: Csend (80)
- 12: Napszonett (71)
- 13: Erőének (25) 1922. ápr. 11. körül.
- 14–15: Bús magyar éneke (81)
- 15: Koldus (70) 1922. okt.
- 16: Köntösök (28) 1922. máj. 17.
- 17: Nagy ajándékok tora (27) 1922. máj. 17.
- 18: Távol zongora mellett (24) 1922. ápr. 11.
- 19: Nyári délután a szobában (82)
- 20: Csókkérés tavasszal (44) 1922. jún. 23.
- 21: Szerelmes keserű hazafiság (83)
- 22: Várlak (78)
- 23: Nem tudunk élni (34) 1922. június, vagy előtte.
- 24: Juhász Gyulához.

A keltezhető versek két kivétellel 1922 júniusában vagy korábban keletkeztek. Az egyik kivétel a bevezető vers, a másik a kötet 15. lapján levő Koldus; mindkettő a *Saitos-füzetek*ben is benne van. A bevezető vers (mint hagyományosan minden bevezető, előszó) a kötet összeállítását után készült. A másik későbbi vers úgy kerülhetett ide, hogy a Bús magyar éneke kiszedése után a 15. lapnak több mint a fele üresen maradt, s a helyet kihasználó szedette ide a költő a rövid Koldust. E két versen kívül még a Napszonettet keltezem 1922 októberére (ÖV 71. sz.), de ez meglehetősen bizonytalan. Csaknem teljesen bizonyos viszont, hogy a *Szépség koldusa* első felében levő többi, összesen hét keltezetlen vers (ÖV 78–84. sz.) szintén júniusi vagy annál korábbi, s valószínűleg benne volt a *Lovas a temetőben* c. füzetben.³ E versek egy részére az irredenta hang jellemző: Bús magyar éneke (ÖV 81. sz.), Szerelmes keserű hazafiság (ÖV 83. sz.), Juhász Gyulához (ÖV 84. sz.), mint a Nem! Nem! Soha! címűre is, amely csak a *Lovas a temetőben* c. füzetben maradt fenn. Ellenérv lehetne e versek némelyikének ritka versformája és bravúros verselése. (Várakozás, Bús magyar éneke.) Bonyolult versformájú azonban a hitelesen június 23-i Csókkérés tavasszal (ÖV 44. sz.) is; József Attila ekkor már bármilyen versformát jól kezelt.

Az elmondottak alapján a költő legkorábbi verseinek új időrendje a következő:

³ Ennek a füzetnek csak egy hiányos másolata maradt fenn, amelyet Szabolcsi Gábor készített. A füzetből az ismert, tehát a *Szépség koldusában* megjelent verseket szándékosan nem másolta ki, egy esetben azonban elnézte, és a Nem tudunk élni címűt is leírta. (ÖV 34. sz.) Ez a vers is a *Szépség koldusa* első felében, a 23. lapon található.

(1) Keltezhető versek a kezdetektől 1922. május 17-ig. (ÖV 1–28. sz., kivéve a 26. sz. alatti Hymnus a Borhoz címűt, amelyről fentebb már volt szó.)

(2) A *Lovas a temetőben* c. füzet másolatából ismert darabok, kiegészítve a *Szépség koldusa* első felének keltezetlen, feltehetőleg az év első feléből származó darabjaival. Ezek pontos sorrendje nem állapítható meg, mivel — ellentétben a kiszombori versfüzettel — sem a kézirat, sem a nyomtatvány nem időrendben tartalmazza a verseket. Lehetnek közöttük akár 1921-ben írottak is, vagy — a másik véglét — 1922 júniusából valók is, de e hónap végénél nem későbbiek.

(3) Keltezhető darabok 1922 júniusából. — Ez a hónap egyike József Attila legkritikusabb, eseményekben, számára fontos eseményekben leggazdagabb időszakának. Ezért ekkor írt verseit élete krónikájával együtt soroljuk fel.

Jún. 10. Fohászzkodó ének (ÖV 36. sz.) „Vers Mártuskának. Makón, 1922. jún. 10.”

Jún. 14. Befejeződik a tanítás.

Jún. 17–19. Mezőhegyesen van barátjánál és osztálytársánál, Kiss Károlynál. Itt sok minden történt. Elszaladt a közeli Battonyára a pópához, hittanjegyéért. Itt írta Tavaszi ének c. szerelmes versét. („Mezőhegyes, 1922. jún. 18.”) Itt keletkezhetett két, az aratás élményén alapuló verse, az Aratásban (ÖV 42. sz.) és a Munkáshalál. (ÖV 48. sz.) Barátjának, Kiss Károlynak, öt vers gondosan letisztázott másolatát adta ajándékba (ÖV 41–43. sz. versek jegyzete), köztük a *Lovas a temetőben* bevezető versét (Arany kalásztól... ÖV 29. sz.), amely szintén Mezőhegyesen készülhetett. Talán a füzet összeállításán is dolgozott. Itt van aztán ez a rejtélyes Kiss Károly. Ő maga nem rejtélyes, hiszen személyesen is előkerült, de az a tény, hogy József Attila öngyilkossági kísérlete előtt, június 26-án írt Végkérésében a számos makói barát, jótevő és atyai pártfogó között csak ezt az egy fiút említi meleg szeretettel, s hogy ez a név a költő biográfiájában másutt nem fordul elő (össze is tévesztették dr. Kiss Károly makói ügyvéddel), még magyarázatra vár. Szívesen elképzelem, hogy a *Lovas a temetőben* kinyomtatásának a terve ekkor már megvolt, s erre kért kölcsön Kiss Károlytól.

Jún. 20–22. Budapesten van a családjánál, és megpróbál kibékülni gyámjával. A látogatást József Jolán írta le könyvében. Hitelét növeli, hogy Jolán életének egy emlékezetes tényéhez kapcsolódik: kibéküléséhez férjével, majd külföldi útjukhoz. A pesti útban Péter László is, én is kételkedtünk egy későbbi, Kiszomborban írt, József Etelkának szóló levél alapján, de most úgy látom, hibás érvekkel. Péter László szerint a levélnek az az utalása, hogy bizonyítványát postán küldte el gyámjának, értelmetlen lenne, ha személyesen is Pesten járt volna. Igenám, de a bizonyítványosztás a pesti út után volt, s mégiscsak postán kellett a bizonyítványt elküldeni. (Ez a tény a pesti út pontos időpontjának a meghatározását is lehetővé teszi.) Én meg úgy okoskodtam, hogy a levélnek ez a passzusa: „de bizony három-négy hónap óta hazulról ez az első levél, amit most Te írtál”, értelmetlen volna, ha közben József Attila Pesten járt volna. Ugyan miért? A levélírás elmulasztása akkor is sértő, ha közben találkozott Etussal, de meg az is lehet, hogy nem találkoztak. — József Attilának nem sikerült kibékülnie gyámjával. Ezekben a napokban írhatta — pesti környezetrajza alapján — Nyári délután a szobában című versét. (ÖV 82. sz.)⁴

Jún. 23–25. József Attila ismét Makón, a Csókkérés tavasszal kelte: „Makó, 1922. jún. 23.” Ekkor történhetett az „illegális verskötet” esete, amelyről egyedül Saitos Gyula írt.⁵ József Attila elhatározta, hogy maga ad ki egy versfüzetet. A *Makói Friss Újság* nyomdájának fiatal szedője ki is szedték vagy 10–12 versét, s ki is nyomtató 50–60 példányban a füzetet. A tulajdonos azonban észrevette az akciót, a nyomtatványt az utolsó példányig megsemmisítette, s József Attilát kitiltotta az újságüzemből és a szerkesztőségéből. Az egyik nyomdász, Raffai János arra is emlékezett, hogy a versfüzet címadó verse a *Lovas a temetőben* volt, és hogy nem külön lapokról, hanem füzetből szedték a verseket. Saitos Gyula, majd nyomában a kutatók 1922 őszére tették az akció idejét. Teljesen elkép-

⁴ A pesti út irodalma: PÉTER László, It, 1957. 21. — ÖVI, 565. — JÓZSEF Jolán, *József Attila*. Bp. 1940. 200. — SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*. Bp. 1963. 287–288.

⁵ SAITOS Gyula, *József Attila Makón*. Bp. 1964. 95–96.

zelhetetlen, hogy akkor, amikor már javában folytak a tárgyalások Koroknayval, Juhász Gyulával a *Szépség koldusáról*, József Attila egy ilyen kétes értékű vállalkozásba kezdett volna. A valószínűség 1922 júniusa mellett szól.

Talán ezekben a napokban történt ez a többektől följegyzett eset: József Attila belevette magát a Maros örvényei közé, és majdnem megfulladt. Állítólag arra volt kíváncsi, hogy a parton napozó szerelme, Márta, hogyan reagál fuldoklására.

Jún. 26. A Végkéresem dátuma, egyszersmind öngyilkossági kísérletének napja.

Jún. 27–28. Kórházban fekszik gyógyszermérgezéssel.

Jún. 29. Bizonyítványosztás.

Július eleje. Kiszomborra megy házitanítónak.

(4) Visszaérkeztünk a kiszombori versfüzethez: ennek tartalma, a beírás sorrendjében, verseinek következő csoportja.

Szinte hihetetlen, mennyire gazdag volt eseményekben 1922 júniusa. Többünket ez is befolyásolt abban, hogy bizonyos eseményeket megpróbáljunk más időpontra helyezni. De József Attila felfokozott idegállapotban később is óriási teljesítményekre volt képes. A lázas tevékenység, különösen ha kudarcok sorával járt együtt, összeomláshoz vezetett.

Az elmondottak ismeretében különös jelentőséget kap az első kiszombori vers, a Késérű nekifohászkodás. Szegény gyerek, ismét nekigyürkőzött az életnek: „Gyere Úristen, nézd meg, itt vagyok.” Nem tudhatta, mi minden van még hátra.

Stoll Béla

Vízkelety András

MEGJEGYZÉSEK KURCZ ÁGNES: LOVAGI KULTÚRA MAGYARORSZÁGON A 13–14. SZÁZADBAN CÍMŰ KÖNYVÉHEZ*

Sokáig emlékezetes marad minden jelenlévő számára az a „nyilvános” kandidátusi vita, ami 1976. április 15-én egy budapesti kórház étkezőjében zajlott le. A bíráló bizottság néhány hét múlva a jelölt, Kurcz Ágnes koporsóját állhatta körül.

A vita tárgyát képező disszertáció megjelenése 12 évet váratott magára. Hogy a könyv, amely Klaniczay Gábor közreműködésével jelent meg végre, milyen szükségletét elégítette ki a viszonylag ugyan kevesektől ápoltt szaktudománynak, mutatja, hogy alig akadt 1976 óta e témával összefüggő művelődés-, irodalom-, művészet-, hadtörténeti tanulmány, amely kéziratban ne használta volna Kurcz Ágnes értekezését.

A magyar irodalomtörténetírás a kézikönyv összegezése után (1964) alig próbált még egyszer szembenézni a magyar lovagi irodalom létének és milyenségének kérdésével, jóllehet a történettudomány művelőinek részéről több olyan észrevétel, tanulmány, sőt monográfia jelent meg, amelyeknek eredményeit újból össze kellene vetni mindazzal, amit az irodalomtörténetírás e címke alatt összefoglalt. Természetesen nem lehet mindezt most, egy könyvismertetés ürügyén elvégezni, mégis meg lehet nevezni néhány olyan általános szempontot, ami e kor irodalomszemléletét jelentősen módosíthatja.

Kezdjük talán azzal, hogy sajnos e téren is — ismét — „lépéshátrányba” kerültünk. A 70-es évek első felében megírt, 1976-ban megvédett, 1988-ban megjelent monográfia akkor látja el a magyar társadalom- és kultúrtörténet egy szakaszát a „lovagi” minősítéssel, amikor az ilyen feliratú címke már lekerül azokról a művekről, amelyek pl. a német történelemnek ezt a szakaszát mutatják be. Magyarországon, ahol oly keveset tudunk erről a társadalmi rétegről, amelyet különben az egész középkorban nem is neveztek nálunk „lovag”-nak (de arról később), használjuk ezt az etikettet, míg másutt, ahol hozzánk képest mérhetetlenül többet nyújtanak az egykorú források erről az e néven nevezett (*ritter, chevalier*) csoportról, inkább *udvarinak* kezdik nevezni ezt a kultúrát, irodalmat, művészetet, mivel a *lovag* (= *ritter, chevalier*) terminus értelmezése körül egyre növekszik a homály.¹

Az azóta ugyancsak elhunyt Szűcs Jenő sajnálatát fejezte ki Kurcz értekezéséről írt opponensi véleményének elején,² hogy a disszertáns nem tekintette át bővebben az e korra ill. kultúrára vonatkozó kutatási eredményeket. Így hadd kezdjem ismertetésemet a Kurcz Ágnes által is többször idézett Joachim Bumke egy új, 1986-ban megjelent kétkötetes munkájának egyik passzusával³:

„A régebbi kutatás a lovagság keletkezését tartotta a laikus kultúra kialakulása és az udvari költészet felvirágása legfontosabb előfeltételének. Hogy ez a vélemény hamis volt, azt a lovagság középkori alapjairól és ismérveiről az utóbbi évtizedekben lefolytatott

* Bp. 1988. 313.

¹ A magyar művészettörténeti kézikönyv második kötete, *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*, szerk. MAROSI Ernő, Bp. 1987, mértéktartó a „lovagi” terminus használatában. Fejezet-címében csak egyszer, hagiográfiai vonatkozásban fordul elő (A lovagok szentjei), de ennek is első mondatával a kultúrát lényegében a királyi udvar kultúrájává teszi (209.).

² Nyomtatásban, Budapesti Könyvszemle, 1989, 43–50. Továbbiakban: Szűcs.

³ Joachim BUMKE, *Höfische Kultur — Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*. I–II. München, 1986. Az idézet helye: I. köt. 64. Továbbiakban: Bumke.

tudományos vita eredményeként leszögezhetjük. Abban pedig, hogy a lovagság miféle realitást jelentett, és azt hogyan kell interpretálnunk, nem alakult ki egyetértés.”

Ezután ismerteteti Bumke azokat az eredményeket, amelyekre a nyugati kutatás a lovag (*miles*, *ritter*, *chevalier*) fogalmának vizsgálata során jutott. Az eredmény holtpontnak is nevezhető. Kurcz Ágnes is terminológiai vizsgálatokkal nyúlt hozzá először a kérdéshez: mit fed a magyar középkorban a *miles* és az *aula* terminus?

A latin forrásokban a nyugati történész is a *miles* szóval találkozik. A klasszikus latinban — foglalja össze az eredményeket Bumke — a *miles* = 'katona, harcos' azzal a mellékjelentéssel, hogy elsősorban gyalogos katonát jelent. A lovaskatonára az *eques* szó vonatkozott. A *miles* szóhoz azonban a 'szolgálat' mellékértelem is tapadt, ez elsősorban az igei alakban *militare* 'szolgálatot teljesíteni' érezhető. Ezért alkalmazhatta e szót Szent Pál is a Timotheushoz írt második levélben (2,4): *Nemo militans deo implicat se negotiis saecularibus*. Már itt megjegyezzük, hogy Károli és Káldi is a *vitézkedik* igét használja fel e *locus* fordításánál. Ennek alapján nagyon is érthető az a megállapítás, hogy a 12. század végén a *miles* és a *ministerialis* szinonimaként fogható fel. De talán éppen a 'hadi szolgálatra való kötelezettség' jelentéstartalom az oka annak is, hogy már a 10–11. századi német forrásokban a *miles* a nemesi vazallust, hűbérest is jelöli. A másik egykorú jelentésetolódás már nehezebben magyarázható, hiszen ellentétben a klasszikus használattal az válik szokássá, hogy a *miles* szóval csak a nehéz fegyverzetű harcost jelölik, nem egyszer szembeállítva a gyalogosokkal, a *peditesel* (sing. *pedes*). Valószínűleg ennek is társadalomtörténeti oka van: a hűbériség fejlődése hadtörténeti szempontból összefügg a páncélos lovasság kialakulásával. A szó tehát különböző társadalmi és jogi függőségben élő lovas harcosokat jelölhetett. Érdemes ebben az összefüggésben megjegyezni, hogy ugyanilyen „lebegő” a *servitium* 'szolgálat' szó jelentése is: a szolga urával szemben *servitium*ra van kötelezve, de *servitium*ot teljesíthet a császár és a pápa is. Markwart von Annweiler birodalmi miniszterialist, császári udvarmestert és tanácsost, Szicília meghódítóját és kormányzóját, csak ez után, 1195-ben menti föl VI. Heinrich *ab omni servitute*, hogy közjogilag egy pozícióba kerüljön tárgyalópartnereivel.⁴ A lovaggá avatás szertartásában szereplő *militem facere* kifejezésben a *miles* teljes bizonyossággal 'lovag'-gal adandó vissza. De erre is az első biztos adat csak 1096-ból való, míg az előbbieken nem dönthető el, hogy ott a régi germán felövezés szokásáról („Wehrhaftmachung”), vagy az új szertartásról van-e szó (Bumke, 320)? Hogy itt, de nem mindig, csak bizonyos esetekben a *ritter* szót kell 'lovag' értelemben behelyettesítenünk, azt csak az anyanyelvi szóhasználat ajánlja. Persze a *ritter* szó jelentéstörténete is hasonló „szociológiai rejtély” (Bumke) mint a *miles*-é: egy eredetileg lovaskatonát, sőt lovas szolgát jelölő szó oly tartalmat nyert, hogy a 12. század végén már fejedelmek és királyok büszkén nevezték magukat így. E jelentésbővülés korát ugyancsak nehéz megadni. Még a 12. század közepén is általában 'harcos, szolgálattelvő lovaskatona' értendő alatta, legalábbis a történeti forrásokban (Bumke, 65). Ugyanakkor az 1130 körül keletkezett Millstatti Genezis (bibliafordítás) Putifárt, akit a Vulgáta *princeps exercitus*nak (Gen. 39,1) és *magister militum*nak (Gen. 37,36) nevez, a *ritter* terminussal illeti. A régebbi Bécsi Genezisben ugyanezen a helyen *herr* áll! Az „irodalom” tehát már ekkor tükrözi a jelentésváltozást. A katonai jelentéstől való egyértelmű elszakadásra a szó melléknévi használata utal: *ritterlich* 'udvari, előkelő, szép, pompás' értelemben már 1170-ben. Sőt ezek a döntő *locus*ok olyan szövegekből származnak (Rother Király, a strassburgi Sándor-regény), amelyek nem francia minta alapján készültek. Mindent azonban, amit ezekről a „lovagokról”, ruházkodásukról, fegyverzetükről, ünnepeikről, harci, szerelmi szokásaikról, eszméikről, mentalitásukról tudunk, azt az anyanyelvi szépirodalomból tudjuk, csak hogy éppen ezért kétséges mindennek realitás-értéke, amire a bevezető Bumke-passzus utolsó mondata utal. Szebben fogalmazta ezt meg magyarul Szűcs Jenő: „a tárgy természetében rejlik valami eredendő illanékonyság (az 'eszme és a valóság' rendkívül vibráló viszonya)” (Szűcs, 43.).

⁴ Christoph CORMEAU — Wilhelm STÖRMER, *Hartmann von Aue, Epoche — Werk — Wirkung*. München 1985. 66.

Ezeknek tudatában beszél hát a nyugati mediévisztika ma már inkább udvari, semmint lovagi kultúráról, művészetről, irodalomról. Már ebből is sejthetjük, milyen nehéz helyzetbe került a magyar monográfus, amikor összegezni akarta arra a kultúrára vonatkozó ismereteinket, amelyből egyetlen sornyi anyanyelvi irodalom sem maradt ránk. Ha korhűek akarunk maradni, úgy nincs mivel magyarázni, értelmezni, sőt nincs mivel fordítani sem a latin terminusokat (l. alább). Szűcs Jenő is ezt nevezte ebben az ügyben a „kardinális problémának” (47). Persze ez nem csak sajátosan az udvari, lovagi „jelenség” esetében áll fenn, hanem *ab ovo* abban, hogy nálunk a középkorban nem jött létre két kultúra (irodalom). A keresztény klerikus kultúrával (irodalommal) szemben ill. e mellett nem született meg a keresztény-laikus kultúra (irodalom).

A német nyelvterületen a népnyelvű irodalom már 800 körül megtalálta a pergamen felé vezető utat, hála az angol és ír elasztikus missziós-gyakorlat hagyományainak, amely számára az akkor térítendő ill. a hitnek megnyerendő és a karoling birodalomba beiktatandó germán törzsek, törzs-maradványok hitvilága, rítusai, szokásai, (szóbeli) irodalma saját germán múltjukból is ismerősek voltak. Már 830 körül megszületik a *Heliant*, ez a kb. 6000 soros bibliai eposz, amely a keresztény üdvtörténet szent szövegét nemcsak a germán szóbeli költészet forma- és formula-kincsének, hanem a katonai étosz elemeinek átvételével is igyekezett az éppen hogy keresztvíz alá hajtott százsz uralkodóréteg számára akceptábilissá tenni. Ezzel kezdődött meg tehát német nyelvterületen az irodalom terén az a fordulat, amit Szűcs Jenő egy más helyen „a laikus társadalom krisztianizálódásának” és „a keresztény kultúra laicizálódásának” nevezett.⁵ Szűcs Jenő által a 10–11. századra tett „fordulópont” (u.o.) tulajdonképpen már a *Heliant*-al kezdődött, de valóban ez volt a lovagi (udvari) kultúra feltétele. Amikor a 12. sz. közepén a „feudalizmus második szakaszának” (Bloch) változásai és még ható társadalmi mobilitása idején egy heterogén, az „udvartól” függő, itt életteret találó társadalmi réteg, a lovagság, saját önabrázolását, gazdasági, politikai, jogi, szociális elismertetését szolgáló irodalmat hozott létre, akkor már egy 300 éves anyanyelvi írásbeliség hagyományaira támaszkodhatott. Az udvari ízlés mintegy 150 évig egyeduralkodó volt a világi líra és a verses regény terén, de hatását másutt, pl. a hagiográfiában és a historiográfiában is érezette.

Ennek az irodalomnak a virágkora idején jegyezték le nálunk a *Halotti Beszédet*, formalizmussá merevedése idején az *Ómagyar Mária-siralmat*, vagy két évszázaddal később az első magyar szerelmes verset, ha ugyan szabad ennek minősítenünk az ún. *Soproni virágéneket*.

Nálunk ugyanis a térítés a görög egyház kezdeti és nem is sikertelen próbálkozásai után lényegében az ezredforduló körül ment végbe német, kisebb mértékben szláv és olasz származású papok irányításával, akiknek a lovas-nomád hitvilág és szóbeli irodalom teljesen idegen volt. Főleg a térítés első szakaszát, ami még Géza alatt folyt, jellemzi Györffy „bálványdöntő és táltosirtó harc”-nak (*István király és műve*, 78.). Az énekmondók által hordozott, eleve pogánygyanus magyar szóbeliség és az idegen befolyás alatt álló papi-szerzetesi latin írásbeliség között mindenesetre sohasem történt meg a hídverés, amelynek pillérjeit német viszonylatban 830 körül a *Heliant* rakta le.

Mit tehetett és mit tett e körülmények között a magyar lovagi-udvari kultúra monográfusa, Kurcz Ágnes? Az őt megelőző magyar kutatás bemutatására sem ő, sem mi nem vállalkozunk. Kétségkívül el kellett végeznie a „kataszterfelfektetés” (Szűcs Jenő, 43) úttörőmunkáját. Meg kellett vizsgálnia neki is a *miles* terminus használatát a magyar forrásokban és megpróbálkozni annak kibogozásával, mit érthettek az adott kontextusban ez alatt a szó alatt.

Az eredmény hasonló ahhoz, amit pl. a német források vizsgálata hozott. Már Szent István törvénykönyveiben is háromféle katonáskodó réteget jelölhet, szolgát is, szabadot is. Azután egyre inkább a harcos tényező legfontosabb a szó jelentőségében, magasrangú nemesek megnevezésére is használják. Anonymusnál lehet valaki *miles de ducale progenie*

⁵ Szűcs Jenő, *A magyar irodalom története I. kötetéről*. TörtSz, 1967. 119–133, az idézet helye: 125.

is. A 13. század folyamán pedig többször a *serviens* tautológikus megjelölése, amint ezt már Váczy Péter megfigyelte. A 14. században azután a „*mílesek* a nemesség gazdasági és katonai potencia tekintetében erős elitjéhez tartozó személyek” (Kurcz, 22).

A zűrzavar tehát teljes, de nem meglepő, és azzal nem lesz tisztább a helyzet, ha az adatokat elkezdjük 'lovag'-ként értelmezni, pl. ha azokat megfelelő dicsőítő jelzők (*probus, insignis, bonus, famosus, strenuus, elegans* etc.) kísérik. Ez a támpont is devalválódik ugyanis, ha egy oldallal tovább azt olvassuk, hogy a *miles strenuus* várjobbágy is lehet, de király is a 13. század második felében (25.). Aztán a 28. lapon ez az adat is semmivé oszlik a következő közlés által: „A *strenuus miles* titulus az okleveles gyakorlatban először Lajos király oklevelében jelenik meg 1342-ben”. Méginkább csökkenti ennek az értelmi rendszerezési kísérletnek a hitelességét az olyan megállapítás, hogy „a 'lovag' jelentés elbeszélő forrásainkban jelent meg legkorábban, már a 12. század elején” (34.). Láttuk, hogy ekkor még német forrásokban sem számolhatunk ezzel a jelentéssel.

A szerző makacsul, a rá jellemző „totalitás-igénnyel” (Szűcs, 43) igyekszik rendet teremteni ott, ahol nem lehet, és a külföldi eredmények ill. eredménytelenségek ismeretében nem is érdemes. De minthogy nincs anyanyelvi irodalom, ami ezt a réteget értelmezné, az elnevezéssel is baj van. A 28. lapon ezt olvassuk: „A magyar nyelvemlékekben a *lovag* szó már korán személynév volt, a 14. sz. elején, a század végén falunév, családnév. Eredetileg lovast, lovas szolgát jelentett. Molnár Albert szótárában már 'lovag'-ot”. A fogalmazás kissé zavaros: hogyhogy a *lovag* Molnár Albert szótárában már 'lovag'-ot jelent? A *Lwag* személynév (1306/1333) majd a helynevek jelentéséről semmit sem tudhatunk, nem érdemes foglalkozni vele. Szójegyzégeink (Schlāgli 1380, Besztercei 1395 körül) a *lovag* szóval a latin *equest* glosszállják, ami lovas katonát, szolgát jelent. Ugyanígy Pesti *Nomenclaturája* 1538-ból. Szenci Molnár Albert *Dictionarium*-ában (1604 = RMNY 919), a magyar–latin részben valóban szerepel a *lovag* szó, de ugyanúgy *eques*el magyarázva mint eddig. A latin–magyar részben is ez a helyzet, *eques* = *lovagos, lovag*, utána a különös megjegyzéssel: *item Nemes*, ami Szűcs Jenő egy gyanúját látszik igazolni.⁶ Szencinél a *katona* = *eques, satelles, satrapes* latin jelentésekkel szerepel. Ezzel szemben az olyan gondosan vizsgált terminus *miles* = *vitész, vitészlő, katona*, és fordítva is *vitész* = *miles*. Mindez egyértelműen azt ajánlja, amit Kurcz is megállapít (28.): „a latin *miles* fordítása korunkban [tegyük hozzá: de még Szenci korában is!] a magyar *vitész* szó”. Ez az az anyanyelvi terminus, amivel a későbbi századokban is nemes és nemtelen harcos szívesen azonosult. Kár, hogy nem marad meg a szerző következetesen ennél a szónál, ami helyesebben jelöli ezt az ő általa is helyenként „quasi-lovagnak” vagy „lovag-képesnek” aposztrofált réteget, és ez a terminus jobban meg is felelne annak a mentalitásnak, amit Kurcz Ágnes kitűnő elemzések alapján e réteg jellemzőjének tart.

Előbb azonban — és ezzel a könyv tárgyalási folyamatát követjük — az tűnik ki a Kötelekek c. fejezetből, hogy ez a réteg nemcsak heterogén voltában, de társadalmi funkcióiban is emlékeztet arra, amit a *ritterek* a német feudalizmus történetében elláttak, csak hogy ott a hűbériség keretei között.⁷ Főleg ha Kurcz Ágnes megállapításaihoz hozzávesszük a könyv megírása óta közzétett magyar kutatási eredményeket is. A fenti lábjegyzetben említett művében Fügedi a magyarországi középkori elit kialakulását és átrétegződéseit vizsgálta meg. *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon* (Bp. 1977) c. munkájából pedig kiderül, hogy Károly Róbert vártelepítési politikája kísértetiesen emlékeztet arra, ahogyan a Staufok mint újonnan kreált sváb hercegek hatalmi pozíciójuk kiépítésébe fogtak.⁸ Freisingi Ottó szerint a herceg bárhová ment, lova farkához kötve egy várat

⁶ SZÜCS, i. m. 48: „A lovagi megjelenést ez időben minden jel szerint az *in nobilibus armis militariibus* formula fejezi ki.” VÖ. KURCZ, i. m. 32. — A kézirat leadása után Madas Edit hívta fel a figyelmemet (köszönet érte!), hogy a *Winkler Kódex* (1506) a „lovagos vitész” szókapcsolatot 'lovas katona' értelemben használja (200. l. 5. sor).

⁷ VÖ. FÜGEDI Erik, *Ispánok, bárók, kiskirályok*. Bp. 1986.

⁸ Klaus SCHREINER, *Die Staufer als Herzöge von Schwaben*. In *Die Zeit der Staufer, Geschichte — Kunst — Kultur. Katalog der Ausstellung*. Stuttgart 1977. III. 7–19.

húzott maga után. A várakba aztán saját miniszteriálisait ültette be. Az új magyar várnagysági szociális helyzete, a rájuk szabott feladatok és karrierjük e társadalompolitikának — legalábbis időleges — sikerét mutatja. A magyar királyi udvarban, ha nem is folyamatosan, de megvolt az érdeklődés és az anyagi lehetőség a nyugatias udvari kultúra átvételére, elsősorban III. Béla, II. Endre, Károly Róbert, Nagy Lajos és Zsigmond idején. Az anyagi kultúra, építkezések, képzőművészet terén voltak is olyan eredmények, amelyek bizonyítják e kultúrtörökves teremtderejét. E kultúra más külsősegei viszont hiányoztak, vagy csak sporadikusan mutathatók ki (címeradományozás, lovaspecsét, lovagrend, felővezés). És hová lett az irodalom? Ha ugyan volt.

A magyar Trója- és Nagy Sándor-regényből, amelyeknek létre Hadrovics László nyomós érveket hozott, egyetlen sor sem maradt fenn. Hogy ezek, részben még a 12. századra feltételezett, Anonymus latin *Historia Troianaja* alapján készült magyar szövegek „lovagregények” lettek volna, ezt az elképzelést nem fogadhatjuk el. A trójai történet első udvarilovagi változata Benoit de Sainte-More verses regénye volt 1165 körül.⁹ Németül a század végén Herbort von Fritzlar adaptálta. Hogy ugyanez már magyar udvari változat is született volna, ez elképzelhetetlen. A magyar szöveg a középkor első felére jellemző hősi, kalandos tetteket előadó mű lehetett, ami meg is felel mindannak, amit Kurcz a magyar vitézi (lovagi) réteg eszméiről, ideológiájáról kimutatott.

Ezzel el is jutottunk a könyv azon részéhez, ami irodalomtörténeti szempontból számunkra a legfontosabb. A régi kutatásnak is — külföldi részről is — már feltűnt, hogy a magyar adományozó oklevelek *arenga*- és *narratio*-része sokkal terjedelmesebb, „bőbeszédűbb” mint pl. a német császári és fejedelmi oklevelek megfelelő passzusai. Kurcz Ágnes ezeknek a részeknek elemzése nyomán arra következtet, hogy ezek a részek mintegy pótolták a magyarországi „lovagi” irodalmat. Egyrészt az adományozás okát szolgáló hősi tettet sokszor meglepő epikai terjengősséggel adják elő, másrészt a cselekedetet a végbevivő (adományozott) „erényeinek” kiemelésével erkölcsileg is felértékelik. Az adatokból az is kiderül, hogy a királyi kancellária ebben a példakép-állító értékpropagandájában egyformán igyekezett érdekelni minden adományozott *milest*, függetlenül az illető rendi, közjogi, anyagi helyzetétől. Ez a megállapítás azért rendkívül fontos, mert ugyanezt a mentalitást nevelő és társadalmilag nivelláló funkciót látott el nyugaton az anyanyelvi udvari-lovagi irodalom. A társadalmi és jogi különbségeknek az az egybemosása természetesen azoknak állt érdekében, akiknek társadalmi presztízse ezáltal emelkedett, bármennyire is megkérdőjelezi az újabb kutatás egy része (Bumke is¹⁰) a miniszteriális rétegnek olyan fokú irodalomteremtő szerepét, amilyent a korábbi irodalomtörténetírás tulajdonított neki. Úgy tűnik inkább, hogy az udvaroknak annyira érdekében állt a társadalmi szempontból heterogén, de gazdasági, politikai, hadi tényezőként egyaránt potens lovagság megnyerése, hogy ideológiai, irodalmi eszközökkel is előmozdította ennek az eszmei konszenzusnak a létrehozását. Ugyanezt az analógiát tehát, amit Fügedi Erik eredményei alapján az Anjouk katonai- és társadalompolitikájában a vártelepítés paradigmájában keresztül megfigyelhettünk, megtaláljuk Kurcz Ágnes megfigyelései nyomán az oklevelekben — és részben a krónikákban — folyó eszmei érték-propagandában is. Rendkívül jelentős eredménynek kell ezt tartanunk. Az is lényeges azonban, hogy a különbségek kontúrjai is kirajzolódnak Kurcz elemzései során. Az egészében már ugyan kétségbevonat, de összetevőiben azért érvényes „lovagi erényrendszernek” szinte valamennyi összetevőjét megtaláljuk okleveleink és az erre alkalmat adó krónika-epizódok propagandisztikus hős-laudációiban. Csakhogy ezekben nemcsak az erre *ab ovo* alkalmas *fidelitas* (hűség, középfelelmet *triuwe*), *constantia* (állhatatosság, kfn. *staete*), hanem még az olyan „udvari” erények is mint a *hilaritas* (kfn. *fröide*, a német udvari kultúra kulcsszava!) és a *pulchritudo* (kfn. *schoenheit*) is ha-

⁹ A téma kitűnő összefoglalása bő irodalommal: Trojaroman. In Kindlers Literatur Lexikon. VI. Zürich 1971. 3098–3118.

¹⁰ Joachim BUMKE, *Ministerialität und Ritterdichtung. Umriss der Forschung*. München 1976. A cím voltaképpen Paul Kluckhohn 1910-ben megjelent dolgozatának címe, amiben a Bumke által kritizált tézist felállította.

tározottan konbattáns, katonai valórt nyernek. Már Mályusz Elemér is párhuzamot vont a magyar oklevelek és a török népek hősdicsőítő költészete között. Talán inkább az európai fejlődésben korábban meglevő, de a 13–14. században már archaikusnak ható vonásról van szó: a fejedelmek fegyveres kísérete számára példaképpé konstituált hősi étoszról, ami nálunk a hűbériség csökevényes formája miatt továbbra is aktuális maradhatott. Kíséret sem történik okleveleinkben vagy krónikáinkban, hogy egy-egy hősi cselekményt irodalmi eszközökkel lovagi–udvari *aventure*-é stilizáljanak, az udvari szerelem-szolgálat laikus érénygyakorlattá való magasztosítására pedig ezek a szövegtípusok nem is nagyon szolgálhattak alkalmat. Ezzel tehát a magyar nyelvű szépirodalom hiánya rövidre zárta a kört. A „lovagi” ideálok ilyen jellegű ápolása azonban a magyar királyi államrezont valószínűleg már nem is érdekelte. Fontosabb volt neki, hogy nemes és nemtelen *miles* egyaránt kész legyen uráért a *servitium*ra, akár vérét is hullassa, és ezért maga a vitéz, családja, nemzetsége megkapja a megfelelő adományt „s az szép tisztességet” (*honor, kfn. ére*).¹¹ Sok példát találunk a könyvben arra, hogy a királyért kiállt veszély, kockázat mintha egyenes arányban állna a *miles*nek tulajdonított érény-katalógus nagyságával.

Hogyan teljesítette azonban a neki szánt szerepet ez az „irodalom” egy olyan társadalomban, amelynek az ezzel befolyásolni kívánt rétege – kevés kivétellel – nemhogy írni-olvasni nem tudott, hanem még a nyelvet (a latint) sem értette? Minden jel arra mutat, hogy a szóbeliségnek a magyar középkor egész folyamán nemcsak az irodalomban, hanem a joggyakorlatban és a vallásos műveltségben is sokkal nagyobb szerepe volt mint Nyugat-Európában. Ugyancsak Fügedi Erik hívta föl rá a figyelmet, hogy az ítélethozatal során akkor is tanúkat hallgattak ki, amikor egy oklevél döntő bizonyítékkal szolgált. Az emberi emlékezetnek és a szóbeli referenciának nagyobb bizonyító erőt tulajdonítottak mint az írásnak.¹² Vonatkozik ez a vallásos életre is. Szent István ugyanúgy elrendelte mint Nagy Károly, hogy a megkeresztelték anyanyelvükön kötelesek megtanulni a legegyszerűbb imádságokat. Fenn is maradt a Karoling-korból több ófelnémet ill. ófrank *Miatyánk*-fordítás, míg az első magyar *Miatyánk*-ot a 15. században a Müncheni Kódex őrizte meg komplett bibliai könyv részeként. A latin írásbeliség és a magyar szóbeliség közötti hidat – úgy tűnik teljes „útszélességben” – a Tarnai Andor által „tolmácsolásnak” nevezett, élőszóban folytatott interpretáló fordítási gyakorlat képezte. Kurcz Ágnes is említi egy helyen, hogy még a szolgabíráknak is szóban kellett ismertetni a kapott latin írások tartalmát. Ezt a tolmácsoló, közvetítő feladatot látták el a „deákok”, ez a klerikus végzettségű, de többnyire laikus életformát folytató értelmiségi réteg, na meg az udvari papok, káplánok. Közvetítő szerepük feltehetőleg a másik irányba is folyt. Szóbeli mondanak, elbeszélések (pl. Bátor Opos története a László-kori gesztában) általuk kerülhettek be a latin udvari historiográfiába. Talán már Anonymusnak is lehettek informátorai a hősi énekek tartalmáról. A Kontról szóló éneket sem kellett Thúróczynak feltétlenül saját fülével hallania. Erre a kancellária, de mindenképpen a latinitás felé történő „tolmácsolásra” abból is következtethetünk, hogy az oklevél-narrációk is hivatkoznak szemtanúkra, akik az ott leírt tetteket *elbeszélni* tudják. Visszafelé pedig a deákok gondoskodhattak róla, hogy az oklevelek dicsőítése beépüljön a szóbeli családi hagyományba. Hogy ez a „tolmácsolási” rendszer kielégítően funkcionált, mutatja a magyar nyelv késői jelentkezése az oklevelekben.

E gyakorlat pozitívnak is felfogható következménye volt, hogy nálunk az anyanyelvi irodalmon belül nem alakult ki a két kultúra: egy ezoterikus, művelt elitnek szóló írásbeliség és a paraszti szóbeliség. A német lovagi költészet már a nyelvjárásokat áthidaló nyelvi megformálásában és egyfajta udvari szakszargon használatában is olyan, hogy az adekvát recepciót a társadalom magasabb régióira szorította. Tudjuk, Mátyás korában a Magyarországra látogató idegen tudós csodálkozik azon, hogy itt az urak és parasztok egy nyelven

¹¹ Több ilyen oklevél-narrációt elemez VESZPRÉMY László, *A magyarországi lovagságra vonatkozó néhány adat értelmezéséről*. HK, 1987. 749–750.

¹² FÜGEDI Erik, *Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége*. In *Üő., Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp. 1981. 437–462.

beszélnek. Ezzel szemben a francia epika külön hangsúlyozza, hogy ennek az irodalomnak recipiens rétege csak a *clerc* és a *chevalier* lehet, Hartmann von Aue *Iwein*jében a lovag és a paraszt (német nyelven) meg sem érti egymást. Ezzel magyarázható, hogy a Tol-di-mondában, ebben a talán egyetlen, de „eredeti” formájában valószínűleg soha le nem írt vitézi („lovagi”) regényünkben a hős paraszti környezete pozitív vonásokat hordoz, ami pl. egy nyugati Artus-regényben elképzelhetetlen lenne. Parzivalt is erdei magányban neveli az anyja, de ezt a költőnek eszébe sem jut parasztinak minősíteni, bár a *lovag* szót nem szabad a fiú előtt kiejteni.

Még egy magyar specialitást fedezett fel Kurcz Ágnes a királyi kancellária erény-propagandájában. A vallásos, vagy vallásos értelemben használt erények (ezeket nem egészen szerencsés terminológiával „krisztianizációs” erényeknek nevezi a szerző) nagyobb hangsúlyt nyernek a magyar fordításokban mint a nyugati udvari kultúrában. Vagy talán kicsit árnyaltabban fogalmazva: ott a vallásos indíttatástól már eltávolodva, a több százados használat (anyanyelvi használat!) során más jelentésárnyalatokat is befogadtak és így bonyolultabb tudattartalmakat tükröznek ezek a fogalmak. Elég itt a Kurcz Ágnes-től és Szűcs Jenőtől is említett Mária-kultusz és a minne-szolgálat kölcsönös magatartást és terminológiát befolyásoló kapcsolatára utalnunk.

A vallásos és a vitézi terminológia kapcsolataira nálunk is akad példa. Az oklevelek erény-halmozása és az ezt kísérő szuperlatívuszok himnuszok és legendák laudációira emlékeztetnek. Másrészt Lászlót a legendában, a prédikációban (erre Szűcs Jenő is utal), de még a liturgikus használatra készült szekvenciában is a vitézi erények *szentként* is kvalifikálják.

A keresztény vitézi ideál királyi propagandájában — különösen Anjou-királyaink és Zsigmond idején — nagy szerepe volt a magyar és nemzetközi „lovag”-szentek, László és György kultuszának. Csak mint a fenti lovag-vitéz terminológiai exkurzushoz kapcsolatos adalékot jegyezzük meg, hogy még az Erdy-kódex is „György vitéz”-ről ír. A László-kultusszal kapcsolatban az utolsó tíz évben sok tanulmány jelent meg, amelyek eredményeit olvasván, szinte a magyar középkor második felére jellemző László-faszcinációról beszélhetünk.¹³ Ebbe a kultuszba a keresztes-gondolat is nagyon jól beilleszthető volt, mint a 9–12. századi frank-német Nagy Károly-faszcinációba is. Szent László életének írásos (krónika, legenda) és képi (falfestmények, táblaképek, miniatűrök) ábrázolásában a nyugati udvari-lovagi kultúra toposzai is helyet kaptak.¹⁴ Az udvari legenda volt e kultúrának az az irodalmi műfaja, ami több kelet-közép-európai országban egyaránt honos volt: nálunk a László-legendában, Lengyelországban a Hedvig-legendában, Csehországban a Ludmila-legendában. Mindháromban helyet kapott a keresztény-pogány konfrontáció keresztes-motívuma. De általában a „jó uralkodó” ideál-képében is nagyobb hangsúlyt kapnak a vallásos erények a magyar forrásokban — állapítja meg Kurcz Ágnes — mint tőlünk nyugatabbra.

A magyar udvari-vitézi kultúrában erősebben ható vallásos motívumoknak véleményünk szerint az a valószínű oka, hogy a magyar középkornak a historiográfián kívül egyetlen, fejlett írásbeliséggel rendelkező magas-kultúrája az egyházi kultúra volt. Egyfajta magatartás-ideológia latin írásbeli megfogalmazása a népnyelvi laikus írásos kultúra hiányában tehát csak erre nyúlhatott vissza. A királyi kancellária és a királyi kápolna kapcsolataira Bónis György hívta fel a figyelmet. A középkori magyar könyvkultúra szegényes emlékei is — kevés kivétellel — a teológiai irodalom ismeretét dokumentálják. Egyedül jogi — de jobbra kánonjogi — kódexekkel találkozunk nagyobb számban.

A magyar kutatásban többször fölmerült, hogy olyan személynevek hazai előfordulásából, amelyeket nyugati lovagregények hősei viseltek, arra következtethetünk, hogy ezek

¹³ Vö. az *Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez* c. MEZEY László által szerkesztett kötet gazdag anyaga (Bp. 1980), és a kötetben nem tárgyalt rendkívül gazdag magyarországi, Lászlóval foglalkozó latin prédikációs-anyag.

¹⁴ VÍZKELETY András, *Nomádokori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok. Észrevételek Szent László és a leányrabló kún epikai és képzőművészeti ábrázolásához*. ItK, 1981. 253–275.

a szövegek magyar fordításban-átdolgozásban ismertek lettek volna nálunk. Kurcz Ágnes is számbaveszi, grafikonban is ábrázolja e nevek hazai előfordulásának frekvenciáját, az adatokból azonban nem óhajt „mindjárt irodalomtörténeti következtetéseket levonni” (245.). Ebben teljesen egyetérthetünk vele. Divatnevek mindig voltak, ezek használatától az emberek valamiféle társadalmi presztízs emelkedését várják. Ezt az elvárást rendkívül összetett hatóerők mozgathatják. A Roland – Loránd, Olivier – Olivér név nagy népszerűsége a 13. század második felében, amit 1978 óta Korompay Klára által összegyűjtött adatok még hatásosabban illusztrálnak¹⁵, bizonyára azzal függ össze, hogy a francia eredetű Rátót nemzeti Roland ebben a korban az ország egyik legnagyobb és *nővekvő hatalmú* főura volt. 1241–1277 között a király utáni legnagyobb, báni tisztelet is ellátta. Számos keresztapaságán túl is bizonyára sok, tőle különböző fokon és módon függőségben lévő szülő adhatta gyermekeinek ezt a nevet. Magának a nemzetségnek a tagjai azonban bizonyára ismerték a Roland-ének (-monda) valamilyen változatát, ha csak annyit is, amennyi a Nagy Károly-legendában, pl. annak a *Legenda Aurea* által megőrzött változatában található. Kurcz Ágnes felhívja figyelmünket a patrocíniumoknak és a keresztelő papok műveltségének, ízlésének szerepére is. Ezek külföldi tanulmányaik során is megismerkedhettek „idegen” nevekkal, amelyek a számukra tekintélyemelkedést jelentő külföldi tartózkodásukra emlékeztették őket. Gondoljunk csak Anonymusnak a trójai és görög történethez kapcsolatos vonzódására. Az Achilles és a Paris név elő is fordul már a 12. században hazánkban.

Ezek a „lovagi” nevek, de a nyugati udvari irodalom toposzai, motívumai, epikai sémái, amelyek nemcsak a László-legendában, hanem mondáinkban, népballadáinkban is kimutathatók (elsősorban Dobos Ilona és Vargyas Lajos kutatásainak köszönhetően), nemcsak különban tanult klerikusok által kerülhettek az országba. Bizonyára sokat tettek e téren a külföldi énekmondók is, a középkori társadalom talán legmozgékonyabb rétege. Ezt a hatást inkább csak érinti Kurcz monográfiája, Szűcs Jenő nagyobb súlyt szánt volna ennek a jelenségnek. Itt — úgy hiszem — két vonulattal is számolnunk kell. Az egyik a diplomáciai, katonai (keresztes-hadjáratok), dinasztikus-házassági kapcsolatok létesítésekor a királyi udvarban rövidebb-hosszabb ideig tartózkodó, „udvarképes” énekesek, akik közül többen név szerint is ismerünk. Hazai források alapján semmit, külföldi források alapján is csak alig valamit (Bumke, 721–725, 751–758.) tudunk azonban arról, hogyan folytathott le egy-egy ilyen udvari előadó-est, dalkoncert. Bár főleg a dinasztikus kapcsolatok idején volt a magyar udvarnak francia, német, olasz nyelvet értő rétege, de talán a „tolmácsolás” gyakorlata ilyen alkalmakra is kiterjedt. A másik tényező az alacsonyrendű, rendkívül változatos repertoárral rendelkező mulattatók, *spielmannok* történeti források alapján megfoghatatlan vándorlása, akiknek elsősorban tulajdonítható, hogy a folklór szintjén is működött ez a különös irodalmi közlekedőedény-rendszer.

E megfontolásokra alkalmat szolgáltató könyv is, mint több más, a „lovagi” kultúra irodalmi termékeit kereső vizsgálódás, megemlíti a Toldi-mondát, amelyről Mályusz Elemér bölcsen állapította meg, hogy a vele „foglalkozó tanulmányok sorra visszatükrözik az irodalomtörténeti kutatások fejlődésének mozzanatait.”¹⁶ A továbbiakból kiderül, hogy Mályusz is, a késői megfogalmazások eltorzított állapotában is, a keletkezési idejében valószínűleg le sem írt Toldi-történetet tartja a magyar — nevezzük most már így — középkori vitézi irodalom jellemző művének. A kérdést éppen Mályusz megjegyzésének értelmében, az udvari irodalom új szemléletének és a főleg amerikai indíttatású *oral poetry*-kutatás eredményeinek figyelembevételével újból meg kellene vizsgálni. A nyugati hősi- és lovagi-udvari epikából átvett motívumok kimutatásában sokat tett az eddigi kutatás, Kurcz Ágnes könyve pedig néhány fontos, általános szempontot adott, hogy ezeknek

¹⁵ KOROMPAY Klára, *Középkori személyneveink és a Roland-ének*. Bp. 1978. (Nyelvtudományi értekezések, 96).

¹⁶ MÁLYUSZ Elemér, *A Toldi-monda. A Gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet évkönyve*, IV. Bp. 1934. 126–149, az idézet helye: 126.

a motívumoknak az alkalmazásában, hasznosításában milyen célok vezérelhették a magyar költő-szerkesztőt.

Az ismert, de még bővíthető rokon-motívumokon túl a magyar hős útja némileg emlékeztet a nyugati udvari regény protagonistájának világi üdv-keresésére. A „kettős út”-konceptióra¹⁷ utal a kettős párviadalban megszerzett vitézi becsület. A teljesítmény — érdem — udvari megbecsülés összekapcsolása nemcsak a nemes és nemtelen lovag-vitéz, hanem az ezzel a réteggel kalkuláló udvari propaganda számára is fontos volt. De ugyanígy a „jó uralkodó és rossz tanácsadók”-motívum szerepeltetése is. Gondoljunk ebben a vonatkozásban (is) az ugyancsak hősi, népmesei és udvari motívumokat és atmoszférát vegyítő Trisztán-regényre. A közös Holmgang-motívumot (bajvívás a szigeten és az egyik csónak megsemmisítése) a régebbi Toldi-kutatás is kimutatta. A *minne*-szolgálat persze Toldinál sem kap szerepet, a hős női kapcsolatából bohózat lesz. A nyugati udvari szabad-szerelem elképzelés (vágyalom, valóság? vö. Bumke, 503–582.) hazai radikális elutasítására a véres Zách Felicián epizódból következtethetünk. A „lovagi” erények közül leginkább a Kurcz Ágnes által hangsúlyozott katonai, vitézi készségek jellemzik a magyar hőst. Vallásos motivációt csak a könyörületesség kap. A hős profilját nem a *courtoisie* „szép testben szép lélek”-ideálja, hanem az Erős János típusú mesefigura vonásai rajzolják meg. Node ezek Wolfram von Eschenbach *Rennewart*-jának megformálásában szerepet kaptak, pedig ugyanez a Wolfram a német középkor talán legszubtilisabb udvari regényét is megírta.

Mindezt figyelembe véve arra kell gondolnunk, hogy Szent László és a leányrabló kún történetén kívül leginkább a Toldi-regény képviselhetett olyan típusú irodalmat, amivel a középkori magyar harcos réteg azonosulni tudott, ami a vitézek sajátja lehetett. Tegyük még hozzá, hogy e két műben megfogalmazott vitézi hagyomány: a pogány ellenséggel szemben diadalmaskodó keresztény vitéz és a rossz tanácsadók fondorlata ellenére királyához hű, legyőzhetetlen hős ideálja szervesen illeszkedett később is ahhoz a szellemiséghez, ahhoz a vitézi magatartáshoz, amit a háromfelé szakadt országban a törökellenes háborúk megkívántak.

Jaroslav Kolár — Marcella Husová

ADALÉK A SZENT TAMÁSRÓL SZÓLÓ PRÉDIKÁCIÓ BESSENYEI-FORDÍTÁSÁHOZ

Bessenyei György műveinek bibliográfiájában figyelmet kelt egy adat, mely a felvilágosodás mellett erősen elkötelezett szerző munkásságában a mai szemlélő számára idegenül hat: *A' szent apostol Tamás mint ellene áthatatlan bizonyága a' Jesus Kristus istenségének a' keresztyén vallás igazságának a' mai hitetlenek ellen* c. prédikáció fordítása, melyet Pozsonyban adtak ki 1773-ban, s amelynek ajánlása Mária Terézia császárnőnek szól. A dedikáció lehetőséget nyújt, hogy véleményt alkossunk e munka speciális küldetéséről, és talán világosan jelzi a korabeli körülményekhez és a fordító életfeltételeihez fűződő viszonyát. A fordítás behatóbb elemzését, valamint Bessenyei munkásságának és életének összefüggéseiben való értékelését mindeztáig akadályozta az a körülmény, hogy eredetije ismeretlen volt.

Ezt az eredetit a magyar irodalomtörténet ösztönzése révén nemrégén sikerült megtalálni-meghatározni. Ez ugyanis a *Der heilige Apostel Thomas, ein Zeuge ohne Ausnahme von der Gottheit Christi und der Göttlichkeit seiner heiligen Religion wider die heutigen Ungläubigen* c. prédikáció, melyet 1772. december 21-én, hétfőn (Szt. Tamás ünnepén) mondott el Prágában a Kisoldalon az ágostonrendi remeték kolostorához tartozó Szent Tamás templomban az ismert ágostonrendi teológus és prédikátor P. Jordan Simon. A

¹⁷ VÍZKELETY a 15. lábjegyzetben közölt tanulmányában.

prédikáció eredeti német nyelven még 1772-ben megjelent Prágában.¹ Valószínűleg maga a szerző is tulajdonított e művének bizonyos jelentőséget, mert a Mária Magdolnáról szóló nyolcrészes prédikáció-ciklusában, melyet szintén „in der Hof-, Pfarr- und Klosterkirche zu St. Thomas” adott elő, és *Die heilige Büsserin Magdalena* címmel adott ki Prágában 1773-ban, hivatkozik rá; sőt e terjedelmes publikáció függelékében a Magdolna-ciklus olvasóinak tájékoztatására újra kinyomtatja a Szt. Tamásról szóló prédikáció teljes szövegét.²

I.

A Bessenyei-fordítás körülményeinek magyarázatához, a fordítás értelmezéséhez és Bessenyei életművében betöltött szerepének értékeléséhez a kulcsot a prédikáció szerzőjének, P. Jordan Simonnak a személyisége adja. Németország és a Habsburg birodalom egyházpolitikai történéseinek jellegzetes alakja volt ő a 18. század második felében, akinek jelentősége egyre világosabban rajzolódik ki, párhuzamosan azoknak a kutatásoknak az előrehaladtával, melyek a „régí világnak” a Közép-Európa szellemi és politikai életében előretörő felvilágosodással vívott küzdelmét és ez utóbbinak a társadalmi élet különböző területeire tett hatását követi nyomon: a standard német kézikönyv, az *Allgemeine deutsche Biographie*³ 1892-ben azt közli, hogy „életéről semmit sem tudunk”, 1930-ban életrajzi monográfia jelent meg róla közvetlenül az ágostonrendi remeték köréből,⁴ a harmincas-egyes években Eduard Winter „a janzenista színezetű katolikus felvilágosodás szószólóját”⁵ fedezi fel benne, legújabban életéről és tevékenységéről részletes információt ad Erich Kleineidam, az erfurti egyetem történetének keretében⁶; fejtegetéseinkhez ennek a munkának az alapján mutatjuk be röviden Jordan Simont.

Jordan Simon (szül. Neustadt/Saaléban 1719. nov. 5-én iskolarektor fiaként, a keresztségben a Johann Georg Alban nevet kapta; a Jordan szerzetesi neve) 1732–36-ban Münnerstadtban gimnáziumot végez az ágostonrendi Mögliche atya felügyelete alatt, aki később is meghatározó módon szól bele sorsába. Münnerstadtban 1737. okt. 26-án lép be az ágostonrendi remeték rendjébe, majd 1743-ig a rendi bölcseleti és teológiai szemináriumban tanul Mainzban. Lektornak rendelték Freiburg/Breisgauba, majd Konstanzba ment, ahol 1743–46 között a nagy konventben a filozófia lektoraként működött. Az 1745–46-os években a rend engedélye nélkül „műveltséggyarapító útra” indult Itálián és Franciaországon keresztül; talán Lengyelországban és Oroszországban is megfordult. Miután levezekelt a rendi előírások súlyos megsértése miatt, volt tanára Mögliche atya vette őt magához az erfurti rendházba, ahol időközben rektor lett; Simon itt hamarosan kedvelt prédikátorrá vált. 1752-ben, már mint a Mária-templom prédikátora, beiratkozott az erfurti egyetemre. Intelligenciájának, műveltségének, öntudatosságának és meggyőző erejének köszönhetően mind a rendben, mind az egyetemen kimagasló egyéniséggé vált. Mint a relatíve progresszív és főleg a jezsuita rend szempontjaival szembekezdülő augusztinus teológia harcos képviselője, általános tiszteletnek és széleskörű ismertségnek örvendett, a pápai kúria is elismerte. A filozófia terén a kor magaslatán állt, magas színvonalon volt képes vitázni a

¹ Mit Genehmigung einer k.k.Censur. Prag, bey Felician Mangold und Sohn. Gedruckt bey Franz Gerzabeck in der Eisernen Thür, 8°, 34 l. Példányai a Prágai Nemzeti Könyvtárban a 65 D 809 és a 9 C 45 jelzés alatt, a Strahovi Könyvtárban az FK IV 54 jelzés alatt találhatók.

² A függelék a 388. oldal után következik önálló I–LII számozással, a II. oldalon ezzel a megjegyzéssel: Da der Verfasser sich in den vorgehenden Reden auf die gegenwärtige beruft, hat man selbe beizudrucken für dienlich erachtet.

³ Vö. 31. kötet Leipzig 1892. 377.

⁴ P. St. STRÜBER, *P. Jordan Simon aus dem Orden der Augustiner-Eremiten. Ein Lebensbild aus der Aufklärungszeit*. Würzburg 1930 (további irodalommal és Simon műveinek jegyzékével).

⁵ E. WINTER, *Josefinismus*. Cseh kiadás Praha 1945. 170–171.

⁶ E. KLEINEIDAM, *Universitas studii Reffordensis, Überblick über die Geschichte der Universität Erfurt*. IV. Die Universität Erfurt und ihre theologische Fakultät von 1633 bis zum Untergang 1816. Leipzig 1981.

felvilágosodás filozófiájával, egyházához és rendjéhez azonban végig hű maradt, s kimagasló képességeit az ő szolgálatukba állította — mint a filozófia és teológia lektora az erfurti egyetemen, s mint magával ragadó prédikátor, aki számos tanítványt gyűjtött maga köré, nemcsak az egyháziak, hanem a világi nemesség köreiből is. 1757. márc. 17-én az erfurti egyetemen a Szentírás „et eloquentiae sacrae” professzorává nevezték ki, 1758 januárjában teológiai doktorrá lép elő, és hamarosan az egyetem vezető tekintélyévé válik. 1759 végén konfliktusba keveredik a világi fennhatósággal, a mainzi választófejedelemmel (Johann Friedrich Karl von Ostein érsekkel), amikor a *Meletesis verborum Christi Mt 17, 24 sive politica Ecclesiae potestas et eius tributo civili immunitas* című írással az egyház adókötelességei és a papok fölötti világi bíraskodás ellen lépett fel; ezért Würzburgba ment, és ott 1763-ig mint praeses studiorum, később mint az egyháztörténet lektora működött. Erfurtba való visszatérése után 1764-ben perjel, 1766-ban a teológiai kar dékánja, 1767-ben az egyházjog és egyháztörténet professzora lett. Simon erfurti karrierje 1769-ben a választófejedelem-érsekkel való újabb konfliktussal ért véget, aki nem szándékozott tovább tűrni Simonnak az egyetem önállósítására irányuló törekvéseit, és az ún. steinheimi ediktummal egyetemi reformot hajtott végre, hogy az egyetem alárendeltségét megújítsa; Simonnak egyetemi távoznia kellett az egyetemről. Végül a következő évben menekülnie kellett Erfurtból, mert a kormány és a választófejedelem elleni izgatással gyanúsították meg. Az Európa-szerte tisztelt teológusból, akinek előadásait protestáns lelkészek is látogatták, egycsapásra államellenes bűntény miatt üldözött számkivetett lett. Rómába menekült, ahol F. X. Vasquez rendi generálisnál keresett menedéket, Simon jelenlététől azonban ő is veszélyeztetve érezte magát, így azt tanácsolta neki, hogy menjen Csehországba. A csehországi úthoz végülis Heinrich Franz von Rotenhan, császári diplomata segítette hozzá, aki magával vitte őt az Érc-hegység aljában lévő Červený Hrádek (Rotenhaus) nevű birtokára, ahol Simon teljes visszavonultságban az irodalmi munkának szentelte magát. Hollétét azonban felfedezték, és Bécsben Václav Kounic kancellárnál államellenes bűnténnyel rágalmazták meg. Pártfogója Rotenhan azonban audienciát eszközölt ki számára Mária Teréziánál, amelyre 1772. febr. 5-én került sor. A császárnő, akit kellemesen érintett Simonnak a mágia- és boszorkánypsichózis iránti ellenszenve, a másik oldalon pedig a libertinusok elleni harca, rehabilitálta őt. 1772. márc. 8-án már császári tanácsosnak nevezték ki.⁷ Valószínűleg hamarosan Prágában a kisdali ágostonrendi remeték kolostorában telepedett meg, 1773 májusában az érseki konzisztórium ülnökévé nevezték ki, a jezsuita rend feloszlatása után 1773 októberében egy évre a prágai egyetemen a kontroverzális teológia professzora lett, 1774-ben rendjének generális vizitátora, 1775-ben pedig Lauingenben a káptalan praesese és pápai protonotárius. 1776. augusztus 3-án halt meg a Mělník melletti Stránka rendi rezidencián. Halála után Prágában 1776-ban rövid terjedelmű gyászoló írás jelent meg Simon méltatására és dicsőítésére, melyet nyilvánvalóan valamelyik fiatalabb rendtársa írt meg.⁸

Simon prédikációs, valláspolitikai és pedagógiai tevékenységét gazdag írói munkásság kísérte végig. E. Kleineidam az apróbb munkák és a franciából s olaszból fordított terjedelmes polemikus műveken kívül kilenc vaskos, többszáz oldalas és gyakran több kötetes könyvét sorolja fel, melyeket speciális teológiai témákról és valláspolitikai kérdésekről adott ki 1746–1775 között Konstanzban, Erfurtban, Ausburgban, Würzburgban, Boroszlóban, Frankfurtban, Prágában és másutt. Műveinek teljes jegyzékét — az összes kinyom-

⁷ E. WINTER *Josephinismus*, cseh kiad. 25) megjegyzi, hogy Simonnak Heinrich von Rotenhan kérésére le kellett fordítania németre a janzenista Nicole műveit, „mivel ezek a bécsi nagyságok kézikönyvei, és ők azt kívánják, hogy a mi német nyelvünkön általánosan hasznossá váljanak”.

⁸ N... s *Empfindungen und Trostgründe bei dem Grabe des Weil. Hochwürdigem Herrn Jordan Simon des Eremitenordens des heil. Vaters Augustini, Ihrer kaiserl. königl. apostol. Majestät Rathes, eines hochwürdigem erzbischöflichen Prager Consistorii Beisitzers und geistlichen Rathes*. Prag, bei Felician Mangold und Sohn, 1776, 8°, 8 l. A Strahovi Könyvtárban lévő példány jelzete BT III47,all.3. Az írás semmilyen életrajzi adatot nem tartalmaz. (Valószínűleg NUNN, érseki titkár munkájáról van szó, vö. STRÜBER, i. m. 81.)

volt prédikációval együtt, melyeket Kleineidam nem vett fel — Strüber monográfiája tartalmazza. Simon írásai valószínűleg széles körben el voltak terjedve, sok van belőlük a prágai könyvtárakban is.⁹

Simon teljes irodalmi életművével való tüzetes megismerkedés nélkül nehéz megmondani, hogy benne a Szt. Tamásról szóló prédikáció képvisel-e valamely kivételes jellegzetességeket. Inkább úgy tűnik, hogy annak az anyagnak a prédikációs céllal feldolgozott szemelvényéről van szó, melyet Simon terjedelmes, háromkötetes *De religione contra Libertinos libri tres* c., majd Prágában 1773–75 között kiadott művében dolgozott fel.

A Tamás-prédikáció bibliai idézetet (János 20, 27–28) fejt ki, Tamás apostolnak a Krisztus feltámadása iránti hitetlenségéről, és arról, hogyan nyert Tamás bizonyosságot; ez a Szt. Tamás ünnepéhez tartozó illő perikopa. A prédikációban a hagyományos témát Simon a társadalmi gondolkodás aktuális állapotára alkalmazza, mely a francia felvilágosodás filozófiája egyházellenes racionalizmusának befolyása alá került (a terjedelmes, némileg későbbi műben Simon e nézetek képviselőit metaforikusan „libertinusoknak” nevezi, nyilvánvalóan azon megjelölésből, mellyel a biblia Szt. Istvánnak azokat az ellenfeleit jelöli, akik a népet ellene álnokul felbujtogatták (Csel. 6, 9–12), valamint annak a 16. századi németalföldi eredetű protestáns eretnek szektának a nevéből vett kontaminációval, amelyik az Istennel való kapcsolatot kontepláció és a lélek emelkedettsége révén vélte elérhetőnek, ugyanakkor tagadta a biblia hitelességét és kötelező jellegét, pl. a feltámadás hagyományát illetően). A prédikáció bevezetője azt a kardinális kérdést fogalmazza meg, melyet — tekintettel a fenyegető hitetlenségre, amely a művelt okoskodóktól terjed a félművelt és műveletlen nép közé — azonnal meg kell válaszolni: vajon a vallás a kinyilatkoztatott isteni törvényen alapul-e, vagy pedig emberi találmány? A kérdést a prédikátor magas szellemi színvonalon, ugyanakkor szemléletesen válaszolja meg, amivel a feltételezett vegyes közönség befogadóképességének igyekszik megfelelni: Rousseau *Emiljéből* vett hosszú idézettel (III. köt., 165.)¹⁰ indít, melyben a szerző az *Újszövetség* iránti csodálatát fejezi ki, amely olyan tökéletes, hogy szerzője talán még csodálatra méltóbb, mint a hőse; ugyanakkor azonban az evangéliumok tele vannak hihetetlen, felfoghatatlan dolgokkal, jóslatokkal és csodákkal. Továbbá idézi Simon Rousseau formuláját azokról a feltételekről, melyek között a csoda csodaként hitelesíthető, az indokokról, hogy egy csodában

⁹ A Prágai ČSR Állami Könyvtára a következő írásait őrizi: *Christliche Beantwortung der un-katholischen Antwort eines Katholiken auf die Frage: ista das Band der Ehe sogar ohne Ausnahme aunauf löslich, als die Canonisten vorgeben?* (Salzburg 1776); *De religione contra Libertinos libri tres* (Praha 1773–1775); *Jesus Christus der gekreuzte, der den Juden eine Ärgernitz, den Heiden eine Thorheit, den Christen aber die Kraft und Weisheit Gottes ist* (Augsburg 1771); *Das Leben und die Lehre Jesu Christi aus den vier heiligen Evangelien in eines zusammengezogen und ... erklärt* (Praha 1775); *Lob-Reden, welche zu der Verherrlichung Gottes in seinen Heiligen auf verschiedenen Kanzeln M.F. Jordan Simon ... hat vorgetragen* (Augsburg 1768); *Die heilige Buesserinn Magdalena ...* (Praha 1773); *Die Nichtigkeit der Hererey und Zauberkunst in zwei Büchern entworfen von Ardoino Ubbidente dell'Osa* (Simon álneve, Frankfurt 1766); *Das grosse welt-betrügende Nichts oder die heutige Hexerey und Zauberkunst in zwei Büchern von Ardoino Ubbidente dell'Osa* (Würzburg 1761); *Das Priestertum und die Opfer Jesu Christi* (Praha 1772); *Die Religion Jesu Christi in acht Fastreden* (Praha 1776); *Die heilige Schrift des Alten Bundes mit den Geheimnissen der Christkatholischen Religion* (Augsburg 1769); *Der heilige Apostel Thomas ...* (Praha 1772); *Urtheil über die Seelenlehre einiger Ärzte oder die Selbstvernichtung des heutigen Gott und die Seele läugnenden Materialismus* (Augsburg 1761); *Die Verkehrung der Welt eine Strafe der Sünden ...* (Praha 1776); *Von der Lesung der philosophischen und zeitverkürzenden Bücher und von Anhörung der Predigten* (Praha 1772); *P. Jordan Simon ... weihe! ... der ... edlen Judend die Muratorische Philosophie der Sitten ...* (Augsburg 1762). Simon írásainak hasonló mennyiségét — kis különbségekkel 18 tételt — őriz a Strahovi Könyvtár is.

¹⁰ Vö. *Œuvres complètes de J. J. Rousseau*, tome deuxième, Paris, Libraire Hachette et Cie, 1908, 273 és 281.

hinni lehessen: közvetlen tanúként hallani a jóslatot, saját szemmel látni beteljesedését, és meggyőződni róla, hogy a beteljesedés nem véletlenül történt. A prédikátor Rousseau álláspontjára helyezkedik, és úgy demonstrálja Tamás esetét a Jézus feltámadása iránti hitetlenségével, majd pedig azt, hogyan nyert a hitetlen bizonyosságot, mint Rousseau feltételei teljesülésének a példáját.

Ezután a terjedelmes bevezető után (a német nyomtatvány 3–9. lapja) a prédikáció törzse két részre oszlik. Az elsőben (*Die Auferstehung Jesu Christi und das Zeugnis des heiligen Thomas werden zergliedert* — 9–18.) a feltámadás problémáját aprólékosan megvizsgálja a teológiai doktrína és a bibliába foglalt történeti tanúságtétel szempontjából, mely utóbbi a „tanúk kihallgatása” hatásos formájában szerepel, mégpedig a racionalista logikának, mint a perszváziv hatás eszközének a segítségével. E résznek a befejezése, mely azt a nézetet hangoztatja, hogy Tamás Krisztus feltámadásáról, tehát isten voltáról, mintegy az összes későbbi hitetlen helyett győződött meg, egyenesen a prédikátor rendi patrónusának Szt. Ágostonnak a kijelentéséhez kapcsolódik, miszerint „Tamás kételkedett, hogy nekünk ne kelljen kételkednünk.”¹¹

Hasonló eszközökkel dolgozik Simon a prédikáció második részében is; itt azokat az indokokat veszi szemügyre, melyek miatt a bizonyosságot szerzett Tamás a feltámadott Krisztust Istenének és urának ismerte el (*Die Beweggründe, warum der heilige Thomas den erstandenen Jesum Christum für seinen Gott und Herrn erkennet und bekennet, werden erklärt* — 18–34.).

Témáját a prédikáció magas intellektuális színvonalon dolgozza fel, a Szt. Tamásról szóló bibliai hagyomány racionalis felfogására való nyilvánvaló törekvéssel, mely hagyomány meggyőző példája annak, hogyan igazolódik be meggyőző tanúságtétel által a beteljesedett jóslat és csoda Rousseau követelményének a szellemében. Ebben az értelemben a prédikáció olyan argumentumot tartalmazott, mely az ellenfelek, a felvilágosodott filozófusok elismerésére is igényt tartott.

Az egész prédikáció, felépítésével, szemléletességével, a világi történelemből hozott példákkal, a szónoki stílusesszókörnek a meggyőző erő fokozását célzó funkcionális alkalmazásával az egyházi szónoki művészet kiváló példája; jól látható belőle, miért tartották Simont a kor kiemelkedő prédikátorának.

Az eredeti műről és szerzőjéről fentebb elősorolt ismeretek fényében Bessenyei fordítása nem tűnik többé idegen testnek a szerző bibliográfiájában. Nyilvánvaló, hogy a fordításra kiválasztott Simon-féle prédikáció közvetlen kapcsolatban állt a kor szellemi-filozófiai áramlataival. Jellegénél fogva nem volt tehát Bessenyeinek, mint a felvilágosodás hívének sem idegen. Tulajdonképpen bizonyos következménye volt az akkori teológiai-politikai gondolkodás ellentmondásainak, azoknak az ellentmondásoknak, melyekről meggyőző képet rajzol Eduard Winter *Josefinizmusában*. Mint az augusztinus teológia terméke, mely éles ellentétben állt a jezsuita pozícióval, valójában az akkori vallási ideológia „baloldarán” foglalt helyet, ami pedig távolról sem volt olyan egységes, amilyenek az több mint kétszáz év távlatából tűnik.

II.

Ahogy Simon késői rendtestvére és monográfusa P. Stanislaus Strüber nem világitotta meg behatóbb analízissel a Szt. Tamásról szóló prágai prédikációt, ugyanúgy a Bessenyei-szakirodalom sem szentelt a fordításnak nagyobb figyelmet, csupán a nemzeti író életműve egészében szereplő egy tételnek fogták fel.¹² A német eredetinek és szerzőjé-

¹¹ Vö. Ad. Novotný, *Biblický slovník* 2, Praha 1956, 1103.

¹² A fordításról legrészletesebben talán GÁLOS R. ír: *Bessenyei György életrajza*. Bp. 1951. 119–120.; továbbá CSÓKA J. Lajos, *Bessenyei és a bécsi udvar*. Pannonthalma 1936.

nek ismeretlensége pedig megakadályozta, hogy felvessék a két író – szerző és fordító – életkapcsolatainak a kérdését az irodalmi és kulturális kontextus egészét illetően.

Nyilvánvaló, hogy itt Bessenyeinek egy korai fordításáról van szó, sőt mi több, olyanról, amelyiket mondhatnánk „megrendelésre” készített. Ennek a többi Bessenyei által készített fordítástól és „kvázi-fordítástól”¹³ eltérően két alapvető, sajátos tulajdonsága van: ugyanis ez a fordítás szokatlanul pontos, továbbá olyan, amelyből Bessenyei a kapott feladatnál többet hozott ki. Belevetült valami többlet a literátus személyes ambíciójából és a kor emberéből, a magyar felvilágosodott íróból, továbbá tükröződött benne valami a korabeli társadalmi háttérből is. Az a kísérlet, hogy behatoljunk a fordításnak és – most már ismert – eredetijének sorsába, irodalmi és irodalmon kívüli kérdések és megfontolások széles összefüggéseit veti fel.

Fordításában,¹⁴ melyet Mária Terézia császárnő megbízásából készített, Bessenyei gondos, viszonylag igen következetes és pontos fordítónak mutatkozik. Több szempontot valósít meg: a magyar nyelv kifejezésbeli gazdagságát, az eredeti szöveg gondolati, logikai és deduktív eljárásmódjának megragadását (ez utóbbihoz gyakran szinte dacosan ragaszkodik), és – főleg a prédikáció második részében – azt a szándékot, mellyel Simon meghallgatásra szánt szövegének stílussíkját olvasóivá alakítja át.

A textológiai összehasonlítás során a következő különbségeket és azonosságokat lehet megfigyelni: Bessenyei a címlapról elhagyja a prédikáció pontos megjelölését. Ezzel (nyilván szándékosan) elmarad Simon neve is. Helyette viszont fel van tüntetve a fordító neve. A címlap tartalmaz továbbá egy (valószínűleg) nyomdahibát: a prédikáció elhangzásának napjaként a helyes december 21. helyett december 12-e van feltüntetve (... *wider die heutigem Unglaübigen [sic]: In einer Rede zu Prag in der Hof-Pfarr- und Klosterkirche der Ehrwürdigen Väter des Eremitenordens des heiligen Augustinus zu St. Thomas dargestellt von P. Jordan Simon, aus dem Eremiten Orden des heiligen Augustinus. Den 21. Christmonats 1772. Mit Genehmigung einer k.k. Censur. A' MAI HITETLENEK ELLEN: Melly egy Tanító-Beszédben tartattott Prágában Karátson Hava 12ikén 1772. Most pedig Németből Magyarra fordittott Bessenyei György által.*) A fordítás tagolása az eredeti műtől egészében alig tér el. A német könyvecske a következő részeket tartalmazza: címlap, Vorspruch, Eingang (ezt a címet Bessenyei kihagyja, de a szöveg megmarad), Ersten Theil (a 18. oldalig), Zweiten Theil (a 34. oldalig). A magyar kiadványban a címlap után előszó áll „Az Olvasóhoz!” (betűszámozással A2–A6), továbbá Fundamentom, Első Szakas, Második Szakas (maga a szöveg 1–70-ig lapszámozva, összesen (78) l.). A betoldott előszó „Az Olvasóhoz!” után, melyről még majd szó lesz, Bessenyei fordítása az eredetit szinte szóról szóra követi, gyakran szolgálai pontossággal, még a német mondatfelépítést is átvéve, vagy azt csupán lényegtelen eltérésekkel tolmácsolja, mint pl.: „Ich werde Ihnen einen Zeugen ohne Ausnahme darstellen, der die Weissagung gehöret, der sie erfüllet gesehen, und deme es erwiesen war, daß die Erfüllung nicht von Ungefähr hat geschehen können. Einen Zeugen, der das Wunder mit Augen gesehen, der alle mögliche Gesetze der Natur erkennet, und mit Augen gesehen, und mit Händen gegriffen hat, das dieses Wunderwerk alle Gesetze und alle Kräfte der Natur überstiegen hat” (7.) — „Olly bizonyoságot akarok kétségek ellen elő állítani, ki a' jövendőlést füleivel hallotta,

¹³ Bessenyei fordításai inkább szabad variációk az eredeti témájára (l. Pope, Young stb.), mint fordítások a szó szoros értelmében. Pl. A *Holmiban* maga a szerző írja: „A fordításba negondold hogy magamat minden szóhoz szorosan kötöttem volna, mit nem is akartam. ... ne igekezz fordításomat vizsgálni, mert nem fogod egyenlőnek találni. Nem hogy szóról szóra nem fordítok; de gondolatról gondolatra, dologról dologra mégyek tsupán magamtúl, mellyeket tettszésem szerint álkalmaztatok az Író gondolattjai közzé” (Young fordításáról, A *Holmi*, Béts 1779. 367.)

¹⁴ A Szt. Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordítása a prágai Nemzeti Könyvtárban a 66 J 48 jelzet alatt van elhelyezve, éppúgy ahogyan sok, ugyanitt elhelyezett elsőpéldányos Bessenyei-könyvön, ezen is a híres Kubelík (Széll)-könyvtár pecsétje van. A prédikáció fordításán ez a pecsét is szerepel: Másodlat a M. N. Múzeum Szech. orsz. könyvtárából.

annak bé-tellyesedését — is szemével látta, kezeivel tapasztalta, és el-hitte, hogy az a 'Természet törvényének minden erejét felyül haladja' (12.).

Hasonló pontossággal halad Bessenyei nagyjából szövegének egészen az 53. lapjáig. E helytől kezdve az eredeti Simon-prédikáció jellegzetes retorikus elemekkel teli stílusba megy át, melyek mint Simon gyűjtő hatású beszédeinek kísérő jegyei a prédikátort a korabeli hallgatóság és olvasók körében oly ünnepeletté tették. Jordan Simonról ismeretes, hogy az akkori bevett szokás ellenére sikerült neki saját prédikációit ebben „az élő, beszélt nyelvi” formában nyomtatásban is kiadni. (Erről P. Strüber monográfiájában így ír: „Mit Recht sagt der Verfasser selbst: ‚Der geehrte Leser wird mir entgegengesetzen, daß es etwas anders sei, Lobreden von der Kanzel vorzutragen und ein anderes, die vorgetragenen der Presse zu übergeben. Man könne immer auf der Kanzel seinen Vortrag der Fähigkeit und dem Geschmacke des Landes und des Volkes anpassen, aber den Druck müsse man nach dem reinern und feinern Geschmacke der Leser einrichten’”. Továbbá megjegyzi, hogy Simon természetesen e szabályhoz nem tartotta magát, és a prédikációkat „ohne Zieraten und Blumen in der nämlichen Einfalt”, wie er sie vor dem Volke vorgetragen hatte” nyomtatta ki. Ezt Simon szavaival magyarázza meg: „Das, was ich jetzt spreche, wird in Druck kommen”, amihez hozzáfűzi a saját kommentárját: „[Simon] war geeignet, sein ohnehin lebhaftes Temperament zu zügeln. Seine gedruckten Predigten sind demnach ein getreuer Spiegel seiner Charakters”¹⁵). Bessenyei fordítását az olvasó igényeinek rendelte alá; de az is eléggé lehetséges, hogy nem mert a beszélt nyelvi formában olyan messzire elmenni, mint Simon. A fordítás stílusa ezért takarékosabbá válik, elbeszélői síkra helyeződik át, a retorikus fordulatokat a fordító kijelentő mondatokká „vonja össze”, „egyszerűsíti”, az adott témáról szóló értekezést csinál belőlük. Így ott, ahol Simon cselekvésre ösztönöz, ott Bessenyei referál, ahol Simon kategorikus, ott Bessenyei óvatos, polemikus. Simon prédikációját magyar fordítója a szövegnek e jellegzetesen retorikus szakaszától kezdve egészében véve polemikus megnyilvánulásként fogja fel. Bessenyei mérsékli Simon szövegének nyomtatékoságát, határozottságát, érdességét: *Schon dem Halbelehrten vom Pöbel dünkt die Frage / már a' felére megvilágosodott Népnél — is tsak nem kérdésbe jött. Simon greift um sich her, Bessenyei kíván terjeszkedni, Simon azt írja Zweifel, Bessenyei ezt kérdésnek fordítja, Simon azt mondja: welches Salz in seinen Antworten! Bessenyei ezt így tolmácsolja: és edesség tetszik-e feleleteiből! Simon szószerűről így dörög: sie sind zwar, Zuhörer! gewöhnt, nur beredsame Zungen von dieser Kanzel zu hören, Bessenyei gálánsan szólít meg: Ti ugyan kegyes Halgatóim, meg-szoktátok e' Tanító-Helyen, az ékesen szóló nyelveket hallani.*

Egyetlen kis kihagyott bekezdés kivételével, a más stílussíkra való áttérés mellett is nagyon következetesen megtartja azonban Bessenyei Simon prédikációjának formai felépítését: úgyszólván egészen az említett 53. oldalig Bessenyei fordítása csak jelentéktelen eltérésekkel különbözik a német eredetitől. Kihagyja pl. *welche Herrschaft über seine Leidenschaft* (Bessenyeinél a 4.), *so große, so klare* (7.), továbbá *und sein Evangelium* (8.), vagy a *das lebendige und wahre* kifejezést *idvezítő*-vé vonja össze (8.). A *beschreibend* mindvégig írtnak fordítja, a *Sanfmuth* szerepel még mint *szeléd* (később a szelíd tsendesség-ből szelídség lesz), az *entzückend* szót vagy a *meg-rebzett* kifejezéssel fordítja vagy egészen kihagyja, stb. A határozott változás a Második Részről következik. Innentől kezdve Simon szónoki művészetét Bessenyei szigorú tolla már teljes mértékben megregulázza, a szónoki fordulatok, elbeszélés, leírások, a retorikai szóképek, a drámaiság, a mondatrészek szinonimikus megismétlése, a szónoki kérdések eltűnnek. A fordítás vége felé aztán már rendszeresen kihagyja Bessenyei a melléknéveket és a bővített jelzőket is. Simon bombasztikus szónokiasságából éppen csak kivonatokat tolmácsol az egyes (rövid) bekezdésekből az olvasó számára, hézagos téziseket csinál belőlük, bár néha itt is nem egy mondatot szóról szóra lefordít. Azonban határozottan nem tesz semmit hozzá. S (a már említett kivételtől eltekintve) egészen a befejezésig pontosan megtartja Simon bekezdéseit a szöveg tagolásában. Egyre gyakrabban kerül azonban sor lakonikus „összevonásukra”, amely eljárást

¹⁵STRÜBER, i. m. 153–154.

Bessenyei a könyv első részében csak szporadikusan használta, kb. ilyen módon: „Ja, sie waren eingeschlafen? Rechtschaffene Wächter, die schlafen und wachen! Herrliche Zeugen, die mit tiefgeschlossenen Augen beaugte Zeugen abgeben” (13.) — „De ugyan hogy bizonyítsan az valamely tselekedetet, a’ ki a’ bizonyítani kívánó dolognak történetinél aludt, s’ álmadozott” (28.)

Azt, hogy a fordítónak a „referálás” volt a célja, mutatja többek között az olyan szókapcsolatok kihagyása, melyekben Simon arra utal, hogy szószejről beszél: „deme ich heute von dieser Kanzel das Lob zu sprechen hierher bin geruffen worden” (4.) — „a’ kinek (hogy ma itt ditséretiről szólljak) hozzátok hivattam” (9.). A fordítás tehát valójában a teológiai szöveg gondolatainak a terjesztését tűzte célul, nem pedig a prédikáció pontos lefordítását egy idegen nyelvre. Fordításának elbeszélői stílusát Bessenyei meg is erősíti egy a naturalistákról szóló lábjegyzethez fűzött megjegyzésben (Simon *starke und schöne Geister*ét az egész munkában végig *erős Lelkek*ként fordítja).

(A textológiai összehasonlításnál fel kell hívni a figyelmet egy apróságra: a három pont Bessenyeinél [a 35. oldal kivételével — ez Simonnál a 17. oldal] nem kihagyott részt jelent, hanem csupán Simon hosszú gondolatjeleinek az átfordítása. Cseh szempontból pedig feltétlenül figyelmet kelt a *Wache* szónak a szláv *Strásával* való fordítása, melyet a fordító időnként a *Római ör-álló* kifejezéssel vált fel.)

Tematikai változtatást (illetve az eredetitől való tematikai eltérést) Bessenyei fordításában két helyen lehet megállapítani: elsősorban a könyv befejezésénél, a prédikáció utolsó bekezdésében, amely egyebek közt jó példa a magyar szöveg sűrítésére is. Simon németül előadott prédikációja cseh hallgatóknak szól, akiknél a hitbuzgó német prédikátor még mindig a mélyen meggyökerezett huszitizmust, tehát a saját szemszögéből a hitetlenséget, véli felfedezni.¹⁶ A Csehországban, Prágában tartózkodó Simon azonban gondos különbséget tesz Prága és Csehország között. Bessenyei számára, akiről azt sem tudjuk, volt-e egyáltalán cseh földön, ez a különbségtétel elmosódik, illetve nem lényeges: számára Prága egész Csehország színonímájává válik, amelynek a „hitetlenség” sajátja, tehát azt a felfogást vallja, ami egybeesik Mária Terézia véleményével. Az eredeti és a fordítás utolsó bekezdése így hangzik: „... damit Jesus Christus, wenn er kommen wird, sein Tenne zu reinigen und die Früchte seiners Ackers zu sammeln, er kein Unkraut der Irrthümer, keine Spreuer des Unglaubens, sondern lauter Garbe und Körner des Glaubens in dieser Pfarr-Gemeinde, in dieser Residenz und Hauptstadt, und in dem ganzen Königreiche Böhmen antreffe” — „hogy mik a’ Krisztus el-jövend nem konkolyt, de gazdag gyümölteit találja a’ hitnek ez helyen, s’ egész Tseh Birodalomban”.

A következő változtatáshoz az a tény vezetett, hogy a fordítás Mária Terézia megbízásából készült. Bessenyei ezért taktikusan és nagy tapintattal kihagy minden olyan megjegyzést, ami a császárnőt, mint „allernädigste Kaiserin”-t, mint „Apostolische Königin”-t és mint „Frau”-t sérthetett¹⁷: „den Gesetzen des Staats, aber nicht den Gesetzen der Natur kann ich Gewalt anthun” (22.) „a’ népek törvényét változtathatom tsak; de a’ Természetet nem” (44.); vagy másutt: „ist es vielleicht der dumme und einfältige Fischer Thomas? langsam, meine Herrn! könnet ihr den Mann einen Einfalt, einen Idioten schelten?, der so klug so unglaublich, als ihr selbst waret?” (22.) — „Talan az együgyű Tamás ez? Vallyon vádolhatják-e az erős Lelkek Tamást tudatlansággal, ki éppen olly okosan nem hitt, mint ők?” (46.). Hasonló módon tolmácsolja azokat a megjegyzéseket is, melyek a császárnőt, mint „nőt” érinthették, vagy egészen kihagyja őket, pl.: „Weiber sind eure Zeugen? gehet mit solchen Zeuginnen! was sehen verliebte Weiber nicht? ... [wir]

¹⁶ Strüber idézi Simon 1773. V. 18-i levelét barátjához, M.I. Schmidthez, amelyből kitetszik: „Ich habe mir schon so viele Mühe gegeben, Ihren vortrefflichen ‚Catechisten‘ in die Hände aller Geistlichen zu bringen, besonders da wir an den Grenzen und hin und wieder ganze Wüsten voll Taboriten und Hussiten finden und mir nur Ursache angegeben wird, weil eine rechte Art zu predigen und zu katechisieren fehlte”. STRÜBER, i. m. 161.

¹⁷ Mária Terézia megnevezése a korabeli titulusokkal, pl. A.F. Kollárnál, in HALÁSZ Gábor, *Két Bessenyei-dokumentum*. ItK, 1933. 296–298.

haben ihre Erzählung [sic] für Traume, für Schwärmereyen verrückter Köpfe gehalten" (15., Bessenyeinél 31.)

Ez a momentum — Bessenyei fordításának első olvasójára, vagyis magára a császárnőre való tekintet —, mely az első pillantásra mellékesnek, sőt abszurdnak tűnik (a császárnő nem tudott magyarul), értelmet nyer, ha azokkal az aggályokkal vetjük össze, melyeket Mária Terézia nyilvánított ki a könyv előszavával kapcsolatban könyvtárosával, Adam Franz Kollárral folytatott levelezésében. Azok a levelek, melyeket 1933-ban Halász Gábor fedezett fel, illetve amelyeket a Nemzeti Múzeum Könyvtárának levéltári részlege számára történt megvételükkel kapcsolatban publikált¹⁸, fényt vetnek a Bessenyei-fordítás keletkezésének és kiadásának körülményeire. Simon nevét Halász Gábor nem ismeri és egyébként nem sikerült kideríteni Bessenyei kéziratosa irodalmi hagyatékából sem), hiszen ezt a császárnő és Kollár közötti levelezés sem említi. Arra a kérdésre, vajon Simon Bessenyeivel összefüggésben miért nem szerepel sehol, csupán feltételezésekkel lehet válaszolni: Kollár a levelében¹⁹ „der bekannten Pragerischen Predig [kiemelés, MH]” fordításáról ír,²⁰ vagyis Simon a bécsi körökben olyan jól ismert volt, hogy nem volt szükséges őt megnevezni. Ezt bizonyítja végső soron Strüber monográfiája is, jelzi, hogy Simonnak, barátai (Gervasio, M.I. Schmidt, Karl von Erthal és mások), művei (ugyanis éppúgy mint Bessenyei fordítóként, ő is Mária Terézia megbízásából dolgozott,²¹ de ezen túl is szívesen dedikálta neki írásait²²) és személyes érdekltség (a császárnő eszközölte ki neki pl. az apostoli protonotárius címet) révén Béccsel és a császárnő körével szoros kapcsolatai voltak. Strüber arról is megemlékezik, hogyan „vándoroltak” a korabeli jelentős művek Bécsbe²³ és hatottak az udvar és az egyetem művelt köreiben, a jezsuiták és a janzenisták között is.²⁴ Ez összefüggésben felmerül a kérdés, mennyire valószínű, hogy Bessenyei és Simon személyesen is ismerték egymást.²⁵ A korabeli körülmények, Simon közismertsége azokban

¹⁸ Halász Gábor fent említett híradását idézem, 296.

¹⁹ Halász ezt 1. sz. alá veszi fel, 296–97.

²⁰ L. uo.

²¹ Strüber közli, hogy Simon 1773-ban a „genehmigung Ihro Majestät” parancsára átvette fordításra Pierre Nicole művét (ezt csehországi rejtékelyén, Červený Hrádekben fordította le), STRÜBER, i. m. 117–18. Vö. 7. jegyz.

²² Pl. *Evangelienharmonie* c. írását, melyet a népnek szánt, s amelyet a császárnő annyira értékesnek tartott, hogy saját költségén kinyomtatta. Az előszó, ahogy Strüber mondja, ezért említhette a művet mint „das Buch als Geschenk unserer glorwürdigen Monarchin.” STRÜBER, i. m. 80.

²³ Simon barátja, M.I. Schmidt elküldte neki „den ersten Aushängebogen seiner ‚Geschichte des Selbstgefühls’ ... Er zeigte sie dem ihm sehr gewogenen Mainzer Gesandten Friedrich Karl von Erthal, der hat sie gleich ihm ‚hinweggenommen, selben den gelehrtesten Männern in Wien zum Durchlesen gegeben, und er hat allgemeinen Beifall gefunden’. Weil Hr. v. Erthal ihn behielt, konnte er ihn dem Herrn v. Heß (einem Würzburger, Professor der Universalgeschichte in Wien) nicht mitteilen. Der Gesandte sei sehr begierig, ein komplettes Exemplar zu erhalten.” — STRÜBER, i. m. 104.

²⁴ A bécsi körökről Strüber a 118. oldalon ezt írja: „Denn es war eine Täuschung Simons, wenn er des französischen Schriften’ Das Handbuch der Großen in Wien’ nannte. Oberthür berichtete diesen Irrtum in einer Note: ’Nur eines Teiles der Großen, die es nicht mit den Jesuiten hielten, vorzüglich die von der Tafelrunde des Gewissensrates der frommen Kaiserin Maria Theresia, des Abts zu St. Dorothea waren. Wien war damals in Jesuiten und Jansenisten geteilt. Zu diesen hielt sich der Abt von St. Dorothea mit seiner Abendgesellschaft und der Bischof Stock, Director der theologischen Fakultät. Der Chef von jener war der Erzbischof und Kardinal Migazzi und unter ihm sein Weihbischof Marxer.’ Der Probst (nicht Abt) der regulierten Chorherrenstifts St. Dorothea war Ignaz Müller ... es ist ersichtlich, wie in streng religiösen, gebildeten Kreisen die Sympathien vielmehr auf Seite deren Probabilismus ihnen mißfiel. Simon als Augustiner und Augustianer war der natürliche Vertrauensmann solcher Kreise.”

²⁵ Simonnak a magyar környezethez való kapcsolata ügyében valószínűleg érdekes adatokat szolgáltat majd a Széchényi Könyvtárban a 309.820 jelzetű, Árvay György neve alatt szereplő könyv.

a körökben, melyekben Bessenyei is mozgott, ezt valószínűvé teszi. Mindenesetre Simon közvetlen vagy — Mária Terézián keresztül — közvetett hatása Bessenyei saját munkásságában is kimutatható. Ilyen pl. az ágostonrendi prédikátor harca a boszorkányperek ellen, amely a császárnőnél olyan rokonszenvet váltott ki, hogy megerősítette elhatározását az ismert rendelkezés²⁶ kiadására, és amely nem maradt észrevétlenül a magyar felvilágosodás képviselője számára sem. A *Holmiba Boszorkány, kan ördög*²⁷ címmel beillesztett egy olyan apró fejezetet, mely ezekre a korproblémákra hasonló érvekkel reagál, mint amilyeneket Simon használ fel terjedelmes műveiben, részletesen kifejtve.) Különben Bessenyei előszava „Az Olvasóhoz!” sem maradt teljesen mentes azoktól a korabeli kliséktől, amelyeket Simon is használ: mindketten hasonló kifejezőeszközökkel emelik ki a fenséges császárnő bölcsességét, akinek „mildeste Vorsorge das Volk von Furcht und Unruhe, Betörung und Aberglaube”²⁸ megszabadítja, és mindketten igazoltnak érzik magukat „Pfund nach Fähigkeit zu dem Besten des gemeinen Wesens beizutragen”²⁹ — Szerentsés vagyok, ha a' Világ sokasága közt tselekedeteimmel meg-mozdulván, annak őltalmazó Intéseit érdemelhetem.³⁰ Simon a császárnőnek szóló dedikációiban röviden fejezi ki magát. Szövegeiben, melyeket előterjeszt neki, nem veszi határozottan figyelembe a császári olvasó szempontját és a könyv fogadtatását, ami ellenben Bessenyeinél igen fontos. Bessenyei dedikációja, amely egy szokatlanul hosszú előszó formáját kapta, a Simonéval szemben bővelkedik az ékes fordulatokban és körülírásokban. Háttérükben jól meg lehet sejtetni a fordító „önigazoló” szándékát olvasói — a császárnő és Magyarország otthoni közönsége előtt. Talán ez az oka annak is, amiért a prédikáció címlapjáról eltűnt Simon neve: *noha Reformációban nevelkedtem, s' élek, velük ellenkezni nem találtam.*³¹ Bessenyei tehát katolikus prédikációt fordít, de mint protestáns, a szerző nevét óvatosságból nem tünteti fel.

A műről és fordításáról a levélváltás Mária Terézia és Kollár között (a levelek keltzése szerint) április közepén folyt. Ebben az időben a fordítás kézírata már készen volt. Tehát valószínűleg annak 1773 első három hónapjában kellett keletkeznie. A levelezésből kitűnik, hogy Kollár a magyar fordítást „mit allem Fleiss nicht nur durchgelesen, sondern

Ennek címe: *Selectae è profanis scriptoribus historiae et varia honeste vivendi praecepta Dum Assertiones theologicas de mysterio incarnationis in Archi-Episcopali Soc. J. Collegio Jaurinensi.* An. MDCCXLVI, Mense Publicè propugnaret Rev. Nob. ac Erud. D. Simon JORDAN ... Praeside R.P. Ladislao Nedeczky, è S.J.S.S. Theologiae Professore Ordinario ... A könyv speciális történeti elemzést fog majd megkívánni.

²⁶ A boszorkányperek elleni tartományi intézkedésre reagált még Simon az *Anpreisung der allergnädigsten Landesverordnung* 1766. c. terjedelmes művével. L. STRÜBER, 147 és köv.

²⁷ A *Holmi*, új, kritikai kiadása Bp. 1983. 303–307. Ezért a forrásért és más fontos momentumokért e könyv szerkesztőjének, Bíró F.-nek tartozunk köszönettel, aki ezekre figyelmünket felhívta. Vö. még Bessenyei szavaival A *Holmi* 264. oldalán (Béts 1779. kiad.): „Jegyezzük meg, hogy mind Mátyás, mind Lajos a tudományokat szerették. Soha nem volt nagy Fejedelem, ki a tudósokat nem tisztelte, ... oly igaz az, hogy ember valósággal nagygyá, tsak a józan okoskodás, ész, böltsesség, és tudomány tehetnek. A tüzes vasnak próbáját Lajos törölte el, mint Mária Theresia a boszorkányok égetését.”

²⁸ STRÜBER, i. m. 147.

²⁹ Uo.

³⁰ L. Bessenyei előszava „Az Olvasóhoz!”, A6.

³¹ Ugyanúgy BEÖTHY Zs. tanulmányában (Bpesti Szemle LI. köt. 370–71.) pl. ezt írja: „Grasszné befolyása Mária Teréziára hagyatott s ezzel Bessenyei közvetítésének sikeressége is. Próbálta megszilárdítani, s a császárné óhajására vagy parancsára katolikus szellemű vallásos iratokat fordított.” SZÉLL F. szerint (előszó A *Bihari remete* és A *Holmi*hoz, Debrecen 1894) Beleznay M. generális Mária Terézia megbízásából tárgyalt Bessenyeivel egy konzisztórium titkári állásról, mégpedig éppen ebben az időben (1773 április–május). Vö. az itt közreadott, Szilágyi Sámuelnek 1773. IV. 27-én írt Bessenyei-levéllal.

auch mit dem deutschen Original genau zusammengehalten (hat. MH).³² A szöveget kiadásra ajánlja, mert az „mit großer Geschicklichkeit, und Kentnis der ungarischen Sprache ... und das deutsche Original getreulich und vollkommen ausdrückt”³³ van megírva. A fordításnak egyúttal — szavai szerint — tematikai hézagot kell betöltenie a magyar irodalomban, mivel oda még semmi ilyesmi nyomtatásban nem jutott el. Kollár a császárnőnek az előszóról is említést tesz: „Der Übersetzer, dessen schöne Capacitaet, und nicht all-gemeine Talenten aus dieser Arbeit hervorleuchten, hat eine kleine dem Gegenstand der Predig sehr wohl angemessene Vorrede seiner Übersetzung vorgesetzt, welche ... auch allerdings verdienete mitgedruckt zu werden.” Mária Terézia azonban április 16-án kelt válaszában aggályát fejezte ki a „hízelkedést” („adulation”) illetően, és ezért még a ki-nyomtatás előtt az előszó fordítását látni akarja. Kollár ezt elintézi, egyúttal biztosítja a császárnőt, hogy Bessenyeit ő már hosszú évek óta jól ismeri, és hogy a fordító „in seiner Vorrede keine andere als die Sprache seiner Herzens führe.”³⁴ Kollár Bessenyei előszavát letisztáztatta, és besorolta saját magyar könyvgyűjteményébe. Az előszót ismételt kiadásra ajánlja — nem közvetlenül a császárnőnek van címezve, hanem az olvasónak, s olyan nyelven van írva, melyet a császárnő nem beszél, és hasonlóan igaz dolgokat már Metastasio is kifejezett művében. Április 18-án a császárnő a kinyomtatáshoz végleges beleegyezését adja: „so bald es nicht an mich adressirt ist und das lob der nation zu gleich ihre präjudicia vorstelt [sic], so bin ich ganz zu friden habe es selbst gelesen finde es gutt.”³⁵

Bessenyei fordítását a pozsonyi Landerer Mihály nyomdája még ebben az évben ki-nyomja (Gálos május közepét említi). A magyar nyelvű Szt. Tamásról szóló prédikáció, melyet még majd bizonyára megfelelően értékelni kell a hazai, magyar irodalomtörténet szempontjából, többé-kevésbé a császárnő számára készült alkalmi nyomtatvány volt, aki-nek a dedikáció is szól. Ahogyan azonban magához a császárnőhöz és a bécsi körökhöz, ugyanúgy fordul — főleg az előszóval — Magyarországhoz is. Bessenyei a bécsi köröknél for-dítóként is megállta a helyét, „katolizálása” iránti reményeiket azonban nem teljesítette. De tulajdonképpen többet vitt véghez, mint amire a császárnő felszólította.

A közép-európai régió korabeli irodalmi és kulturális összefüggéseinek problematikája, melybe Simon prédikációjának Bessenyei-fordítása is beletartozik, azonban még feldol-gozásra vár. Az eredeti és a fordítás, Simon és Bessenyei életének és munkásságának találkozási pontja Bécs. És Bécs itt is — hasonlóan, mint már annyiszor — a közép-euró-pai kulturális, irodalmi és egyéb kontextusok szempontjából az európai szellemi irányzatok közvetítő, „átszálló” vagy végállomásának a fontos szerepét tölti be. Esetünk e közép-euró-pai realitásnak egy megnyilvánulása. Azonban olyan tendenciáknak a jellegzetes meg-nyilvánulása, melyek teljes szélességükben majd néhány évtized múlva fejlődnek ki. A közép-európai kontextus jelentőségének mérlegelésénél, mely az utóbbi években a törté-nettudományokban szinte divatjelenséggé vált, bizonyára érdemes lesz az itteni „modern” kapcsolatok időhatárát az obligát múlt századtól pár évtizeddel hátrább tolni, talán éppen a 18. század második feléig. A Simon-prédikáció Bessenyei-fordítása ebben az értelemben jelző értékkel rendelkezik.

Fordította: Heé Veronika

³² HALÁSZ G. közlése, annotációt l. 5. jegyz., 296–97., 1. sz. levél.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 3. sz. levél.

³⁵ Uo. 298. 4. sz. levél.

Vörösmarty Mihály: Előszó

- Midőn ezt írtam, tiszta volt az ég.
Zöld ág virított a' föld' ormain.
Munkában élt az ember mint a hangya:
Küzdött a' kéz, a szellem működött
5 Lángolt a gondos ész, a' szív remélt
'S a' béke izzadt homlokát törölvén
Meghozni készült a' legszebb jutalmat,
Az emberüdvöt, mellyért fáradozott.
Ünnepre fordúlt a' természet, a' mi
10 Szép és jeles volt benne, megjelent.

- Öröm- s' reménytől reszketett a' lég,
Megszülni vágyván a' szent szózatot,
Melly által a' világot mint egy új, egy
Dicsőbb teremtés' hangján üdvözlje.
15 Hallottuk a' szót. Mélység és magasság
Viszhangozák azt. 'S a' nagy egyetem
Megszünt forogni egy pillanatig.
Mély csend lön, mint szokott a' vész előtt.
A' vész kitört. Vérfagyáló keze
20 Emberfejekkel lapdázott az égre,
Emberszivekben dúltak lábai.
Lélekzetétől meghervadt az élet,
A' szellemek' világa kialutt
'S az elsötétült égnek arczain
25 Vad fénynyel a' villámok rajzolóak le
Az ellenséges istenek' haragját.
És folyton folyvást ordított a' vész,
Mint egy veszetté böszült szörnyeteg.
A' merre járt, irtóztató nyomában
30 Szétszaggatott népeknek átkai
Sohajtanak fel csonthalmok közül;
És a' nyomor gyámoltalan fejét
Elhamvadt városokra fekteti.
Most tél van és csend és hó és halál.
35 A' föld megöszült:
Nem hajszálanként, mint a' boldog ember,
Egyszerre öszült az meg, mint az isten,
Ki megteremtven a' világot, embert,
E' félig istent, félig állatot,
40 Elborzadt a' zordon mű felett
És bánatában ösz lett és öreg.

- Majd eljön a' hajfodrász a' tavasz,
'S az agg föld tán vendég-hajat veszen,
Virágok' bársonyába öltözik.
45 Üveg szemén a' fagy fölengedend,
'S illattal elkendőzött arczain

Jó kedvet és ifjúságot hazud:
Kérdjétek akkor ezt a' vén kaczért,
Hová tévé boldogtalan fiait?

1. Csak közelítések

A vers néhányszori újraolvasása után nyilvánvalóvá vált számomra, hogy kimerítő elemzése nem végezhető el „csak úgy” egy húsz-harminc oldalas dolgozat keretei közt; a teljesség igényéről jobb eleve lemondani. Az *Előszó* felködlő mélységei másokat is megriasztottak. Igen jellemző pl. Szerb Antal véleménye: „A lelki betegség, amely elemésztí, ugyanakkor felszabadítja a ráció minden korlátja alól, s mint az *elborult elméjű* Hölderlin, neki is sikerülnek sorok, sőt költemények, amelyek már *értelmen túli dolgokról beszélnek, amelyeket nem is értünk talán egészen*, de érezzük bennük a megközelíthetetlen távolok borzongását: *Előszó, Emberek* [?], *Vén cigány*.¹ [Kiemelés tőlem.] A megnyilatkozás kétségkívül őszinte: Szerb Antal bevallja, hogy nem érti e verseket. Ez az őszinteség azonban nem vezet messze (gondoljunk csak Ignotusra és a *Fekete zongorára*: „Akasszanak fel, ha értem”²). Semmiképpen sem helyes a „tébolyult költő” retorikai felemlegetésével rövidre zárni a vizsgálódások áramát. Ha valami „értelmen túli”, ki kell terjeszteni az értelmünket. Persze nem úgy, ahogy Martinkó András teszi. „»Örültem«nem lehet remekműveket, egy élet legszebb műveit írni”³ — nyilatkoztatja ki, s az örület helyébe egy másik külső „magyarázatot”, az akkor (1850-ben) frissen megélt történelmi tragédiát helyezi. Ezzel a feldúlt lelkiállapotot magyarázható is, a vers azonban aligha, hiszen a költő feldúlt lelkiállapotában osztoztak még néhány százezren, mégis csak egy *Előszó* született.

Az önmagában is külső magyarázatra szoruló „téboly” igen népszerű képzetéhez bizonyára az is hozzájárul, hogy az *Előszó*val kapcsolatban igen erős a kísértés az életmű 1849 utáni részének másik nagy csúcsával, a *vén cigánnyal* való összevetésre. Ha ezt felületesen végzik, az *Előszó* óhatatlanul megformálatlannak, esetlegesnek, indulatinak fog tűnni a rímes, strófás, refrénes vershez képest. Kész tehát a magyarázat: a Szabadságharc leverése igen megviselte Vörösmartyt, ebben a rossz állapotában írta meg az *Előszót*, majd jobban lett, és megírta a *vén cigányt*: „Lesz még egyszer ünnep a világon”. Ez a modell egész századunkon végigvonul Schöppflin Aladártól⁴ Martinkó Andrásig.

Természetesen lehet a vers keletkezési körülményeiből, s lehet a feltehetőleg kiváltani szándékozott hatásokból kiindulva elemezni; lehet az ok vagy a cél felől közelíteni. Esetünkben azonban mind a keletkezés körülményei, mind a hatások olyannyira rendkívüliek, hogy az elemzők nemigen jutnak a költemény közelébe, többnyire megrekednek a rendkívüliség hangsúlyozásánál. Az a minősítés, hogy „a világirodalomnak eme egyik legszebb költeménye”,⁵ vagy az a megjegyzés, hogy „ezt a víziót így sem Petőfi, sem Arany nem tudta volna megírni”⁶ éppúgy nem visz közelebb a műhöz, mint a téboly felemlegetése.

A pszichologizálás, biografizálás, historizálás eme ördögi köréből (a rendkívüliség önmagával való magyarázásából) tudomásom szerint egyetlen elemző: Szegedy-Maszák Mihály lépett ki.⁷ A külső megközelítést ő az életmű egésze felől végzi el, s ebből kiviláglik,

¹ Szerb Antal, *Magyar irodalomtörténet*. Bp. 1972. 304.

² Ignotus, *A fekete zongora*. Nyugat, 1908/I. 140.

³ Martinkó András, *Vörösmarty Mihály: Előszó*. In *Miért szép?* Szerk. Mezei Márta és Kulín Ferenc. Bp. 1975. 351.

⁴ Schöppflin Aladár, *A két Vörösmarty*. Nyugat, 1908. jún.

⁵ Martinkó A., i. m. 350.

⁶ Uo. 359.

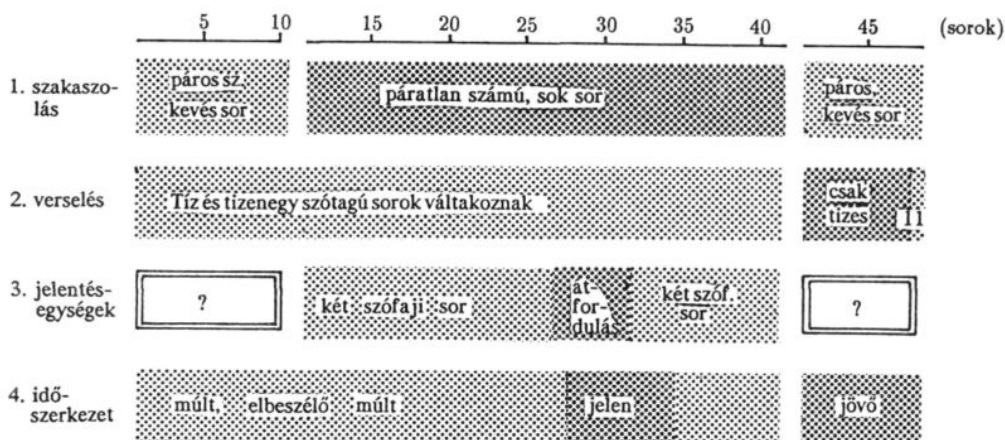
⁷ Szegedy-Maszák Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása*. In *Uő., Világkép és stílus*. Bp. 1980. 182–220.

hogy a költemény korántsem üt el annyira Vörösmarty eszmevilágától, hogy külön magyarázatot kéne keresnünk rá: szervesen illeszkedik az életműbe. Ezt azonban belsőleg megközelítéssel is alátámasztja, s feltárva a vers szerkezetét, szerkesztettségét kimondatlanul is cáfolja azt a kimondatlan véleményt, mely az *Előszót* véletlenszerű, szabados, amorfi műnek tartja. (Eközben tesz néhány elhamarkodott kijelentést is, melyekre a maguk helyén kitérünk.⁸) Ebben az irányban szeretnék néhány további lépést tenni, hiszen Szegedy-Maszák Mihály (a továbbiakban Sz.-M. M.) voltaképp csak belekezd a szerkezet elemzésébe.

Az *Előszó*ban fellépő tragikum (szintén Sz.-M. M. által megkülönböztetett) három szintje közül⁹ (egyetemes „Mi lesz velük?“, nemzeti „Mi lesz velünk?“, egyéni „Mi lesz velem?“) — bár a versben egy hangon szólnak — az utóbbi lesz az elsődleges szempontom. Az első úgyis megragadhatatlan, a másodikról úgyis sok szó esett már, s úgy vélem a líraisághoz (definíció szerint is) a harmadik áll legközelebb.

2. Hídszerkezet?

Rögtön vitával is kezdem. Sz.-M. M. a vers fő szerkesztési elvének a hídszerkezetet tartja, és ezt több szinten látja megvalósulni. Erről tett megállapításai az alábbi ábrán foglalhatók össze:

⁸ Ennek ellenére (a verstani jellegű tárgyi tévedéstől eltekintve) szerencsésnek mondható, hogy a gimnáziumi tankönyvbe Szegedy-Maszák Mihály elemzése került be. Egyébként érdemes megfigyelni az értékelés változását: a tankönyvben az *Előszó* négyszer annyi helyet kap, mint *A vén cigány*. Babits még az utóbbit nevezte a legszebb magyar versnek. Vö. BABITS Mihály, *Az öreg Vörösmarty. Esszépanoráma 1900–1944*. Bp. 1978. II. 181.

⁹ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, i. m. 202–204.

Első látásra nyilvánvaló, hogy a különböző hídszerkezetek nem korrelálnak, így nem tudom, hogyan erősíthetnék egymás hatását. A szakaszolás megállapításába nem lehet belekötni: 10–31–8 sor, ez kétségtelen. Ugyanakkor nem hiszem, hogy 31 rímtelen sor elolvasásakor érzékelhető, vagy jelentéssel bíró lenne a sorok páratlan száma. (Egyébként ezt szerintem egy különleges helyzetű sor, a vers főtengele okozza, de erről később.) A verselésben megnyilvánuló hídszerkezet alighanem úgy értendő: 41 vegyes sor — 7 tízes sor — 1 tizenegyes (tehát „vegyes”) sor. Ez az ötlet sajnos tévedésen alapszik. A legutolsó, a 49. sor is tíz szótagos. Vörösmarty azért sosem volt annyira tébolyult, hogy éppen verse utolsó sorának utolsó verslábában rontsa el a jambust. A sor nem így olvasható:

Hová | tévé | boldog | talan | fiait? ||
 U - | U - | - - | U - | UU | U ||

hanem így:

Hová | tévé | boldog | talan | fiait? ||
 U - | U - | - - | U - | U - ||

Az *-ai-* diftongusnak tekintendő, ahogyan mindig egy (hosszú) szótagú a *Zeusz* szó, vagy ahogyan maga Vörösmarty alkalmazta a licenciát *Tóth Lőrinc emlékkönyvébe* írott versében:

S mondhas | sad ha po | rainkat | jösz üd | vözleni | küzdök ||
 - - | - - | U U | - - | - - | - UU | - - ||

Hamvai bék veletek; a' haza boldog, erős.

A verselésben tehát szó sincs hídszerkezetről.

Ami a jelentésegységek kiválasztását illeti, ez merőben önkényes. Nem tudom, miért tartozik „rokon képzetkörbe” a „reszketett” és a „meghervadt”. Nem tudom, milyen alapon választotta a szerző épp e képzetköröket, s nem pl. a testrészneveket. Nem tudom, mennyire vehető figyelembe egy olyan hídszerkezet, mely nem terjed ki a szöveg egészére. (Ilyen alapon egy-egy szóban is találhatnánk hídszerkezetet: ember, boldog, egyszerre.) Az időszerkezettel csak az a baj, hogy nem ABA', hanem ABA'C képletet formáz, tehát ismét csak nem terjed ki a szöveg egészére. A további részletezést mellőzve kijelenthetjük, hogy ilyen hídszerkezet kis leleményességgel bármilyen szövegben kimutatható.¹⁰

Egyébként a szakaszbeosztás — mely nyilvánvalóan a híd-ötletet adta — igen harmonikus látványt nyújt. A középső rész hosszúsága csaknem pontosan aranymetszés szerint aránylik a két szélsőéhez (31:18), és úgy van elhelyezve, hogy saját aranymetszéspontja pontosan egybeesik az egész vers aranymetszéspontjával (29–30. sor). Ez természetesen nem szándékos, de jól bizonyítja a költő ösztönös arányérzékét.

Ha zenei párhuzamokhoz ragaszkodunk, a hídszerkezet helyett nyitányról és kódáról beszélhetünk, hiszen az első 10 soros és az utolsó 8 soros egység jelentése, hangulata ilyenformán viszonyul a középső részhez, de egymással aligha tekinthetők ekvivalensnek.

3. Versszakok

Ideje, hogy a sok tagadás után állítsunk is valamit. Szerintem a költemény váza nem a hídszerkezet, hanem csaknem teljesen hagyományos versszakbeosztás. Hat darab nyolcsoros versszak árnyképe lebeg a vers mögött, s a költő olykor pontosan tartja magát ehhez,

¹⁰ SZEGEDY-MASZÁK M. a hídszerkezetről: i. m. 209–211.

olykor nem egészen tölti ki, olykor túlsordítja versét. A nem jelölt szakaszhatárok is egészen pontosan láthatók. Pl. az „A' vész kitört”, vagy az „A' föld megőszült” mondatok egyértelműen új szakaszt kezdenek. E helyeken a tartalmi váltás sokkal erőteljesebb, mint a 10–11. vagy a 41–42. sor között.

Az 1–8. sor teljesen kerek versszakot alkot. (Bizonyítását l. később.) A 9–10. sor „túlcsondulás”, ezek az első fogalmazványban nem is szerepeltek. A 11–18. sor szintén kerek gondolati egység, mely élesen elhatárolódik az utána következőtől („A' vész kitört...”). A szakaszhatár jelölése itt azért maradhatott el, hogy érzékelhető legyen az *a' vész előtt* – *a' vész kitört* ráütő rím, mely az egyébként rímtelen versben váratlanságával rendkívül hatásos. A hosszú retardáció után épp erre a váratlan „csapásra” van szükség, a költő nem mondhatott le róla. A harmadik és negyedik versszak között nincs tartalmi törés, ugyanakkor kétségtelenül a 26. sor végére fogy ki a versmondó levegője, s itt enyhül meg kissé a vész tombolása. Hogy újrakezdődjön, ahhoz újra meg is kell nevezni az alanyt: ezt teszi a 27. sor, ismét egy egységes gondolatmenetet indítva el, mely a 34. sorig tart. Ez a „terven felüli”, formán kívüli sor, a vers tengelye (melyet külön is elemezni fogunk), nem tartozik egyik versszakhoz sem, vagy mondhatnánk, hogy a két hétsoros versszak között nyolcadik sora. Itt ismét azért maradt el a szakaszhatár jelölése, mert ennek a sornak is váratlanságával kell hatnia. Vizuálisan egyébként is sokkal élesebben kiemeli, hogy az utána következő sornak hiányzik a fele. Ez az egyetlen ilyen pont, mintha fejszével vágta volna a versbe. (Az első változatban még előtte is félsor volt: „visszhangozák azt”.) A 35–41. sorok közti rész önálló versszak-voltához aligha fér kétség: egyetlen mondatot alkot, ráadásul rím zárja le (felett – öreg). Az utolsó versszak, a kóda ismét nyolcsoros, és vizuálisan is elkülönül. Mindezt azért kellett előrebecsajtanom, mert a következőkben szakaszonként szeretném megtenni észrevételeimet. A versszakbeosztás tehát így fest:

1. vszk.: 1–8. sor (+9–10.: „túlcsondulás”)
2. vszk.: 11–18. sor
3. vszk.: 19–26. sor
4. vszk.: 27–33. sor (7 sor)
5. vszk.: 35–41. sor (7 sor) köztük: a tengely, a 34. sor
6. vszk.: 42–49. sor

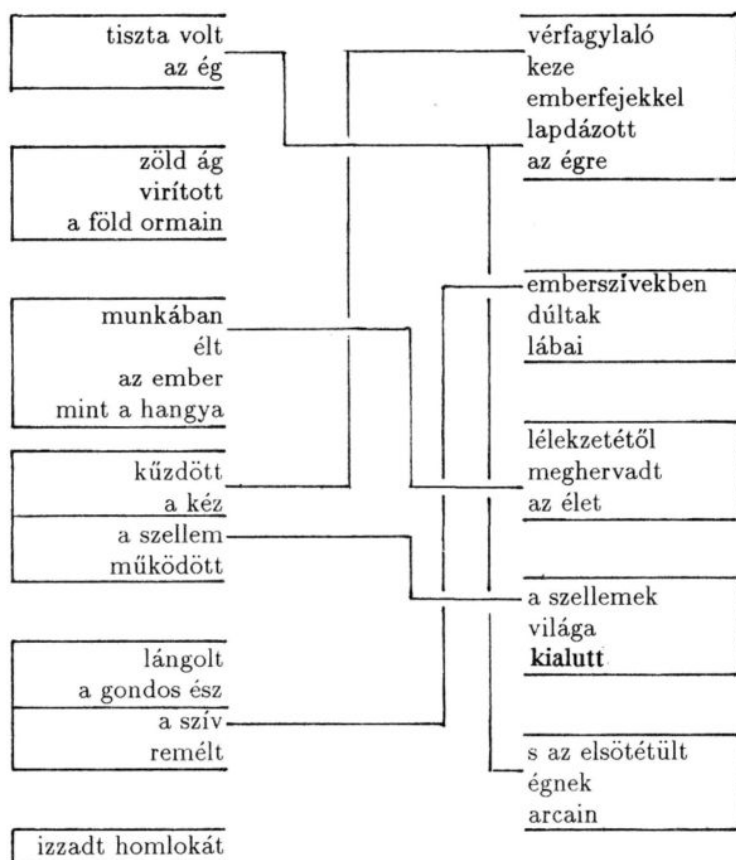
4. Egy igazi híd

Miután a vers amorfnak tűnő tömegében határvonalakat tűztünk ki, a továbblépésnek és a visszamenőleges bizonyításnak egyaránt az a módja, hogy összevetünk két így keletkezett szakaszt, azt a kettőt, amelyeknek az összevethetősége a legszembetűnőbb. Mert van az *Előszó*ban híd, méghozzá olyan, ahol a szókészlettől a strófaszerkezeten át a mondat-szerkesztésig kimutathatók az ekvivalenciák. Csak éppen értékeik fordulnak visszajukra. Ilyen a kapcsolat az 1. és a 3. vszk. között, s közéjük egy „B” elem, a 2. vszk. ékelődik. Nézzük meg ezeket az azonosságokat. Az első három szó mindkét helyen élesen elkülönül. „Midőn ezt írtam...”: „Csak a címet és az első három szót lehet betű szerint olvasni” – mondja Sz.-M. M.¹¹ E három szó a versen kívülre mutat, a külső világhoz tartozik. „A vész kitört.” – egy tömondat a sorozatos mellérendelések előtt, mintha a szakasz címe lenne. Ráadásul, mint már utaltunk rá, rímhelyzetben áll, tehát erőteljes cezúrát érzünk utána.

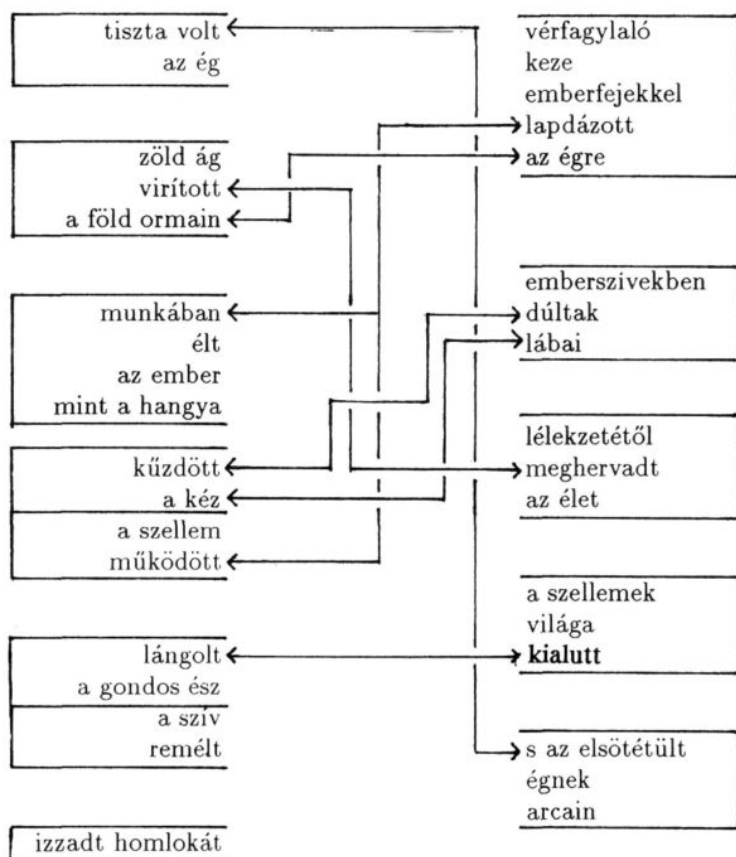
Ezután mindkét versszakban rövid kijelentések sorozata következik csupa igei állítmánnal, melyek többsége élénk mozgásra utal (müködött, küzdött, lángolt, lapdázott, dúltak). Ezek a mozgalmasságok töltik ki a következő négy és fél sort. A mozgást jelentő igék mellett igen gyakoriak a testrészek nevei is. A két versszak első részei közötti asszociatív kapcsolatok közül a szembetűnőbbek így ábrázolhatók:

¹¹ SZEGEDY-MASZÁK M., i. m. 214.

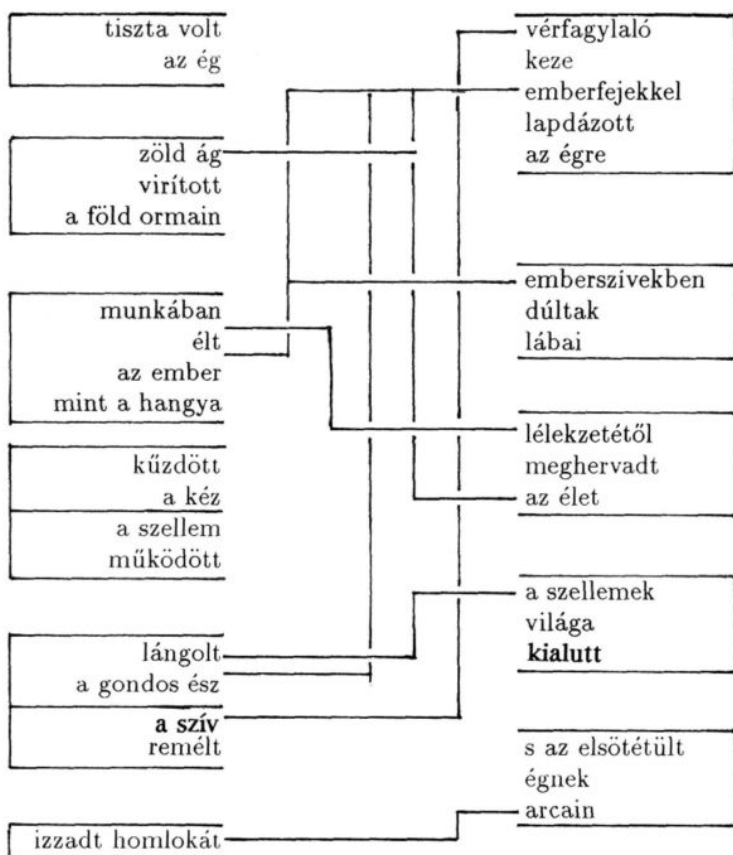
Fogalmi azonosságok

Fogalmi ellentétek

Asszociatív kapcsolatok

Szemmel láthatólag alig akad olyan szó, amely ne lenne bekötve a két versszak között feszülő asszociációs hálóbá. Csak éppen az első versszak főszereplője az *ember*, a harmadiké a *vész*, miáltal minden a visszájára fordul. Ha az első versszak az értéktelítettség állapotát ragadja meg, a harmadikban ezen értékek egyenkénti, szinte leltár szerinti visszavétele történik.

Mindkét versszak hatodik sorában új tagmondat kezdődik (ezek eleje a táblázatban is szerepel), s ezek kitöltik a következő három sort. Állítmányuk egy kevésbé mozgalmas ige (készült, rajzolák le). A nyolc sor öt-hármas megoszlása különösen feltűnő, hiszen míg az első öt sorban hét ill. öt tagmondatot találunk, az utóbbi hármat egyetlen tagmondat foglalja el. Ehhez az is hozzájárul, hogy e tagmondatokban mindkét versszakban új alany is belép. Az elsőben az *ember* testrészei és képességei után a *béke*, a harmadikban a *vész* testrészei és más tartozékai után a villámok.

Az ötödik sor utáni alany-váltás egyébként a negyedik versszakban is megtörténik. Közvetlenül előtte ugyan már nem a *vész* a grammatikai alany, de éppúgy, mint az első versszakban az *ember*, kétségkívül a *vész* a főszereplő. A vszk. ötödik sora (31. sor) után új allegorikus alany lép be: a *nyomor*. Két sor erejéig átveszi a főszerepet. A megoszlás ez esetben nem 5-3, hanem 5-2, a tengely-sor (34) új mondatot kezd. Igen erős szálak kötik össze a három azonos elhelyezésű képet: a béke homloka — az ég arcai — a nyomor feje, de a negyedik vszk. párhuzamossága az elsővel és a harmadikkal ebben ki is merült. Az egész vszk. mindössze három tagmondatból épül fel. Kapcsolata a harmadik szakasszal lineáris, összeköti őket közös alanyuk, a *vész*. Szerkezete a 2. vszk.-kal is mutat közös vonásokat, ezeket majd ott tárgyaljuk.

5. Főszereplők

Ezt a főszereplő-fogalmat nem ártana pontosítani. Az aligha lehet kétséges, hogy az utolsó 15 sor főszereplője a *föld*. Az isten csak mint hasonlat, a tavasz-hölgyfodrász csak mint a *föld* körüli allegória egyik eleme jelenik meg. A *föld* nem csak főszereplő, voltaképpen ő e sorok egyetlen szereplője. (Jellemzését l. később.)

A középső két vszk. főszereplője szintén allegorikus alak: a *vész*. A 24-26. és a 29-31. sorban grammatikai alanyként nem szerepel. A 24-26. sor háttérrel rajzol mögé, a 29-31. pedig a kozmikus távlatok után földi távlatokra tekint. Egyik helyen se lép be új, képi alany a *vész* helyett. A 32. sorban megjelenő *nyomor* azonban olyan erőteljes képiséggel rendelkezik (szinte megjelenik előttünk Goya óriása), hogy egy pillanatra átveszi a főszerepet.

Az első két vszk.-ban kissé bonyolultabb a helyzet. A 6-8. sor a *békéé*, a 9-10. a *természeté*, a 11-14. a *légé*. A 3-5. sorban alanyként szereplő attribútumok mind az *emberre* utalnak. E sorok mondataiban a téma (a szót a téma-réma viszonylatban használom!) az *ember*, sőt visszamenőleg ez a 2. sorra is kiterjeszthető, mint az emberiség világának képére. Hasonló értelemben mondhatjuk, hogy a 15-17. sorok mondatainak közös téma-eleme: a *szó*. A vers első harmada tehát e tekintetben szétagoltabb. Mindazonáltal érdemes (ahogyan később a többi „főszereplőnél” is tesszük) képzőművészeti párhuzamot keresni. Az én első asszociációm a „teremtő ember” témára William Blake Newton-rajza.

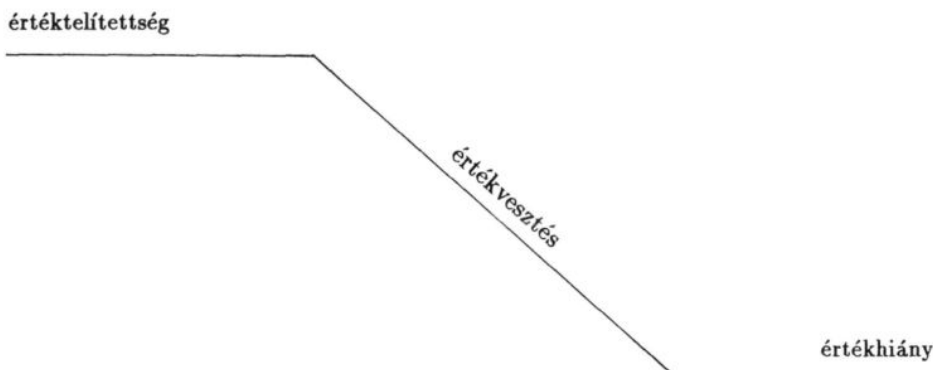
Ha szimmetriát, egyensúlyt keresünk (bár ez nem lehet öncél), azt mondhatjuk: az utolsó harmad a *föld* képeit, a középső harmad a *vész* képeit mutatja be (a *vésznek* mindenképp — fogalmilag is, képileg is — alárendeltje a *nyomor*, még akkor is, ha önálló léttel rendelkezik), s az első harmad ilyenformán az *ember*, az emberi világ képeinek hona. A *béke*, a *természet*, a *lég*, a *szó* nem válik el a 3. sor *emberétől*: a béke voltaképp a közös tevékenység megszemélyesülése: az *ember* munkálkodik, a *béke* törli a homlokát. A *természet*, a *lég* éppúgy háttérrel szolgáltatnak ehhez, mint a *vész* tevékenységéhez az elsőtetült ég, a *szó* pedig az emberi tevékenység végső eredménye.

6. Időszerkezet

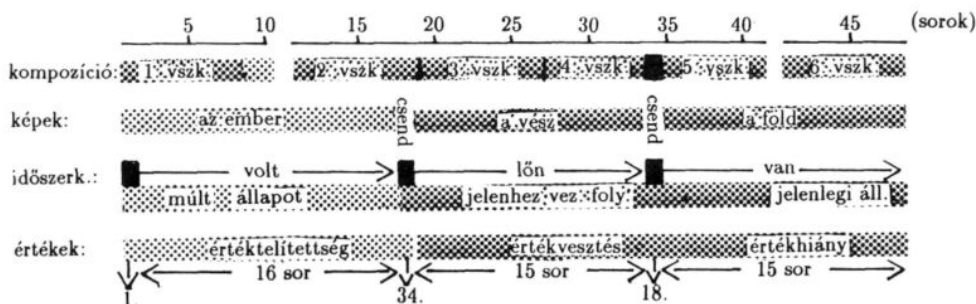
Az ember — a vész — a föld. Ez a hármas felosztás kissé erőszakoltnak tűnhet, de vessünk egy pillantást azokra a sorokra, melyek a felosztásba nem sorolhatók bele. A 18. és a 34. sornak van egy közös alanya, közös főszereplője: a csend. A vész előtti és a vész utáni csend határolja el a vész leírásától az azt megelőző idilli, és az azt követő elégikus állapotot. A 34. sort eddig is tengelynek neveztük, most ebben az összefüggésben (a 18.-hoz képest) főtengelynek is nevezhetjük.

E két sort azonban még más is összeköti egymással, s ebben osztoznak a szintén „főszereplőtlen” első sorral is. E három helyen jelenik meg a létige, s nem is véletlenszerű módon: volt — lőn — van. Íme a vers időszerkezete, ezúttal nemcsak grammatikai, hanem főként gondolati alapon: régmúlt állapot — a jelenlegi állapothoz vezető folyamat — a jelenlegi állapot. Egy magasabb elvontsági szinten ez valóban hídszerkezetet ad: állapot — folyamat — állapot.

Az értékek szintjén ez a hármasság így fest:

Nyilvánvaló az erőteljes korreláció a szerkezet négy szintje között:

A befejezett múlt — beálló múlt — jelen hármasság természetesen nem ragadja meg a rendkívül bonyolult időszerkezet egészét. Figyelembe kell vennünk az igeidők eloszlását is, de kritikával kell eljárunk. „A' föld megöszült” kijelentés kétségkívül múlt idejű, de kérdéses, hogy múlt idejű történésnek, vagy jelen idejű állapotnak érzékeljük-e ('meg van öszülve'). Az „isten... elborzadott” is múlt idő, de ez a múlt, a teremtés ideje aligha hozható közös nevezőre a „Midőn ezt írtam” közelmúltjával.

Pontosabb és finomabb lehet a megközelítésünk, ha mást is figyelembe veszünk. Például a három időhatározó szót, melyek mind azonos módon kitüntetett helyet foglalnak el: *midőn* (1. sor) — *most* (34. sor) — *majd* (42. sor). Sorrendjük sem közömbös: ez bizony múlt-jelen-jövő. A *most* a vers megírásának jelene. A *midőn* a versen kívülre mutat¹², de akármire is vonatkozik ez az „ezt” (a *Három regére* vagy az egész életműre),¹³ a *midőn* időpontja nem lehet néhány évnél, legfeljebb évtizednél nagyobb távolságban. A *majd* szintén kifelé mutat a versből, s még konkrétabban meghatározható. Most tél van, *majd* eljön a tavasz. Ez az időpont („Mi lesz velem?”-ben gondolkozva) tehát legfeljebb néhány hónapnyira van a *most*tól.

Természetesen lehet arról értekezni, hogy ez a *majd* történetfilozófiai háttérrel rendelkezik, a jövő időt a nemzeti és egyetemes léttörténet mértékével kell mérnünk. Nemzeti vonatkozásban e *majd* talán 1867 megjósolása lehetne, egyetemes viszonylatban nem is merek tippelni. De akkor hová terjesszük ki nemzeti és egyetemes viszonylatban a *midőnt*? Szerencsére feleslegesek is az ilyen találgatások. A költő nem mondja azt, hogy *majd* a tavasz — igen! (ez Csokonaira lenne jellemző), hanem épp az ellenkezőjét: tavasz, igazi tavasz nem lesz többé, *most*tól kezdve soha már! Azt pedig, hogy mikor *nem* lesz, igazán kár firtatni.

Tehát a *midőn* és a *majd* kifelé mutat a versből, ellenkező irányban, egy-egy konkrét időpontra, melyet az egyetemes és a nemzeti szférában nem tudunk pontosan meghatározni, az egyéniben pedig nem túl érdemes. A lényeg az, hogy a vers *most*-ja be van kötve az idők végtelen teljességébe.

A versben további elemek is vannak, melyek konkrét időpillanatokat jelölnek ki, gyors, egyszeri történéseket: „Hallottuk a' szót.” „A' vész kitört.” Ami a szó elhangzása előtt van, az nem történés, hanem idővonatkozás nélküli állapot. Ebben helyezkedik el a *midőn* időpontja. A folyamatos igék nem adnak semmiféle támpontot az időbeliség megragadásához.

Nem úgy a *vész* kitörte után! Itt folyamatos igék befejezettekkel váltakoznak (meghervadt, kialutt, rajzolak le — e befejezettség érzetét az igekötők keltik), így nagyon is érzékelhető az idő. Az egyidejűséget felváltja az egymásutániség, az állapotot a folyamat. Az idővonatkozás megragadását még egy szemléletes időhatározó is segíti: „folyton folyvást”. Bizonyosan nem igaz, hogy a „befelé rendkívüli kiterjedésű pillanat” „élhető időtartam nélküli”¹⁴ volna itt. A történések egymás után következnek: a *vész* kitör, tombol, majd elvonul, itt hagyva maga helyett a *nyomort*.

Mielőtt azonban ehhez a fordulóponthoz érkeznénk, vissza kell térnünk az előző fordulóponthoz. Mi történik a szó elhangzása és a *vész* kitörése közt? A két esemény közé négy sor ékelődik. „A nagy egyetem megszűnt forogni”, azaz megállt az idő. „Egy pillana-

¹² Ezt a gondolatot csak „függelékben” merem elmondani, mert a főszövegen belül egy egészen másik dolgozat megírását követelné. A „Midőn ezt írtam” szavak csak akkor utalnak a versen kívülre, ha tudjuk, hogy a versen kívülre utalnak. Ha minden irodalomtörténeti tudásunkat félretéve olvashatnánk a verset, akkor a *midőn* a versen belülre mutatna, és az „ezt” ezt a verset jelentené, valahogy így, ilyen lelkiállapotban:

„Az a szerencsétlen, aki ezeket írta...”

„... az vagyok én, amit itt írok” (József Attila)

A jelenidőről múltidőben való szólásra más példa is akad:

„Oly korban éltem én e földön...” (Radnóti Miklós)

Ebben az esetben a *midőn* egyidejű lenne a vers *most*-jával, s ez egy pillanatba, a vers saját idejébe rántaná össze az időszerkezetet. Több, egymástól elkülönült tudati szintet kellene feltételezni, s így a vers — akár patológikus, akár nem — végsősoron mégis pszichiátriai tárggyá válna. A kör így zárul be végképp: Akkor mi is csak hebegni tudnánk, legjobb esetben Szerb Antalt idézni: „érezzük a megközelíthetetlen távolok borzongását...”

¹³ Vö. WALDAPFEL József, *A XIX. század költői*. Bp. é.n. [1948] 71.; valamint Paul Hoffmann véleménye (idézi a kritikai kiadás: VÖRÖSMARTY Mihály, *Összes művei* III. Bp. 1962. 558.)

¹⁴ SZEGEDY-MASZÁK M., i. m. 213.

tig." Vörösmarty az idő egységében adja meg azt a tartamot, amíg *nem volt* idő. Mekkora lehet ez a pillanat? Akármekkora. Mielőtt elvesznénk a paradoxonban, fedezzük fel itt az objektív és szubjektív idő kettősségét. Drámai fogás a lírai műben — valóban drámai hatással. A harmadik időben, a műalkotás saját idejében ez az egyszerre végtelen és pontoszerű pillanat négy sor időtartamú. A másik fordulóponthoz (a 30. sortól) kevésbé drámai, de itt másról is van szó. Ott az állapotot egy folyamatot elindító, pontoszerű történet szaktította meg, itt pedig a folyamat elenyészik, és átadja helyét saját következményének, az általa kiváltott állapotnak. Nagyon finoman oldja ezt meg Vörösmarty. Egy mondaton belül úszunk át a múlt időből a jelenidőbe, és szinte észre sem vesszük, hogy a múlt időben elmondott borzalmak ettől a jelenidőtől kapják meg igazi súlyukat. A kozmikus távlatok után a földre nézünk, s ahogy eljutunk a *mostig*, eljutunk az *ittig* is. Ezzel a mozzanattal, amit méltán illethetünk az „elegáns” jelzővel, Vörösmarty az eddig kívülről szemlélt apokaliptikus egész súlyát a mi vállunkra rakja.

Ha a megelőző sorok felől tekintjük, akkor „A' föld megöszült” — állapot. Ha a következő sorokat vesszük figyelembe, gyors, egyszeri, múltbeli történet. De vajon mikor ment végbe? Mikor a szó elhangzott? Vagy mikor a *vész* kitört? Igen, nyilvánvalóan abban a kozmikus pillanatban. Figyeljük csak meg a három mondat elrendezését, szüksévszerűségét: „Hallottuk a szót.” „A vész kitört.” „A föld megöszült.” Ekvivalenciájuk egészen nyilvánvaló: nincs több ilyen mondat a versben. Ezek is az időszerkezet pillérei, azaz valójában egy pillért alkotnak.

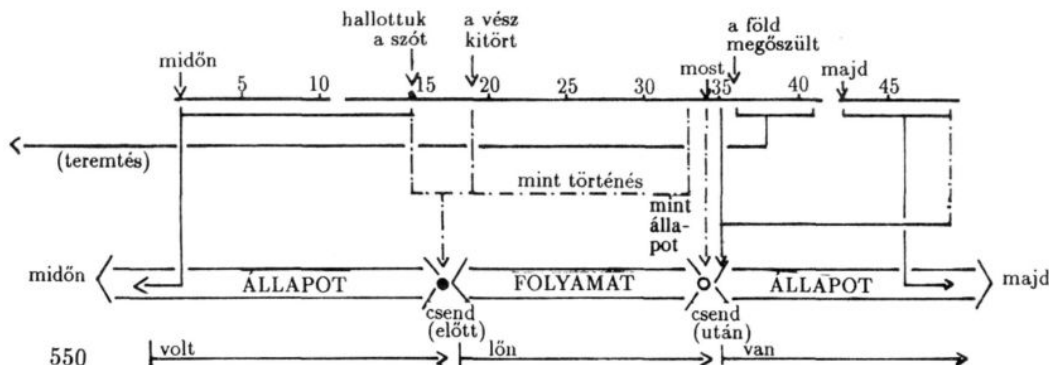
A föld megöszülésére vonatkozó ötsornyi hasonlat (37–41) ismét a vers idején kívülre mutat, de ezúttal nem a közelbe, hanem valósággal a végtelenbe: a teremtés idejébe. Ennek az öt sornak az időviszonyai nem is kapcsolódnak bele közvetlenül a vers időszerkezetébe, közvetve azonban nagyon is. A versbeli kozmikus pillanatot hasonlítja itt a költő a teremtés kozmikus pillanatához. A teremtés pillanata éppúgy tartalmazza az előzményt — történet — következményt, vagy az állapot — folyamat — állapot hármasságot, mint a versbeli, három pont által kijelölt pillanat (s mint végső soron az egész vers):

(isten)	
teremtés	szó elhangzása (= új teremtés!)
elborzadás	vész kitörése
megöszülés	megöszülés

Ne mulasszuk el megjegyezni, hogy a hármasságok vázolt korrelációjába ez a hármasság is illik. A szó elhangzása az *ember tette*, a vész kitörése természetszerűleg a *vészé*, s a megöszülés a *földé*.

Az utolsó versszak — mint már megállapítottuk — jövő idejével ismét a vers *mostján* kívülre mutat. Az immár végleges állapoton belül, annak alárendelve egy új folyamat próbálna beindulni, melynek illuzórikusságát maga a jövő idő is érzékelteti. A tagmondatok egy-egy sort töltenek ki, így a folyamat újra és újra lezökken, végül jön a felszólító módú, az utolsó állítmány, s e módnak csak jelen ideje van. Ez a jövő — mondhatni — be van zárva a jelenbe.

Az időszerket (ezúttal *csak* az időszerkezet) sematikus rajza így fest:

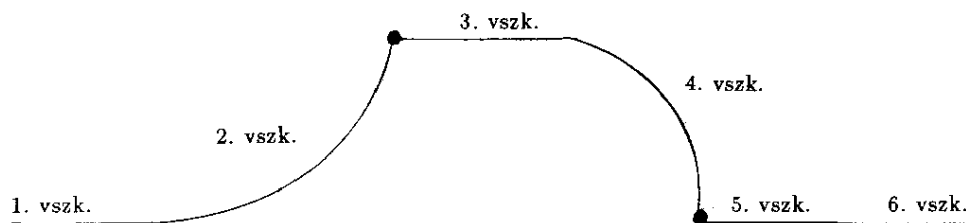

Eddigi stratégiánk a következő volt: 1. A vers amorfnak tűnő szerves folyamatába néhány hipotetikus határvonalat húztunk, szegmentáltuk a verset. 2. Az így elválasztott tagok (versszakok) közül kiválasztottunk kettőt, melyek különösen szembetűnő azonosságokat mutattak. 3. Ezek nyelvi kompozíciós szerkezetének összevetése tagolási hipotézisünk helyességét bizonyította (legalábbis a vers első felére), és analógiákat szolgáltatott a makroszerkezetek vizsgálatához. 4. Áttekintettük a szereplő-váltásokat, ezt Hankiss Elemér kategóriájával (némi fenntartással) a valóságmozzanatok szintje szerkezeti elemzésének is nevezhetnénk.¹⁵ 5. A nyelvi, a kompozíciós és a valóságmozzanatszint együttesen kirajzolta az időszerkezetet, s ennek alapján az értékmozzanatok szintjét is érintettük.

Amibe belefoglunk, az voltaképp a vers újratereztése. Módszerünk természetesen összehasonlíthatatlanul tökéletlenebb, mint az eredeti, a kifürkészhetetlen misztérium, mégis segíthet annak megértésében. Durva szobormásolatunk még félkész állapotban van: jónéhány részéből csak a váz van meg. A továbbiakban e részek kitöltését, a fehér foltok eltüntetését folytatjuk.

7. Retardáció és kibillenés

Az időszerkezet felvázolása után térjünk vissza a versszakonkénti vizsgálathoz. Az 1. és 3. vszk. párhuzamosságait már elemeztük (részben a negyedikkel is összekötve), s nyilvánvaló, hogy a párhuzamosságok a nyelvi és a kompozíciós szinten túlmutatnak. Hasonlóan összevethető a 2. és 4. vszk. is. Mindkettő nagy változáshoz vezet. A 2. felvezeti a *vész* kitörését, a 4. lecsengeti a *vész* tombolását. A feszültség-szintek változása (az idővonatkozástól függetlenül) valahogy így fest:

A két töréspont, a 18. és a 34. sor (a tengelyek), a 2. és a 4. vszk. utolsó sorai. (Tekintsük most a 34. sort a 4. vszk. utolsó sorának, fenntartva, hogy egyben az 5. vszk. első sora is, és önálló versszakon kívüli sor is). Ez a nyelvi megformálásban is megmutatkozik. A létigén és a két *csenden* kívül az is összeköti őket, hogy csak e két helyen fordul elő, hogy a versszak utolsó sora külön mondatba van rekesztve, ily módon elkülönítve a versszak többi részétől.

Mindkét versszak két részre oszlik. A 2-ban ez vizuálisan is megjelenik (egy bekezdés segítségével), a 4-ben ennek a múltból jelen időbe való váltás felel meg. A 2. vszk. első fele egyértelműen retardáció csak, a nagy pillanatot megelőző pillanatok megnyújtása. A négy sorban egyetlen állítmány található, az is a retardációra utal (reszketett). Ez a négy sor nem más, mint a 6–8. sorban kifejtettek újbóli körülgörzése. A *béke* és a *lég* közös háttér-funkciójáról már szövegtünk, s az alanyok után a többi mondatrészt is összevethetjük:

¹⁵Hankiss Elemér a szerkezeti modell négy szintjét különbözteti meg: 1. nyelvi mozzanatok, 2. kompozíciós mozzanatok, 3. valóságmozzanatok, 4. értékmozzanatok szintje. Vö. HANKISS Elemér, *Az irodalmi mű mint komplex modell*. Bp. 1985. 251.

A béke	homlokát törülvén	meghozni	készült	a legszebb	jutalmat
A lég	reszketett	megszülni	vágyván	a szent	szózatot

Csak a módhatározó és az állítmány cserélt helyet, ettől eltekintve ugyanarról van szó. A *jutalom* és a *szózat* ugyanaz, s a folytatás is: az *emberüdv* és ama *dicsőbb teremtés*. Ugyanaz hangzik el némiképp átfogalmazva: négy sornyi tautológia, retardáció. A „túlcsordulásnak” nevezett 9–10. sor ezt erősíti, a várakozást növelve.

A negyedik vszk. első felében hasonló történik, itt a *vész* idejének meghosszabbításával. Ehhez szükséges a *vész* újbóli megnevezése, valamint a „*folyton-fo'lyvást*” időhatározó. (Csak mellesleg jegyzem meg, hogy ez a rész különösen alkalmas volna fonetikai elemzésre. Feltűnő az *sz*-ek (vesztetté bőszült szörnyeteg; szétszaggatott), valamint a zöngétlen zárhangok (járt; irtóztató; népeknek átkai) uralma.) S még egy részletkérdés: A *csont-halmok* szó grammatikai homonímiája. Lehet egyszerű többesszámmal, s lehet birtokjellel ellátott szó is. Az első esetben maguk a népek, az életben maradt emberek sóhajtanak átkokat a halottak csonthalmai közül, a második esetben nincsenek élők, mindenki meghalt, s az ő csonthalmaik sóhajtják az átkokat. A szó így két különböző képet hoz létre, melyek egymásra vetülnek, kitérítik az értelmezési lehetőségeket, beépítenek egy különös fajta „meghatározatlan tárgyiasságot.”¹⁶

Részletesebben beszéltünk már mindkét vszk. második feléről, az átcsapást megelőző feszültségnövelésről ill. -csökkentésről. A 15–17. sor mégis külön is szót érdemel. Noha e három sor (és még a következő másfél) egyetlen kozmikus tágitott pillanatként illeszkedik az időszerkezetbe, ezen a pillanaton belül is van mit megragadni. A szó elhangzásakor a világ kibillen régi rendjéből, és ugyanakkor kibillen a vers is. A mondatok nem a sorok végén, hanem a közepén kezdődnek, s e félmondatokban a jambus is csaknem az ellenkezőjére fordul.

Hallot | tuk a | szót.
 ' - | U U | -

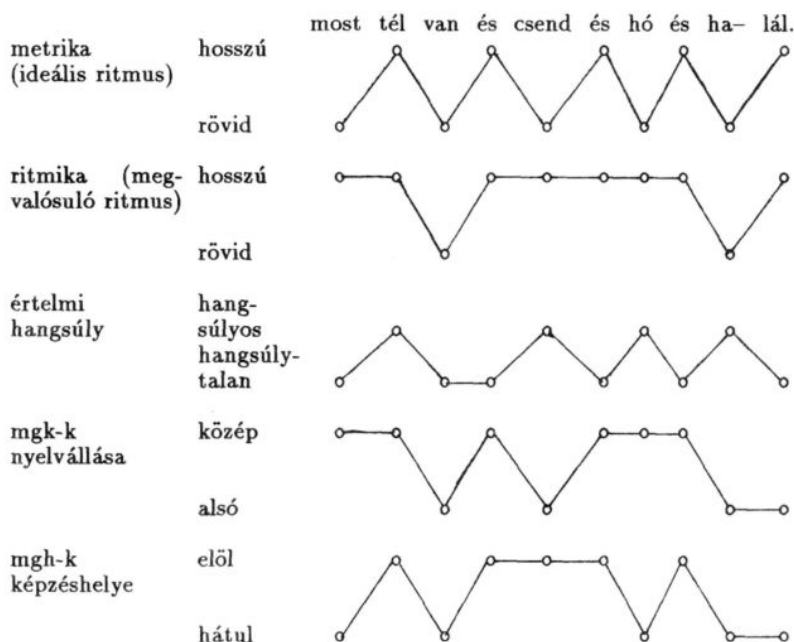
Viszhan | gozák | azt.
 ' - | U - | -

Ennek a kibillenésnek nehéz volna megfelelőjét találnunk a 4. vszk. második részében. Az ottani történés más jellegű is. Míg itt a rendezett mozgásnak kell átcsapnia a rendezetlenbe, s ehhez a rendezett mozgás megtörésére van szükség, ott, a 4. vszk.-ban a rendezetlen mozgás a mozdulatlanságba hajlik át, s ezt a fokozatos távolodás hitelesebben fejezheti ki.

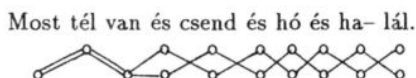
8. A főtengety

Végülis elérkeztünk az annyit emlegetett 34. sorhoz. A sokszori emlegetés éppen főtengety-voltát bizonyítja. Ebben a sorban találkoznak a vers részrendszerei. Itt van időhatározó, van létige és van *csend*. Ez a sor mégis megéri, hogy önállóan, rendszerbeli kötődéseitől függetlenül vizsgáljuk. Vessünk egy pillantást hangzásszerkezetére, szem előtt tartva a kéttagú oppozíció elvét.

¹⁶ A lukácsi kategóriát talán kissé frivol dolog ilyen gyakorlatias módon felhasználni. Az idézőjel csupán erre utal.

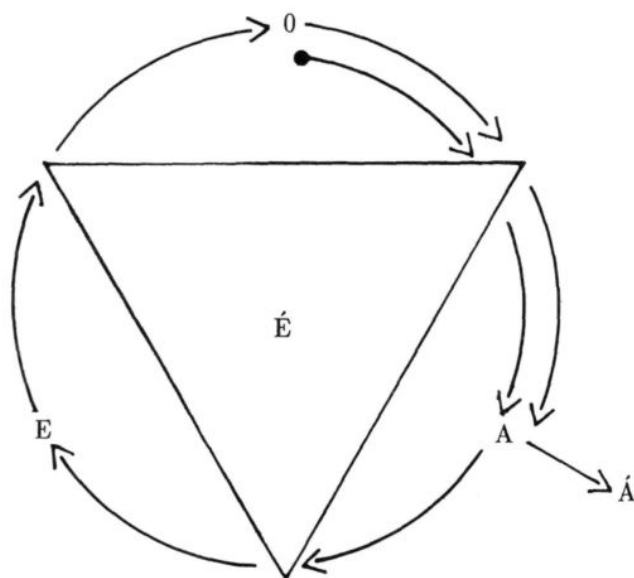

Mintha egy igazi főtengely forgásának fázisait látnánk. Csakhogy a mi főtengelyünket egyszerre lehet látni minden irányból. Egyidejűleg érzékeljük a jambus löktetését az értelmi hangsúly löktetésével. A megvalósuló ritmust azért jeleztük külön, hogy bemutassuk: a sor az akkori konvenciók szerint a jambus minimumát foglalja magába. A második és az utolsó láb tiszta, s ezenkívül csak semleges lábak — spondeusok — fordulnak elő. A metrika — az ideális ritmus — érzékelését tehát semmiféle törés nem zavarja. Három szótag erejéig együtt halad metrika és hangsúly, de ekkor az utóbbi ellenfázisba vált. Egy másra vetítve a diagramokat:

Két hullámmozgás azonos hullámhosszal (= 1 szótag), s mondhatni azonos amplitúdóval. A fizikában kioltanák egymást, de itt nem lehet ez az eredmény, hiszen két különböző jelenségkőről van szó. Ehelyett olyan feszültség keletkezik, amely — jelentéstől függetlenül — minden szótagnak egyforma és igen magas jelentékenységet kölcsönöz.

A fonetika szintjén is hasonló interferenciák jelentkeznek. Minden páros sorszámú szótag magánhangzója é. Így felállítható az é-nem-é kéttagú oppozíció. A metrum szerinti minden hosszú szótag magánhangzója é (kivéve az utolsót), s minden rövidé nem-é. Azonban a nem-ék is rendszert alkotnak. (o – a – e – o – a – á) Az é-től való eltérés lehetőségét nyelvválásban és a képzés helyében valósítják meg. Először csak a másodikat (o), majd mindkettőt (a), aztán csak az elsőt (e), újra csak a másodikat (o), újra mindkettőt (a), s végül az á kilép a rendszerből. Grafikusan ábrázolva:

A fonetikai alakzat tesz egy teljes fordulatot tengelye, az *é* körül, s belekezd egy második fordulatba, de azt már nem tudja befejezni. A mikrodinamizmus itt az egész vers makrodinamizmusát valószínűsíti meg kicsiben: tavasz – nyár – ősz – tél – tavasz, de nem igazi.¹⁷ Az új ciklus a soron belül is elkezdődik, de elakad. A sor végén ott vár a halál.

Kissé patetikus hangzik ez, pedig így igaz. A sor legnagyobb trükkje a *halál* szónak ez a példátlan, váratlan elhelyezése. Ez már az első változatban is megvan: „Most tél van és hideg hó és halál.” A halál tehát teljesen hétköznapi természeti, időjárási jelenségekkel kerül egy sorba, ráadásul egy kopár létigei állítmány égisze alatt. A halál – van. Nem történés; állapot, mint a tél, s éppoly befolyásolhatatlan. Nem allegorikus alak, mint a *vész*, nincs semmije és nem tesz semmit, csak van, mindig és mindenütt.

A végleges változatban Vörösmarty lemond egy alliterációról, s ezzel nemcsak egy *csendet* nyer (ennek kompozíciós vonatkozásaira már kitértünk), hanem egy ennél fontosabb *ést* is. Ez az *és* megvalósítja a jambussal együttműködő fonetikai rendszert, megszünteti a sor közepén levő törést (a *hideget* a *hótól* mindenképp vesszővel kellett volna elválasztani), megvalósítja a sor minden tagjának egyenértékűségét (biztosítva ezzel a tél – csend – hó és halál egyenértékűségét), s ezenkívül végképp eltávolítja a sort mindenféle prózaiságtól (hiszen prózában mondhatjuk, hogy „A és B; C és D”, de azt soha, hogy „A és B és C és D”).

És még egy megjegyzés: ez a sor valóban lefordíthatatlan. Összetevőinek jó része megvalósítható idegen nyelven (gyakorlatban természetesen nem egyidejűleg), de a metrum és az értelmi hangsúly interferenciáját előállítani valószínűleg lehetetlen. Erre a mutatóváltványra csak ez az annyit kárhoztatott öszvér-versforma képes: a magyar jambus. Az azonban nagyon is elképzelhető, hogy Vörösmarty tudatában ott dolgozott a Macbeth híres sora:

„Tomor	row and	tomor	row and	tomor	row”	
x	í	x	í	x	í	x

¹⁷ Martinkó András elemzésén végigvonul ez a koncepció.

9. Milyen nemű a föld?

A vers utolsó harmadáról — főként az időszerkezet kapcsán — már igen sokat elmondunk. Megválaszolatlan maradt azonban az a kérdés, hogy e két szakasz főszereplője, az allegorikus alakok közül a legerőteljesebb képiséggel rendelkező *föld* milyen nemű. A *vész* képzetünkben alighanem Zichy Mihály vadromantikus festménye főalakjának, a *Rombolás Géntiuszának* a hasonmása. Mivel nemére semmiféle utalás nincs, vele kapcsolatban a dilemma fel sem merül.

Nem így a földnél. A föld szokásosan nőnemű, hiszen anya. Itt azonban már a kezdet kezdetén megöszül, nem mint a boldog ember (férfi!), hanem mint az Isten. Az ősz isten az Őszövetség-beli teremtető Atya lehet csak, természetesen férfi. A hasonlat ennek az istennek a képét vetíti a tudatunkba a föld képére, tehát a földnek nem csak a haja, a szakállja is ősz.

Aztán jön a hajfodrász, aki nyilván női fodrász (nem borbély), majd a föld kap egy *agg* jelzőt, ami igen erőteljesen férfi-asszociációkat vonz. A vendéghaj női is, férfi is lehet, de a virágok bárszonya csak női. Az üveg szem, a maga brutalitásával ismét férfias, az illattal elkendőzött orcák, valamint a kacér jelző megint nőre mutat.

Nyilvánvaló, hogy e női attribútumok korántsem a termékeny földanyára utalnak. Ez a vén kacér azonban itt-ott férfi is, vagy inkább se ez, se az. Az apró képekből nem lehet összeállítani a képi allegóriát. Nem illenek össze a részek. Ezt a képet Zichy sem tudná megfesteni, behelyettesíthetjük viszont Hannah Höck *Az anya* című szürrealista montázsával. Talán ezt az összekuszált allegóriát is a „téboly” számlájára írták régebben. Pedig ez a nemlétkültség a *föld* végleges terméktelenségét, ridegségét érzékelteti.

(A kettősen értelmezhető sorok között megbújik egy kettősen értelmezhető kifejezés: az *üveg szem*. E tulajdonságára pontosan mutatott rá Róbert Zsófia,¹⁸ így mi most csak azt jegyezzük meg, hogy tarthatatlan a népszerű kiadásokban alkalmazott gyakorlat, amely ezt egybe, üvegszemnek íratja. Ez az eljárás gazdag asszociatív mezőt iktat ki a versből, s teljesen önkényesen az egyik — s nem az első — lehetőségre korlátozza az értelmezést: műszem. Miért ne lehetnének a föld felengedő „üveg” szemei a befagyott tavak, tengerszemek? Az üvegszem így kilóg az allegóriából és brutálisan bizarr. Ilyen alapon a *csonthalmok* szót is átírhatnánk „csonthalmuknak” vagy „csonthalmaknak”).

A vers és az elemzés vége felé járva ideje volna esztétikai vonatkozásokról is szólni. Az értékmozzanatokkal kapcsolatban már említettünk ilyesmit. A vers elején Vörösmarty az értékteltett, ideális világot idézi fel, vége felé pedig ennek hiányát, elmúltát gyászolja. Nézőpontja, *mostja* mindkét esetben az ideált nélkülöző jelen. Talán már sejthető, hová akarok kilyukadni: ezek Schiller „szentimentális” költőjének módszerei: az idilli és az elégikus, a valóságból az idea felé vágyódás kifejeződései. De a szentimentális költő még egy harmadik módszerrel is élhet: idea és valóság között ingadozva kifejezheti a kettő között feszülő ellentmondást. És Vörösmartynál nem várunk hiába; természetesen ezt is megkapjuk. Az utolsó versszakban megindul, de újra és újra lezökkenő, eleve kudarcra ítélt folyamat a szatíra tárgya.¹⁹ Az idea és a valóság közti ingadozás erőteljes párhuzamban áll a *föld* nemének ingadozásával. Ez a főszereplő — akárhová is induljon — saját magában hordja a kudarcot.

¹⁸ RÓBERT Zsófia, *Néhány megjegyzés Vörösmarty költői nyelvéhez*. In „Ragyognak tettei”. Székesfehérvár 1975. 397.

¹⁹ Ez a hármasság nem terjed ki a szöveg egészére, nem is szerkezeti tényezőként említem. Talán el lehetne játszani azzal a gondolattal, hogy a középső részben (18–33. sor) Vörösmarty „naiv” költőként alkot. A középső rész egyébként is inkább epikus, mint lírai jellegű. A drámai momentumokkal együtt fel lehetne állítani egy líra-epika-dráma hármasságot is, mindez azonban még további vizsgálatot igényel.

Most, hogy az utolsó sort is elértük, föltárhathatunk egy utolsó, titkos kapcsolatot. A 26. sorhoz kell visszamennünk, ahol az *istenek* szó előfordul. Ez így, többesszámban kizárólag az antik (főként római) isteneket jelentheti. Ugyanakkor a versben egyes számban is szerepel az isten, aki kizárólag a zsidó–keresztény mitológia atyáistene lehet. Hogyan keveredhet a két mitológia egyetlen lírai költeményben? Hát éppenséggel van erre példa Balassinál, Rimaynál, Gyöngyösinél s egyébütt is. E helyeken azonban az antik istenek többnyire csupán allegorikus alakok, a szerelem, a harc, a virágzás (stb.) megtestesítői, de sosem állnak egy kozmikus kataklizma kellős közepében. Ez sokkal inkább az egyszemélyes istenre méretezett feladat.

Vagy próbáljuk megfejteni a képet, melyben az istenek szerepelnek. Az ég arcain (az „arcain” többesszám csak a páros szervnek jár ki, nincs jelentősége. Vö.: 46. sor) villámok rajzolják le „az ellenséges istenek haragját”. Az ég arcára haragot rajzoló villámok a haragot kifejező arcvonások lehetnek csak. Az ég arcán a harag vonásaiként jelennek meg a villámok. A lényeg az, hogy a kép csak *egyetlen* arccal képzelhető el. Hipotézisem tehát ez: mielőtt a költő leírta ezt a sort; illetve mikor elméjében először megjelent, így festett: „az ellenséges istennek haragját”, azután a leírásakor már működött az öncenzúra, végülis ez istenkáromlás. S ez akkoriban éppenséggel nem állt messze Vörösmarty kedélyétől. „Szívemben isten-káromlás lakik” — írta alig egy évvel korábban. S magában az *Előszó*-ban is: az a mondat, melyben az *isten* szó egyes számban szerepel, kétségkívül visel magán valami szitok-jelleget. El lehetne mondani úgy hangsúlyozva, mint egy kacskaringós káromkodást.

Mindez persze nem bizonyíték, legfeljebb alátámasztás. Itt bizonyításra nincs semmiféle mód, de az bizonyos, hogy sok mindent világosabban látunk, ha sejtjük ezt a titkos egyes számot.

S most vessünk egy pillantást az utolsó sorra, s kérdezzünk rá, kik azok a boldogtalan fiak? A kérdésre könnyedén lehet válaszolni a nemzeti tragédia szintjén: a Szabadságharc áldozatai. Ha egyetemes szintre visszük a kérdést, nyilván az emberi fajról van szó. (Kérdéses azonban, hogy akkor kikhez szól a „kérdjétek” felszólítás.) Egyéni szinten a sornak egyszerűen nincs értelme. Tegyük ehhez hozzá, hogy a sor csak a diftongusos licencia alapján kerülhetett be a versbe. Ezek alapján feltételezem, hogy még a lejegyzés előtti időben volt a sornak egy egyesszámú változata is: „Hová tévé boldogtalan fiát?” Ez természetesen magára a költőre vonatkozna, aki egészen egyszerűen nem biztos benne, hogy megéri a tavaszt. Íme az egyén tragédiája.

Ezt a megoldást elvethette egyfelől az egyetemesség igényének engedve, másfelől (s ez a magyarázat áll hozzám közelebb) férfiúi szeméremből. Nem akarta sajnáltatni magát a világ előtt.

Természetesen nagyon is lehetséges, hogy a hipotézis hamis, hogy sem a 26., sem a 49. sornak nem volt soha, még azonnal elhessen ötletként sem egyes számú változata. De a hipotézis valószínűségét meghatványozza, hogy ilyen hipotézis két hellyel kapcsolatban is feltehető.

*

Nagyjából összeállt a modellünk. A teljességtől még nagyon távol van, de körvonalai már láthatók. Nem is törekedtem többre, az extenzív teljességről eleve lemondtam. Elkészült egy váz, melyre egyes részletek jól kidolgozottan, mások lazán, homályosan; ismét mások bizonyára egyáltalán nem kapcsolhatók. Következtetések levonására azonban alkalmas ez a modell. S a versre vonatkozó végső következtetés azonos Sz.-M. M. elemzésének végpontjával: „Kevés olyan versünk akad, melyben a belső tartalom és a külső

forma azonossága ilyen maradéktalanul érvényesülne.”²⁰ Akik tébolyt emlegetnek, azok vagy nem veszik észre ezt a tökélyt, vagy épp ettől riadnak meg.

Az elemzés végén egy olyan ábrának kellene következnie, melyen minden feltárt szerkezeti egységet és kapcsolatot jelölnénk. Félő azonban, hogy ez Balzac ismeretlen remekművére hasonlítana leginkább: nem látszanék ki mögüle a vers, talán még egy tökéletesen megfestett lábujj sem. Szerencsére nem is a remekmű létrehozása a mi dolgunk, csak az, hogy képesek legyünk látni.

²⁰ SZEGEDY-MASZÁK M., i. m. 220.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945. Gondolat, Bp. 1985. 294 l.

A könyv szerzője láthatólag azok közé tartozik, akik szerint nem siránkozni kell azon, hogy a külföldiek nem ismernek bennünket, hanem tartalmaz, jó összefoglalásokkal be kell mutatni históriánk egy-egy területét. Ezért vállalkozott arra, hogy Peter F. Barton egyháztörténész professzor segítségével kétkötetes monográfiát adjon ki németül a magyarországi protestantizmus történetéről. Mivel a magyar nyelvű kötet ennek rövidített változata, először a külföldieknek szánt szövegről szólnék néhány szót, hogy ezután térhessek rá a magyar nyelvű változat értékelésére.

Mindjárt az elején szeretném leszögezni: informatív, adatokban gazdag, s a hazai protestantizmus iránt érdeklődőknek jó bevezetést nyújtó mű született. Komoly érényének tarthatjuk, hogy — hosszú külföldi szolgálat alapján is — a szerző láthatóan tisztában van azzal, hogy a külföldi olvasók elsősorban mire kíváncsiak, s ezt mindig szem előtt tartva dolgozik. Csak üdvözlölni lehet azt is, hogy valóban nem a magyar protestantizmus történetét olvashatjuk, hanem a protestantizmus történetét Magyarországon, tehát figyelembe veszi a reformáció elterjedését többek között a szlovákok és délszlávok, s más itteni etnikum között is. A gazdag illusztrációs anyag is emeli a munka értékét, s külön is szólni kell arról, hogy Ladányi Sándor közreműködésével egészen kitűnő, véleményem szerint a hazai kutatók által is haszonnal böngészendő bibliográfia egészíti ki a munkát.

Egy ilyen hatalmas — a kezdetektől 1978-ig ívelő — összefoglalást az egyes korok szakértői természetesen mindig hézagossnak, leegyszerűsítőnek tartanak. Különösen abban az esetben, ha a szerző egyformán törekszik arra, hogy minél több adatot közöljön (a tárgyalt személyiségek rövid életrajzától kezdve egészen a mai egyházi intézmények címéig), ám ugyanakkor az egyes teológiai irányzatok bemutatásáról sem mond le. Ilyen hiányosságok, tévedések (például Pesti Gábor mesekönyvének a protestantizmus hozadékaként való elkönyvelése) természetesen az általam megíthető XVI–XVII. századi fejezetekben is vannak. Fontosabbnak tartok azonban ezeknél egy szemléleti kérdést. A német kiadás előszavában a szerző úgy fogalmaz, hogy művén bizonyára látszik: egy magyar református írta. Szerintem inkább az a szembetűnő, hogy elsősorban az evangélikus, illetőleg természetesen a református egyház kedves a szívének. Ez sok kérdésben olyan vélemény megformálásához vezet (például a humanizmus szerepének megítélése, a kisé anakronisztikus Pázmány-kép), amellyel nem tudnék egyetérteni, ám ezt az elfogultságot végeredményben lehet természetesnek is tartani. Azt azonban már szóvá tenném, hogy egy protestantizmus-történetben nem szabadna marginálisan kezelni a kisebb felekezetek ügyét. Természetesen történetileg védhető lenne, illetőleg nem lenne előzmény nélküli egy olyan álláspont, hogy valaki ezeket nem tartja a protestantizmus részének (lásd a XVII. század eleji irénikus mozgalmat), ám ha másképpen döntött, akkor nagyobb teret kellett volna biztosítani ezek bemutatásának.

Az unitárius egyháznak például lényegesen nagyobb a művelődéstörténeti jelentősége annál, hogy csak a korai kialakulási szakaszáról olvashassunk részletesebben, s a későbbiekben csupán egy-egy lakonikus megjegyzésben említődjek fel. Bizony a protestantizmusról kialakított kép árnyalt megrajzolásához elengedhetetlenül hozzátartozott volna annak a viszonynak az értékelése, amely az evangélikus és a református, illetőleg az unitárius egyház között történetileg változó módon alakult. De az aránytalanság felemlegetésénél olyasmire is gondolok, hogy a gazdagon megválasztott képanyagban mégis csak szerepeltetni lehetett volna valamit róluk is, vagy ha a két nagy felekezetet kulturális hozadékra Adyt is felölélő érthető büszkeséggel mutatattik be, akkor talán helye lenne ezen a listán az unitárius Bartóknak is. Hasonló megfontolásokból tehetnék kritikai észrevételeket az unitarizmus kialakulását peremjelenségeként bemutató fejezethez is, ám csupán annak rendkívül problematikuságára utalok, hogy a szerző szerint az evangéliumot befogadó nép szívós ellenállást tanúsított a János Zsigmond erdélyi fejedelem támogatásával terjesztett antitrinitarizmussal szemben.

A németül megfogalmazott monográfia magyarítása úgy történt, hogy elhagyták a középkori történeti és egyháztörténeti fejleményeket felvezető nagy fejezetet, valamint az 1945 utáni történeteket taglaló részt. Ez utóbbi helyett egy kitekintés szerepel, amely politikai szempontból is pikáns szövegváltozata a német monográfia zárófejezetének. Olcsó s gusztustalan lenne ebből mazsoláznunk, hiszen a modern részek általában is gyorsan elavulnak majd, ámbar nagy hiba lenne ezeket könnyedén „leírni”, hiszen sok izgalmas kérdés (például a Soli Deo Gloria mozgalom) igen érzékeny, sokoldalú és higgadt bemutatásban részesül.

Nagyobb problémának érzem ugyanakkor, hogy nem történt a fordításai túlmutató igazi „magyarítás”. Amennyire logikus, hogy a külföldi olvasó megkapja a monográfiában Melius Juhász Péter vagy Bél Mátyás rövid életrajzát, annyira problematikus, hogy ez a magyar változatban is így maradjon. Ezekhez az adatokhoz ugyanis mi könnyűszerrel hozzájuthatunk, ám sokkal inkább rászorulnánk például arra, hogy a nevüknél valamivel többet tudjunk

meg Johann Arndt-ról, vagy Vitringa professzorról. Egyszerűen célszerű lett volna a magyar változatot is a feltételezett olvasóközönség igényeihez igazítani.

Hogy ki olvassa el a munkát, persze nehéz eldönteni. A kiadó mindenestre szélesebb közönségnek szánhatta, s bizonyára ezért maradtak el a magyar változatból a jegyzetek. Ez valószínűleg téves döntés volt, hiszen ilyen munkákat zömmel mégis csak olyanok olvasnak, akiket érdekelnének a hivatkozások is. Ilyen megfontolásból helytelennek tartom a — mint említettem — nagyszerű bibliográfia megkurtítását is. Szerencsére megmaradt viszont a névmutató.

A fordítók — Auer Kálmán és Ádámné Révész Gabriella — szépen olvasható szöveget adtak kezünkbe. Egyhelyütt azonban félreviszi őket a német szöveg, s így Ecsedi Báthory Istvánt megajándékozzák a *Beszélgetések Istennel* című nem létező művel.

Balázs Mihály

Pálmai Kálmán: Kerecsényi Dezső. (A múlt magyar tudósai). Akadémiai Kiadó, Bp. 1988. 199 l.

Mindössze 47 évet élt irodalomtörténet-írásunk nagy ígérete, a régebbi magyar irodalom jeles tehetségű kutatója, Kerecsényi Dezső (1898–1945), mégis méltán tartja őt számon a tudománytörténet a kiemelkedő tudósok sorában. A protestáns gimnáziumok számára írt tankönyvei (1938–40), szövegkiadásai (régii magyar próza, Tompa Mihály, Czuczor Gergely), Kölcsey-monográfiája (1940), s nem utolsósorban a humanizmus és reformáció magyar irodalmáról szóló tanulmányai magas igényű és sokoldalú tudományos munkásság körvonalait rajzolják ki, s érzékeltetik, hogy e munkásságban még számos lehetőség, sok erőforrás benne rejtett. A korai halál derekba törte ugyan a tudósi életpályát, de maradandó értékeit nem semmisíthette meg, azokkal számolni kell a késői utódoknak. Teljes mértékben indokolható tehát, hogy a múlt magyar tudósait számbavevő rangos sorozatban egy Kerecsényi-biográfia is helyet kapott, s az is örömdetes, hogy az egykori tanítvány, Pálmai Kál-

mán vállalkozott az életmű feldolgozására és értékelésére.

Négy nagyobb fejezetre tagolta a szerző az áttekintést. Az elsőben rövid életrajzot nyújt, a másodikban az irodalomtörténetírókat mutatja be főként doktori disszertációja (*Elvi kérdések a régi magyar irodalomban*, Bp. 1923.), valamint a humanizmus és reformáció témakörében készült tanulmányai alapján. Ez utóbbiak közt talán legátfogóbb igényű *A „világiság” néhány változata 16. századi irodalmunkban* c. írása, amely akadémiai székfoglalóként hangzott el 1943-ban. Itt kapott méltatást a Kölcsény-monográfia is, amelyben — mint Pálmai írja — „különösen figyelmet érdemlőek verselemzése, szöveginterpretációi s a lírai változatok iránti finom érzéke” (56.). A harmadik fejezet a magyar irodalom sajátosságairól és korszakolásáról vallott Kerecsényi-féle nézetek összefoglalása, a negyedik pedig a szerkesztő, a kritikus és az esszéíró erőit, karakterisztikus vonásait és kötődéseit veszi sorra. Noha Kerecsényi a régi irodalom szaktudósa volt, igen érzékeny kritikusnak is bizonyult, árnyalt interpretációiról és „értékre orientált” bírálatairól meggyőzőek Pálmai Kálmán fejtegetései.

Az egészében véve szép és autentikus feldolgozásnak sajnálatos hiányossága, hogy szinte semmit nem mond az egyetemi oktató Kerecsényiről, a debreceni tudományegyetem professzoráról. Pedig ilyen irányú tevékenységét Barta János részletesen bemutatta (*Kerecsényi Dezső egyetemi előadásai, Itt*, 1983, 745–750.), s ha ez csupán másfél szemeszterre terjedt is ki (1943 szeptemberétől 1944. március végéig), egyáltalán nem jelentéktelen s nem tanulság nélküli esemény a tudós életében. Barta János egy hallgatói jegyzet segítségével rekonstruálta a középkori főiskolák lényeges momentumait, az előadó módszerét és szemléletét. Konklúziója szerint a jegyzet „egy Horváth János-tanítvány műve, aki azonban igyekszik és tud is számos ponton mesterén túlhaladni”. Egyébként Kerecsényi irodalomfelfogását vizsgálva Pálmai Kálmán is hasonló eredményre jut, már csak saját tézisének erősítésére is érdemes lett volna a Barta-tanulmányt idézni vagy legalább a kötethez kapcsolt bibliográfiában regisztrálni. Ez utóbbi V. Kovács Sándor munkája, s mivel még 1986-os írást is tartalmaz, hiányérzetünk szóvátételét in-

dokoltnak érezzük. A „debreceni epizód” mindezen túl még azért is figyelmet érdemelt volna, mert Kerecsényi Németh Lászlóval szemben nyerte el a katedrát, s ez a döntés akkor is vita tárgya volt, s azóta sem szűntek meg körülötte a félreértések. Ideje végre leszögeznünk: a bölcsészkar tanácsa helyesen döntött, amikor a Baumgarten-díjas akadémikus Kerecsényi mellett voksolt, Németh László másra volt hivatott, nem elsősorban a régi magyar irodalom történetének oktatására.

Noha e ponton hiányérzetünknek adtunk hangot, összességében mégis meggyőzőnek és hitelesnek látjuk a Kerecsényi Dezső életpályájáról, irodalomszemléletéről, kritikai és szerkesztői tevékenységéről adott képet, a könyv nyomán remény van arra, hogy az oly koránt elhunyt tudós emléke megőrződik a fiatalabb irodalomtörténész nemzedékek tudatában.

Bitskey István

Szerdahelyi István: Lukács György. Bp. 1988. Akadémiai K. 285 l. (Kortársaink)

Mi maradandó Lukács György életművéből? — ez itt a kérdés. Ezt kénytelen föltenni ma mindenki, aki róla ír, akár részlettanulmányt, akár monográfiát, mint Szerdahelyi. Szinte mentegetőzés, ahogyan előszavában sorra utal a gondolkodó tévútjaira. (Nem utolsósorban a magyar irodalom alkotásaival kapcsolatos baklövésére, a Tragédia iránti értetlenségére, Balázs Béla túlértékelésére, a *Szép Szó* elleni bírálatára, a Babits Mihály, Németh László, Márai Sándor elleni elfogultságára stb. Ide sorolom Juhász Gyula lírájának egy interjú egy-két mondatában elhangzott lebecsülését is.) Szerdahelyi kezére jár maga Lukács is, hisz — hol megalkuvásból, hol önként — évtizedenként, néha sűrűbben, megtagadta addigi írásait (11, 95).

Szerdahelyi munkájának két fő érdeme éppen ez az elfogulatlan megítélésre és adatszerű pontosságra való törekvése. Sokan igyekeznek Lukács 1918 előtti útjába a kommunizmushoz vezető nézeteket belemagyarázni, de Szerdahelyi tárgyilagosan mutat rá Lukács akkori gondolkodásának eklektikusságára. „Lukács marxistaként lett világhíres, és csak e marxista

világhír hordalékaként támadt — igencsak kései — visszhangja nem marxista műveinek” (98). Írásainak, úgymond, csak időrendjük van, logikus fejlődéstörténetük nincs (32). Heidelbergben 1914-ben Kant, 1915-ben Hegel, 1916-ban újra Kant híve (33, 82). Mindebbe befér miszticizmus, hit a lélekvándorlásban, a „zsidó lélek” keresése. Emelkedett etikai nézeteivel szemben magánéletében meglehetősen közömbös embertársaival, szerelmi partnereival szemben. Szerdahelyi először mer rámutatni az örökölt nemesi előnév büszke használatából is kivilágoló konzervatív társadalomszemléletére.

Mindezek után monográfusa sem tudja megmagyarázni, miért lett 1918 decemberében dr. szegedi Lukács Györgyből „Lukács elvtárs”.

Az 1919 elején írt *Taktika és etika* szerzője mindenesetre már vállalta a terrort, a gyilkolást „a világtörténelem parancsára”, még ha ez bűn is; tragikus vétség, Hebbel Juditjának szavaival: „És ha az Isten közem és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna — ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?” (107.) Gyakorolta is új elveit: május elején, mint a Vörös Hadsereg 5. hadosztályának komisszára, parancsára Sárói Szabó Tibor zászlóaljparancsnok Saskói Miklós századparancsnok kijelölése alapján Poroszlón a Tisza-parti vasúti töltés mellett megtizedeltette a túlerővel szemben Tiszafüredről visszavonulókat (113). Váry Albert hat áldozat nevét sorolja föl (Csupor Lajos, Málik Ferenc, Fenyő Nándor, Sück Emil, Tóth Lajos, Varga Károly), a hetediket ismeretlennek mondja, „állítólag budapesti rendőrök” (*A vörös uralom áldozatai Magyarországon*, 1922. 104), a Lukács ellen kiadott körözés kilenc agyonlőttéről tud. Lukácsnak e fanatikus messianizmusát csak némiképpen menti másik elve, amely a politikát csak eszköznek minősítette a célhoz, a kultúrához (111). Ám műveltségképe még a régi. A világnézeti fordulat csupán politikai és etikai, nem esztétikai.

Csak az emigrációban kezdett alaposabban foglalkozni a marxista filozófiával. Osztozott társainak világforradalmi illúzióiban, s amikor első marxista írásait bírálta érte (többek közt Leninről, Zinovjevéről), visszakozott. Meg kell tagadnia a *Történelem és osztálytudatban* (1923) és a

Blum-tézisekben (1928) kifejtett nézeteit is. Moszkvában kiélhette avantgárdellenes hajlamait, mert ez egybevágott a RAPP, a proletáriórdalom eszményeivel. E nézeteit bizonyos mértékig élete végéig fönntartotta (135). Zűrzavaros és ellentmondásos mindaz, amit a realizmus elméletéről összeírt. Maga sem tisztázta, módszernek vagy stílusnak tekinti-e ezt a fogalmat, s ha módszernek mondta is, példáival elárulta, hogy stílusnak hitte. A „nagyrealizmus” elmélete sem bizonyult tartósnak. A „pártosság” annyit elemezgetett fogalma a sztálinizmus letűntével együtt elavult. Az antifasiszta szándék hamis túlzásokhoz, szektás ítéletekhez vezette pl. nem csak Nietzsche, hanem Thomas Mann ellen is (158). Igaz, hogy őt is elérte a sztálini tisztogatás (1941 nyarán két hónapig vizsgálati fogoly), de Rákosi Dimitrov segítségével kiszabadítottta (163), s ő változatlanul hitt Sztálinban, a terror szükségyszerűségében (155).

Itthon is híven akarta szolgálni pártjának stratégiáját és taktikáját, s nem kétlem, őszintén hitt „az új demokrácia” sajátos útjában. Hitt pl. a művészi szabadságban; cáfolta, hogy „irányított művészetre” volna szükség. Hitte, hogy a párt költője nem vezér vagy sorkatona, hanem partizán. Tagadta, hogy a szocialista világnézet eleve magasabb rendű művészetet hozna létre: a Himaláján ugráló nyulacskára nem nagyobb, mint a síkság elefántja. Nem rajta múlt, hogy mindezekben a kérdésekben is visszavonulót kellett fűjnia. Mellőzés és elismerés váltakozott az ötvenes években, de mindez csak taktikai lépésekre készítette Lukácsot, nézeteinek fölülvizsgálatára csupán Snagov után kényszerült. A ki tudja már hanyadik Lukács-ellenes kampányra nem válaszolt, csakírta nagy művét, *Az esztétikum sajátosságát*, s nyilatkozott nyugati lapokban. Most szegült szembe a sztálinizmussal, de most sem következetes. A demokratizálódás, vallotta, nem opposíció, hanem reform (228). Önáltató tétele: a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus.

Szerdahelyi *Az esztétikum sajátosságát* tekinti az életmű csúcsteljesítményének (254). Ám részletes elemzésében ennek is annyi fogyatékoságára kell rámutatnia, hogy e megállapítása sem eléggé meggyőző. Az sem, hogy Lukács neve vitathatatlanul ott áll a legnagyobb esztéták, Arisztotelész,

Hegel neve mellett (259).

Attól tartok, Lukács életműve alig mond valamit a most következő évtizedek számára, és csak mint századunk világnézeti zűrzavarának és útkeresésének dokumentuma válik történeti értékűvé.

Péter László

Sors és példa (Tanulmányok Lengyel Józsefről). Szerkesztette: Laczkó András. Kiadja a Marcali Városi Tanács V.B. Marcali 1987. 112 l.

A II. Lengyel József tudományos emlékülésen elhangzott előadások — teljes joggal — az író hazatérése (1955) utáni korszakkal foglalkoznak elsősorban. Igazat adhatunk Sükösd Mihálynak: még az *Igéző* megírásáig, 1961-ig is a tisztes középszer jellemzi Lengyel munkásságát. Sükösd egyébként az emlékeit, élményeit, az 1600 gépelt oldalas Naplóról való reflexióit kapcsolja össze az életmű helyének, jelentőségének kérdésével.

Lengyel József a 20-as évek végén Németországban tartózkodik. Erről az időszakról a szakirodalom keveset tud. József Farkas az író akkori tevékenységét vázolja föl, s azokkal az írásokkal is foglalkozik, amelyek később — de a berlini élmények hatására — íródtak. Lengyel korabeli politikai-publicisztikai tevékenységének vizsgálata az ott keletkezett, illetve a későbbi novellák tanulságaival egészül ki. Laczkó András is hangsúlyozza, hogy minden dokumentumot, levelet, feljegyzést össze kell gyűjteni a majdani kritikai kiadás számára. A portrét a hagyatékból előkerült önéletrajzokkal árnyalja. Rendkívül érdekes például „Joszif Pavlovics Lengyel önéletrajza” 1947-ből, a nem sokkal hazatérése után keletkezett biográfiai jellegű fogalmazvány vagy a válogatott művei elé írt előszó.

Bodri Ferenc Lengyel novelláiban a baladisztikus szaggatottságú és történettörédekekből álló előadásmód funkciójára próbál magyarázatot adni. Pomogáts Béla *Lengyel József írói újraindulása* c. tanulmányában úgy látja, az elbeszélések „aszertint rétegződnek, hogy értelmük miként tágul az egyedi jelentésű dokumentumtól az általános érvényű parabola felé.” Mind-egyik írás az információk szintjén indul (a

konceptuális perek áldozatainak életútja, a vizsgálati fogság, a száműzetés, a szabadsulás), de „a mondanivaló mélyebb szintjén a tapasztalatok értelmezése, a leírt folyamat megítélése helyezkedik el.” Rónay László Lengyel „szabálytalan antropológiájáról” szólva az erős jellem, a szilárd erkölcsi tartás követelményében, követelésében látja az idő- és korszemlélet összegzését.

Az életmű egyik legizgalmasabb része a naplójegyzetek harmincnégy notesze. A kötetben ízelítőként az 1969–70–71-es főljegyzésekből olvashatunk néhányat. (Korábban csak Major Ottó közölt belőlük folyóiratokban, például az *Új Írásban*, 1981-ben.) A problémát végülis az 1989-ben megjelent kötet sem oldja meg, mivel a teljes szöveg még mindig nem került nyilvánosság elé. Major Ottó a naplóíró Lengyel József portréját rajzolja meg. Major itt nemcsak a naplójegyzetek kiadását követeli, hanem a *Szembesítés* c. regényét is. Véleménye szerint ez a mű a három korábbival együtt (*Prenn Ferenc hányatott élete, Újra a kezdet, Trend Richárd vallomásai*) a magyar történelem egész korszakát fogja át a Tanácsköztársaságtól 1956-ig.

A kötetben Mándó Ernőné munkájaként Lengyel József bibliográfia is helyet kapott, amely tartalmazza a Lengyelről szóló írások, műelemzések jegyzékét is.

Olasz Sándor

Kelecsényi Gábor: Múltunk neves könyvgyűjtői Bp. 1988. Gondolat K. 295. l. (A magyar könyv)

A Gondolat Kiadó *A magyar könyv* c. új sorozata némiképp folytatása az Akadémiai Kiadó 1960-as évekbeli hasonló című vállalkozásának, de egyúttal újragondolásnak is minősíthetnénk, hiszen az újabb kötetek jóval szélesebb olvasóközönség számára készülnek. A tárgykör: magyar könyvkiadás, kiadástörténet, nyomdatörténet, tipográfia- és illusztrációtörténet, a könyvgyűjtés és könyvkereskedelem története. Első két kötete a XX. század két híres magyar nyomdászával foglalkozik, Kner Izidor emlékezéseit, illetve Tevan Andor levelezését adva közre.

A sorozat következő darabja a közelmúlt helyett a történelmi körképet választva,

immár az elkészült könyv további sorsát, a könyvgyűjtést tárgyalja. A bibliofília nem egyszerű időöltés vagy értékmérés, netán pénzbefektetés, sokkal inkább szenvedéllyé váló kedvtelés, nem ritkán egész életre szóló, nemes elkötelezettség.

Kelecsényi Gábor munkája a magyar történelem szinte egészéből válogatva mutatja be a hazai könyvgyűjtés legérdekesebb alakjait. Mint bevezetőjében írja: „elsősorban azokkal foglalkozunk, akik (...) mindenekelőtt a köz hasznát szolgálták, sőt a világban a magyarság hírnevét öregbítették.” A színes körkép huszonnégy fejezete, nagyobb részt önálló portrénak is beillő módon állít emléket főpapoknak, arisztokratáknak, tudósoknak és polgároknak, a magyar könyvgyűjtemények legnagyobb donátorainak.

A magyar könyvgyűjtés története, akár csak a magyar történelem bármely részterülete, bővelkedik szenzációkban és katasztrófákban, váratlan fellendülésekben és tragikus veszteségekben. Az itt tárgyalt könyvtárak között a korai középkori gyűjtemények csak írásos forrásokban fellelhető nyomait csakúgy megpróbálja a szerző nyomon követni, mint a későbbi neves magángyűjtemények, vagy akár azok egy-egy kiemelkedő példányának sorsát. Mindez arra is lehetőséget ad, hogy a szakmában járatan olvasót szinte észrevétlenül tegye beavatottá, a tudományos viták túlzott részletezése nélkül.

A rövid életrajzok mellett az egyes gyűjtők politikai, közéleti, tudományos pályája is szóba kerül, mindenekelőtt a bibliofíliának lehetőséget nyújtó, vagy épp ellenkezőleg, az azt korlátozó körülményekkel együtt. A névsor Vitéz Jánostól a nagy humanistákon, majd a XVII–XVIII. század jeles politikusain és tudósain át Széchényi Ferencig és kortársaikig terjed. Kelecsényi Gábor nagy érdeme, hogy a megidézett történelmi személyeket emberközelbe hozza, bőven idézve elsősorban természetesen a könyvgyűjtéssel kapcsolatos levelezésükből. Olyan nevek kerülhetnek az olvasóval közeli ismeretségbe, akikről szinte mindenki hallott már, de időnként csak a „déljávú” élménye maradt meg róluk.

A mű ismeretterjesztő-népszerűsítő jellegének megfelelően az egyes fejezetekhez nem csatlakozik jegyzetanyag, csak a kötet végén ad minden egyes témakörhöz

szakirodalmi jegyzéket. A szerző ebben a vonatkozásban is szerencsés kézzel, érzékel találja meg az ismeretterjesztés közérthetősége és tudományos igényessége közötti kívánatos egyensúlyt és összhangot. A szakirodalomban szerepelnek a legújabb tudományos eredményeket rögzítő művek, ugyanakkor egy-egy fejezethez viszonylag rövid terjedelmű bibliográfiát illeszt. Igen jónak minősíthető az általános művek válogatása is, s külön emeljük ki, minden esetben törekszik az elkerülhetetlen idegen szakkifejezések magyar megfelelőjének szinte észrevétlen, nem bántó magyarázatára. Így módon kötete akár kézikönyve is lehet a mai amatőr gyűjtőnek, ami a gyűjtés módszertani és etikai kérdéseit illeti.

A szakember pedig mindenekelőtt meg szívlelendő tanulságként, követendő példaként értékelheti a munkát, hogyan lehet minden egyes információban pontosan, mégsem tudálékosan, az elért kutatási eredmények felhasználásával, ám a nagyközönség számára fogyasztható módon szólni egy adott tárgyról. Stílusának könnyedsége, szellemessége csak alátámasztja, hogy a nyomtatott betű becsületét oly gyakran kétségbevonó korunkban nagyon nagy szükség van az ilyen és ehhez hasonló kötetekre.

Reméljük, a human műveltség legjobb hagyományait, követelményeit felelevenítő könyv folytatása nem sokat várat magára. Minden bizonnyal újabb híveket szerez majd nemcsak a bibliofíliának, de egyúttal magának az olvasásnak, mint passzióknak is.

Héjjas Eszter

Frank-Schneider Katalin: A magyar irodalom fogadtatása a Német Szövetségi Köztársaságban. Bp. 1985. 196 l. (Studia Philologica Moderna 2.)

A mindössze 370 példányban, a Központi Fizikai Kutató Intézet sokszorosító üzemében készült füzet igazi filológiai ritkaság. Ebben a műfajban alig született néhány tanulmány, s azok egyike sem vállalkozott ilyen hosszú idő szinte teljes körű feldolgozására. A szerző, aki a budapesti egyetemen szerzett magyar-német szakos diplomát, házassága révén az NSZK-ba került egyetemi oktatónak. Évtizedes gyűj-

tőmunka alapján készítette el doktori értekezéséül ezt az igen érdekes, hasznos ismertétést a magyar irodalom nyugat-németországi fogadtatásának harmincöt évről. Tényekkel támasztja alá azt a feltevését, hogy a magyar irodalom évtizedeken át elsősorban mint politikum érdekelt a nyugatnémet olvasókat és kritikusokat. Három egységet különít el az összegyűjtött anyag tárgyalásában: az első az 1956 előtti termést mutatja be, a második a hatvanas évek elejéig tartó sajátosságos átmeneti időszak műveit tekinti át, végül a kiadások számát, minőségét és a kritikai visszhangot tekintve a legértékesebb és legérdekesebb két évtizedről kapunk képet. Minden korszakban külön tárgyalja az önállóan megjelent műveket, az újságokban és folyóiratokban olvasható publikációkat, külön fejezetet szán a külföldön élő magyar írók műveire. Bemutatja a klasszikus magyar irodalomból fordított műveket és azok szórványos kritikáit is, de a fő figyelmet a huszadik századi próza, azon belül is főként a kortársi próza reprezentánsai alkotásaira, s azok visszhangjára fordítja. Az 1956-ban keltett politikai érdeklődés fokozatosan áttevődött a kulturális élet különböző területeire, a fellendülés a hatvanas évek derekán érte el tetőpontját, és bár sok kedvező feltétel is megvalósult — az érdeklődés intenzitása és lendülete lassult a hetvenes évtizedben. A szerző cáfolja azt a véleményt, hogy csupán véletlenül és szubjektív motivációkon múlik az egyes művek fordításra történő kiválasztása, bár a személyes kapcsolatok meghatározó szerepét ő is elismeri. A legjelentékenyebb — nehéz és hálátlan szerepet vállaló — műfordítók gyakran vállalkoznak ugyanazon író további műveinek tolmácsolására, s ez már semmiképp sem lehet véletlen. Legálább néhányuk nevét a magyar olvasónak is érdemes megismerni, áldozatos munkájuk nyomán ismerhették meg a nyugatnémet olvasók irodalmunk számos kiváló alkotását: Ivan Nagel, Charlotte Ujlaky, Éva és Stephan Vajda, Friderika és Elemér Schag, Hildegard Grosche, Éva Szabó-Ottó, Szentessy Mario, Sebestyén György, Eva Haldimann, Barbara Frischmuth, Mirza von Schüssching, Tibor von Podmaniczky, Alexander Gosztonyi tettek a legtöbbet azért, hogy Déry Tibor, Illyés Gyula, Németh László, Mátyás Iván, Szabó Magda, Kar-

dos G. György, Konrád György, Mészöly Miklós, Nádas Péter és mások művei németül is megjelenhessenek. A példányszámok a néhány ezertől a százezerig terjednek, a szórakoztató olvasmányokon (például az NSzK-ban igen népszerű Vasváry Gábor regényein) kívül Németh László *Iszony* című regénye is elérte, sőt túllépte a százezeres példányszámot. Sok neves német író — többben a Gruppe 67 csoport tagjai közül is — műfordításokkal, recenziókkal vállalt részt az új magyar irodalom megismertetésében. A lírai termés fordításában és terjesztésében a Straelenben működő Európai Fordító Kollégiumnak van nagy jelentősége, e csoport célja a kis irodalmak ismertetése. A szerző nyomatékosan állítja, hogy tudatos és célirányos hazai kezdeményezés, szervezés nélkül nem folytatódhat eredményesen az új magyar irodalom bemutatása.

A kötet mintegy fele a bemutató, kommentáló, értékelő tanulmány, a másik fele az igen alapos jegyzeteken kívül a két részből álló bibliográfia: az egyik az 1945–1980 között önállóan megjelent műveket és azok recenzióit, a másik az ugyanezen idő alatt folyóiratokban és napilapokban megjelent műveket és azok recenzióit tartalmazza. A használhatóságot megkönnyítő évek szerinti regiszteren, a szakirodalom felsorolásán, a feldolgozott periodikák jegyzékén kívül pontos névmutató is csatlakozik a tanulmányhoz, külön jegyzék készült a fordítókról, a függelékben pedig német nyelvű összefoglalót olvashatunk erről az úttörő jellegű, alapos, a szakembereket további munkára serkentő, irodalmi köztudatunkat gazdagító értekezésről.

R. Takács Olga

Gregorius Gyöngyösi: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti Pauli primi eremitae. Edidit Franciscus L. Hervay. Bp. 1988. Akadémiai K. 252 l. (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series Nova, tomus XI.)

Az öt éve megjelent magyar fordítás (Gyöngyösi Gergely: *Arcok a magyar középkorból.* Bp. 1983. Ford. Árva Vince, Csanád Béla, Csonka Ferenc. Bev. V. Kovács Sándor.) után napvilágot látott a pálos rendi szerzetes rendtörténete kri-

tikai kiadásban, eredeti latin szöveggel. A bevezető fejezetekben a sajtó alá rendező maximális tömörségre törekedve ad tájékoztatást a pálos rend magyarországi történetéről a XVI. század első évtizedéig bezárólag, a krónikairó életéről, munkáiról, a rendi krónika keletkezéséről, forrásairól, a szöveg kéziratossági életéről, a szövegkiadásban követett eljárásáról. A kiadás alapszövegét Hervay Ferenc — Gyöngyösi eredeti kéziratának hiányában — a számos másolat közül az EK Ab 15c jelzetű kéziratból vette, mely 1603 előttről származik. (Magyarul is ennek jelent meg a fordítása.) Lapalján szövegváltozatokat elsősorban az 1785-ben Gindl Gáspártól leírt példányból közölt, fontosabb esetekben azonban egyéb másolatokat is felhasznál. Szépszámmú tárgyi magyarázat kíséri a szöveget, mely filológiai, forrásfelderítő, eszméletörténeti összefüggésekre derít fényt, képet adva azokról a problémákról, melyek az eddigi kutatások során felvetődtek, illetőleg a kritikai kiadás munkálatai folyamán felmerülhettek. A magyarországi pálos kolostorok térképe, felsorolása után olvasható a rendfőnökök jegyzéke működési idejükkel. Mindez Özséb generalis priorságától (1246–1270) VIII. Péteréig (1571–1575). Végezetül hely-, tárgy- és névmutató fejezi be kulturális és történelmi emlékeink kiadványszerkesztésében ezt az egyik legjobb minősíthető kötetet.

A kritikai kiadás felszámolta a régebbi kutatók tévedéseit éppen úgy, mint az újabb emelt kifogásokat, melyeket pl. Sarbak Gábor tett a krónika magyar fordításának a megjelenése után. (Ld. recenzióját az *ItK* 1984. 382–384. lapjain.) Sarbaknak egy dolgozata (*Gyöngyösi Gergely biográfiájához ItK* 1984. 44–52.), Tarnai Andor könyve (*A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984.) és a jelen kiadvány után nehéz dolog lesz újat mondani Gyöngyösi életéről, *Vitae fratrum eremitarum* c. művéről, de szinte egész munkásságáról. Gyöngyösi Gergelyről, munkáiról, elsősorban a krónikájáról meg a *Collectanea in sacram Apocalypsim* és a *Dissertationes constitutionum* c. műveiről Tarnai adott igen alapos elemzést. (A krónika vizsgálatában számos új szempont felvetésével, filológiai észrevétellel világította meg a XV–XVI. század fordulójának évtizedeiben tapasztalható irányzatok között a középkori és a reneszánsz gondolkodás

keveredésében élő és munkálkodó Gyöngyösinek a khilianizmus, joachizmus, devotio mystica áramlataihoz való viszonyulását. Sok újat hozott a források felkutatásában is, szövegegyezésekkel, szövegrészek alkalmazásával szemléltetve Gyöngyösi munkamódszerét. Az esetek többségében utánakeresett a krónikairó literatúratörténeti adatainak, kiegészítve és értékelve azokat.)

A jelen kiadványban ennek a kutató tevékenységnek a következményei a bevezető fejezetekben és a jegyzetapparátusban érzékelhetők. Természetesen a sajtó alá rendező ezekbe a saját kutatásainak eredményeit is bedolgozta. Igen hasznosan egészített ki adatokat, igazított ki tévedéseket, azonosított eddig figyelmen kívül hagyott vagy ismeretlen személyeket. Megnőtt a források száma, tisztázódott azok jellege. Végleg kiiktatásra került Gyöngyösi munkáinak sorából a lutheránus Simontornyai Gergellyel folytatott feltételezett levelezése. Tisztázódott számos pálos kolostor alapításának körülménye, helye és története. A rend létrehozását, szervezetét meghatározó pápai bullák, püspöki, rendfőnöki szabályzatok pontosítása segít eligazodni a rend belső életének még mindig nem elég világosnak tűnő történetében. Hervay megállapításai, tájékoztatásai mindig tömör megfogalmazásban a lényegre tapintanak. Talán egyetlen kivételt a 218. lapon a 152. oldal 9. sorához fűzött megjegyzése: „Das Wort Symandii...”

A kiadvány rendeltetésénél fogva nem foglalkozik Gyöngyösinek és a krónikáját folytató rendtársainak magyar literatúratörténeti adataival. Pedig Tarnai Andor vizsgálatai után is ebben a vonatkozásban még vannak tennivalóink. Nem foglalkoztak eddig az egyes fejezetek előtt álló versekkel, distichonokkal. Csak V. Kovács Sándor mondott róluk annyit, hogy ezek „a szerző saját distichonjai”. (*Arcok a magyar középkorból*. 19.) Hozzá tartoznak tehát Gyöngyösi írói arcképehez. Több olyan pálos rendtagról emlékezik Gyöngyösi, akik írók vagy legalább másolók (scriptores) voltak, akikről ilyen minőségükben ez ideig nem tettek említést. A rendalapító Özséb könyveket is írt („Interea scribebat libros” — cap.5.). Kelemen ékes beszédű szónok, a Coelius-hegyi Szent István-kolostor perjele több leírt beszédét magával vitte Rómába, sok könyve maradt az ottani

kolostorban (Cap.59.). Ezeket Gyöngyösi láthatta, olvashatta; a 67. fejezetben idéz is egy 1486-ban Tamás generálshoz intézett leveléből. A zsoldárokat kommentáló, a devotio moderna híve: „Fratr Jacobus de Segeto ... edidit multos sermones de tempore et de sanctis” (cap.63.). Ismeretlenek mindmáig a Krakkóban baccalaureatusi fokozatot szerzett frater István írásai. „Hic etiam vitam sancti patris nostri et quamp-lura alia, videlicet de beatissima Virgine Maria, de rege sancto Stephano, de primitivis sanctis patribus ... carmine edidit elangtissime. ... quandam tractatum mirabilem ac devotum cecinit de festivitatibus beatissimae Virginis Mariae, quem caeleste Rosarium appellavit, ac totum psalterium in laudem eiusdem virginis gloriosae coaptavit”. (82.cap. Ez a rész már nem Gyöngyösi írása.)

És talán egy szerencsés kezű kutató rábukkan egyszer az 1517-ben elhunyt Német János, Joannes Alemanus kezenyomára, „qui elegantes libros in ordine, in multis monasteriis cum magna diligentia scripsit”. (Uo.)

Varga Imre

Pécsi Lukács: Szent Agoston doctornac, elmelkedő, magan beszellő, es naponkent valo imadsagi, Nagyszombat 1591. Faksimile kiadás Uray Piroska bev. tanulmányával. Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, MTA Könyvtára, 1988 (Bibliotheca Hungarica Antiqua 17.)

A reformációk századának utolsó harmadában ugyanaz a folyamat figyelhető meg némi időbeli eltolódással Európa összes országainak vallásos irodalmában: a harcos szellemű vitairatok, tudós teológiai traktátusok helyét egyre inkább a polemikus hangot tudatosan kerülő, emocionális töltésű, introvertált műfajok vették át. Ezek a kegyességi iratok, vigasztaló könyvecskék, a bűnvallomásra vagy a halálra felkészítő írá-sok, meditáció- és imagyűjtemények híven tükrözték a kor hitvitákba belefáradt, az egyre erősebben intézményesülő egyházak-ban csalódott emberének igényét a hittételek érzelmi megújítására, bensővé tételére. Ezt a folyamatot mindenütt a középkori „klasszikusok” devocionális-misztikus írá-

sainak nyomtatása és fordítása vezette be, majd e tekintélyek bátorító példáját eredeti művek követték. Így értek el a kor nyom-dai termésében feltűnő popularitást Szent Bernát, Szent Anzelm vagy Szent Bonaven-túra, illetve az ő védő nevük alatt íródott, mert a hivatalos egyház által gyakran gya-nakvással kísért elmélkedések. Közöttük is talán a két legnépszerűbb gyűjtemény, a reformációk első és utolsó közös ősenek: Szent Ágostonnak és Hieronymus Savona-rolának a meditációi, érte meg a legtöbb kiadást.

A XVI. században még több-kevesebb bizonyossággal Ágostonnak tulajdonított, valójában a XI–XIII. században valószínűleg Johannes fecamps-i apát művei alapján olasz ágostonrendi szerzetesek kompiláci-ós munkájának eredményeként keletkezett három mű: *Meditationes*, *Soliloquia* és *Manuale* 1483-ban (és nem 1505-ben! Vö. 5. o.) jelent meg először Velencében Octavius Scotus nyomtatásában, melyet számtalan latin nyelvű kiadás követett. A nyomta-tott fordításokat (itt csak azokat említem, ahol a három mű együtt került közlésre) egy antwerpeni holland nyelvű kötet vezeti be Antonius van Hemert tollából 1547-ben; 1550-ből sikerült a legkorábbi spanyol, 1568-ból az első francia, 1581-ből a Thomas Rogers által készített első angol fordítást találnom. A sort Piotr Tryzna 1617-ből származó lengyel átdolgozása zárja.

Négy évvel Pierre Tamisier, III. Henrik francia király udvari literátusának fran-cia nyelvű, immár verses változata után, 1591-ben jelent meg a szintén nem papi hivatalú, de a megújuló katolikus egyház-nak mélyen elkötelezett Pécsi Lukács *Szent Agoston doctornac, elmelkedő, maganbe-szellő, es naponkent valo imadsagi* című műve Nagyszombatban. Amíg Pécsi for-dítása a fenti európai kitekintésben a jó középmézőnyben helyezhető el, addig hazai viszonylatban kétségtelenül épületes-elmél-kedő irodalmunk egyik legkorábbi képviselőjének tekinthető — e két ok elég is lenne új kiadásának indoklásául. Örvende-tes, hogy emellett a Bibliotheca Hungarica Antiqua sorozatában megjelent faksimile-kiadás egyúttal a pseudo-ágostoni műveket is hozzáférhetővé teszi a szélesebb olvasókö-zönség számára, egyaránt fontos forrással gazdagítva az irodalom- és vallástörténe-ti kutatást. A kötet nyomdai minősége

ugyan nem a legtökéletesebb, olvashatósága sokhelyütt alul marad az akadémiai könyvtárban található eredeti példánynak, de véleményem szerint még így is ez az eljárás régi magyar irodalmi emlékeinknek legelegánsabb és legesztétikusabb publikálási módja.

Uray Piroska kísérő tanulmányának célja szerző és mű közelebb hozása, ismertetése és elhelyezése korában. Hogy nem egyszerű feladatra vállalkozott, az már Pécsi Lukács életútjának rekonstruálásakor megmutatkozik, hiszen igen kevés adalék, alig számottevő szakirodalom állt eddig a kutatók rendelkezésére. Plasztikusabbá azáltal válik igazán az esztergomi egyházmegyében különféle egyházi és világi posztokat betöltő fiskális alakja, hogy a tanulmány behelyezi a Telegdi Miklós körül szerveződött, céljával a katolikus hit védelmét kitűző kis írói csoportba, melyen belül Telegdire és Monoszlói Andrásra hitvitázó, prédikációs művek szerzése, míg Pécsi Lukácsra „az együgyű keresztény hívek megnyerése és erkölcsi nevelése” jutott.

A hittételek érzelmi megközelítésének, a népszerű kegyességi irodalom meghonosításának igénye állt Pécsi összes írása, így Ágoston-fordítása mögött is. Az eredeti művek bonyolult keletkezéstörténetének rövid összefoglalása után a tanulmány szintén röviden összeveti a magyar szöveget a latin eredetivel. Az összehasonlítás alapjául azonban egy 1780-as kiadás szolgált, s ez az eljárás némiképp megkérdőjelezi az eredményeket. Egy mélyebbreható későbbi elemzéshez feltétlenül meg kellene kísérelni egy legalább kronológiai szempontból a fordítás alapjaként számbavehető kortárs kiadás kézbevétele. A különböző XVI–XVIII. századi szövegközlések ugyanis gyakran eltérnek egymástól. Csupán próbaképp megnéztem egy 1702-re datált kölni nyomtatványt. Ebben a változatban nem szerepelt a Meditációk fejezetei között pl. a Manasse király nevével jelölt imádság, sem a Manuáléban Szent Cyprián mártír fohásza, melyek ugyan Pécsi Lukácsnál sem találhatók, de melyekről Uray Piroska feltételezi, hogy ezeket a fordító bizonyos megfontolásból maga hagyta el.

Még problematikusabbnak tartom a tanulmányban a művek műfaji meghatározását. Mert ha vannak is természetesen átfedések, mégis e különböző műfa-

jokat: ima-meditáció-kontempláció, soliloquia külön lehet és kell jellemezni, s nem az elmélkedés egy ezáltal keveset mondóvá tágitott fogalmában összevonni. Összefoglaló fogalomként inkább a Pécsi által is használt mentális ima lenne javasolható, s így az elmélkedés (meditatio) megmaradhatna konkrét műfaji kategóriának. Nem tudjuk, hogy Pécsi Lukács ismerte-e a „magan beszellő imádságok” mélyebb teológiai hátterét, mely a kora középkori kolostori gyakorlat a szerzetes lelkét égbe vezető lajtorjájának 3 fokától (lectio-meditatio-contemplatio/oratio) a mentális imádságnak a XV. századra Wessel Gansfortnál már 23 grádicsból álló lépcsőjévé bővült. Szélesebb rétegekhez szóló előszavában Pécsi Lukács szükségesnek látta a lelki imádság mibenlétének magyarázatát, létjogosultságának indoklását, s megkülönböztetését az egyházi gyakorlat közismert rövid, legtöbbször szóbeli háláadó és könyörgő imájától.

„Es mért hogy az attya Isten lelec az kihez könyörgunc, sükseg hogy az imad-sagis lelecke legyen: Ezt tuduan szent Pal, imadkozom ugy mond lelecke, imadkozom elmembe. Es bizonyara mi magunc sem tudgyuc mit kellesec kernunc, mert az test, es uér, arra nem tanettya, mint könyörögiön az lelec, miuel hogy az elme indulatinac, szozattya, es nyelue ninchen, hanem kernunc kel az lelket, ki mi erettunc kialt es essedezic...”

Pécsi Lukács tisztában volt tehát e műfajok viszonylagos hazai ismeretlenségével, s azzal is, hogy munkájával új minőséget, egy az imához vagy a gyülekezeti énekhez képest magasabb, elvontabb tudati fokot honosít meg a magyar vallásos irodalomban. Könyve magyarországi rokonait épp ezért nem annyira kódexeink ima- vagy himnuszgyűjteményei között kell keresni, mint inkább a század második felében megjelenő, kezdetben kizárólag protestáns, majd a lassan felzárkózó katolikus elmélkedő prózában. Uray Piroska itt Ecsedi Báthory Istvánt, Rimay Jánost, valamint Pázmány Pétert, Nyéki Vöröst és Hajnal Mátyást említi. E sort még néhány talán jelentéktlenebb, de az összképet tovább árnyaló munkával lehetne még bővíteni. Így pl. protestáns részről Heltai, Balassi vagy Bornemisza „vigasztaló könyvecskéitől” kezdve Síbolti Demeter „Lelki hartz” (1584), Magyar István „Kezbeli könyuets-

ke" (1600) című művével, vagy Zólyomi Perinna Boldizsár 1614-es Martin Moller- és 1616-os Johann Gerhard-fordításával. A katolikus táborból feltétlenül ide tartozik Petrus Canisius (1599) és Kempis Tamás (1622) magyarra ültetése Vásárhelyi Gergely tollából, ugyanígy Bellény Zsigmond Savonarola-tolmacsolása (1618) vagy Wes-selényi István és Lépes Bálint kegyességi írásai.

Helyes Uray Piroskának az a megállapítása, hogy a XVI-XVII. század fordulójának katolikus és protestáns elmélkedő prózája divergens fejlődést mutat. E szétágazó utak mögött valóban a bűn és a gyónás tematikájának a reformációk óta több eltérő felfogása rejlik. Nem ártott volna azonban e gondolat rövid ismertetésekor utalni származási helyére, megadni az e témát részletesebben tárgyaló irodalmat, s ezzel a további tájékozódás lehetőségét nyújtva az olvasónak.

A kísérő tanulmány könyvtörténeti adalékokkal és egy haszonnal forgatható kiegészített tartalomjegyzékkel zárul. Utolsó mondata pedig e vizsgálódások továbbfejlesztését ígéri. Az alapvetés elvégzése után örömmel várjuk a további eredményeket, hiszen Pécsi Lukács munkássága fontos mozaikkö a XVI-XVII. sz. fordulójának az utóbbi évek kutatásában egyre jobban kirajzolódó irodalom-, mentalitás- és vallástörténeti képben.

Erdei Klára

Kedves Anyóli! Gábor Andor levelei Vidor Ferikének. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Petrányi Ilona. Bp. 1988. Múzsák Közművelődési Kiadó — Petőfi Irodalmi Múzeum. 310 l.

A levelek címzettje, a bohémkodó hódolattal megszólított „Anyóli” vagy „nyunyula”, „Cselédke és Barátka” Vidor Ferike, a pesti kabarék ismert és népszerű művésze, a levelek írója pedig az „Uri Emba”, „Nyugalmazott”, „Voltod Bandi”, „Dr. Maradék” Gábor Andor, a kabarék egykor legfáradhatatlanabb és legsikeresebb — emigrációja után kényszerűen névtelenségbe burkolózott — írója. A kötetben közölt 103 levél — a fennmaradt 121-ből — írójuk magánéletéről vall: a feleség távollétében a szal-

maözvegység apró-cseprő eseményeiről, a házasság megőrzésére tett erőfeszítésekről s a kényszerűen tudomásul vett válás után a barátságról. Az első levél Bécsben kelt, 1920-ban, az utolsó Moszkvában, 1934-ben.

A levelek azonban túlmutatnak a magánélet szféráján, amennyiben szó esik bennük a korabeli irodalmi és színházi életéről, a bécsi baloldali és munkásmozgalmi emigráció életének eseményeiről. Verseket ír Vidor Ferike számára, a hozzá elküldött szövegeket átjavitja, zeneszerzőül igyekszik megnyerni „Macskát”, Reinitz Bélát.

A Gábor Andor-filológia szempontjából két kérdést érdemes itt megemlíteni. 1925 végén, amikor Vidor Ferikét biztatja, hogy „Amerikával létrejöhet valami” (95. levél), ő magyar-Amerika legünnepelebb színpadi szerzője. Az *út* című színdarabját az év nyarán mutatták be New Yorkban — „az amerikai jólőftoársak számára írtam” (68. levél) — joggal hivatkozhatott arra, hogy „nagyon sok helyütt direkt melegen és jól érezhetnéd Magadat nevemmel” (83. levél). Aligha véletlen, hogy ő maga is szeretett volna elmenni Amerikába — akár álnéven is — ahol talán több ideje jutott volna az írásra, és emigrációs körülmények között a legnagyobb olvasó közönséghez szólhatott volna.

A másik, nagyobb horderejű kérdés a franciaországi szervező és agitációs körút, amelynek számos részletét a kötet függelékében közölt 15, Révai Józsefhez írt levél világítja meg. Szubjektív, sőt helyenként kifejezetten személyeskedő hangú levelek ezek, érzékeltetik írójuk tragikomikus helyzetét, akadályozzák feladata végrehajtásában talán éppen azért, mert „túl-ságos elevenséget hoztam a kényelmesen alvó vizekbe” (13. levél), vagy mert vezetőik képzetlenek, „e nemben közülünk itt én vagyok az első fecske, a legjobb, amit eddig nyújtottunk” (11. levél). Lebukását üzemi balesetnek tekinti, „amelyre ebben a formában nem lehetett számítani” (14. levél), hiszen saját szervezetük titkára jelentette fel. Sajnálatos, hogy a kötet szerkesztője tapintatból eltekintett néhány levél közzétételétől, egyrészt mivel még élő személyeket sérthetnek — a nevek kihagyásával, illetve kezdőbetűk behelyezésével lehetett volna segíteni — másrészt, mivel „megtévesztő képet adnak az illegális kommunista párt bécsi vezetőiről” (218.). A

közzétett levelek ismeretében úgy tűnik, Gábor Andor színes egyénisége — a változó viszonyok ellenére vagy éppen azok következtében — érdemes lenne a történeti-biográfiai kutatás továbbfolytatására, amely Diószegi András 1966-ban megjelent kismonográfiájával megszakadt.

A levelek jegyzetei példamutató gondossággal tájékoztatják az olvasót a kabaré és színház világának, a politikai emigrációnak Gábor Andortól említett jól vagy kevésbé ismert személyiségeiről. Helyénvalónak tűnik azonban néhány apróbb megjegyzés. Nehezen képzelhető el, hogy a Brazíliai Magyar Köztársasági Kör „hivatalos” lapja az *Új Világ* szocialista lap lett volna (291.l.), inkább radikálisnak nevezhetnénk. Az amerikai *Új Előre* csak annyiban „indult” 1921-ben, hogy ekkor került a kommunista emigráció irányítása alá, egyébként folytatja elődje, a szocialista *Előre* évfolyam számozását. A „bécsi Fahne” (293.) tudomásunk szerint nem azonos a Liebknecht és Luxemburg alapította németországi *Die Rote Fahne*-vel. A korábbi jegyzetre való visszautalás helyenként (pl. 52. és 53. levél jegyzete) túl bonyolult, az első utalás magyarázata csak nehezen kereshető vissza. Végül, a valószínűleg lexikonokból átvett „munkásmozgalom harcosa”, sőt „kiemelkedő harcosa” minősítés helyett szívesebben vettünk volna néhány szavas tájékoztatást a nevezett személyek emigráción belüli tevékenységéről.

Kovács József

Szőke József: A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1945–1980. I–III. Bratislava, 1982., 1984., 1986, Mátyás K. 393, 560, 764 l.

Rendkívül nehéz, előzmény nélküli munkába fogott Szőke József, amikor a csehszlovákiai magyar irodalom bibliográfiai feltérképezésére vállalkozott. Előzmény nélküli, mert hiányoznak a részbibliográfiák, repertóriumok, katalógusok, nehéz — többek között azért is —, mert a primér adatszolgáltató anyag összegyűjtése sem könnyű, gyakran megoldhatatlan feladat. A bibliográfiai sorozat megjelenési rendje nem kronologikus, az 1918 és 1980 közé eső több mint hatvan évből először az 1945–1960,

1961–1970, 1971–1980 közötti kötetek készültek el. (A következő összeállítások tartalmazzák majd az első Csehszlovák Köztársaság és az ún. Szlovák Állam magyar irodalmának bibliográfiáját.) A periodizációt minden bizonnyal lehetne vitatni, akár történeti, akár irodalomtörténeti szempontok előtérbe helyezésével módosítani, esetünkben azonban minden elméleti vitánál fontosabb a munka valóban hézagpótló jellege.

Szőke József ugyan „válogatott”-nak nevezi bibliográfiáját, de az adott lehetőségek között mindig a teljességre is törekszik. Ezért a bibliográfiának fel kell vállalnia a repertórium szerepkörét is, hogy minél több és széles körűbb adatszolgáltatást tudjon megvalósítani. A korszakokra tagolt kötetek azonos szerkezetűek, két fő részből, általános és személyi részből állnak. Az általános rész először az önálló kötet formában megjelent művek leírásait közli (a könyvek és műfordítások két alfejezete műfaji csoportokra bomlik), majd a korszak újságjainak, folyóiratainak, napjainak felsorolását olvashatjuk. Ezután következnek az újságokban és folyóiratokban közölt írások több alcímmel megosztott nyolc nagyobb egységben, úgy mint: Irodalomelmélet, irodalompolitika, esztétika, irodalompublicisztika; Irodalomtörténet, művelődéstörténet; Irodalomkritika, műbírálát; Általános könyvészet, könyvkiadás, könyvterjesztés, könyvtárügy, sajtó; Irodalmi élet; Irodalomtanítás, irodalmi műveltség; Nyelvművelés; Folklor. Az egyéni rész alfabetikus rendben közli az adott korszakban publikált szerzők lehető legteljesebb személyi bibliográfiáját, tehát a könyvalakban megjelent önálló műveket, szerkesztéseket, fordításokat, valamint a folyóiratban közölt írásokat (műfaji csoportosításban). Egy-egy író személyi fejezetét a róla szóló irodalom tételeinek számbavétele zárja le. Valamennyi kötet újra induló tételszámozást alkalmaz, a névmutatók is ezekre a számokra utalnak (összesen 35 482 tétel!). Ilyen óriási mennyiségű adatnál természetesen döntő minőségi szempont, hogy az anyag könnyen visszakereshető legyen. A mechanikus visszakeresést könnyűvé teszi a névmutató és a tételszámok egymásmellettiése, bár nem túl szerencsés — de ez már periodizációs ill. általános szerkezeti kérdés —, hogy minden szerzői

életművet három kötetben is keresni kell. Sajnos a kötetek tipografizálása is egyhangú (csak két betűtípusra épít), hiányoznak a jól kiugró fejezetcímek. Mivel minden fejezet kronologikus felépítésű, gyakran a legvegyesebb tartalmú, jellegű (fontos és jelentéktelen) cikkek kerülnek egymás mellé. Amennyire tiszteletreméltó a teljességre való törekvés, annyira félrevezető is, egy-egy korszak valamely szakfejezetét végigolvasva a jelentéktelen, alkalmi írások, hírek elvonják a figyelmet a fontos tanulmányokról, adatközlésekről. Úgy gondolom, Szőke Józsefnek bátrabban kellett volna válogatnia nem a mennyiségi, hanem az érdemi teljességet szem előtt tartva. Ugyancsak kifogásolható, hogy a bibliográfia nem használ utalókat, inkább minden leírást teljes terjedelmében több helyen is közöl, ha úgy véli, hogy témája szerint több fejezetbe tartozik, pl. a III. kötetben Duba Gyula: *Esztétikai gondolkodás paradoxonokkal* [Tőzsér Árpád: Az irodalom valósága.] *ISz* 1971. 6.sz. 508–513. tétel a kötetben három helyen szerepel, a *Könyvismertetések, kritikák* fejezetben (2396.), Duba Gyula könyvismertetései között (7969.) és a Tőzsér Árpádról szóló irodalomban (14.284.). A háromszor három sor helyett elég lett volna egyszeri leírás és két utaló (bár a korszak könyvismertetéseknek kronologikus felsorolása önmagában is feleslegesnek látszik). Bátrabban élhetett volna a bibliográfus az összetartozó tételek címeinek összevonásával is. Ez különösen praktikus lett volna az

azonos című cikksorozatok esetében, pl. az I. kötet 310–311. lapján Szabó Béla sorozata, a *Potya Marci* 35 címleírással szerepel. Nehéz és sokszor megoldhatatlan feladatot jelentett a bibliográfia összeállítója számára az írások műfaji meghatározása és az annotációk elkészítése. Szőke József szemmel láthatóan rendkívül jól ismeri a feltárt anyagot, annotációi tömörek, a szükséges információt tartalmazzák. Így is marad azonban több olyan általános cím, amely mellett semmi konkrét eligazítást nem találunk. Példák az I. kötetből: (565.) Turczel Lajos: *Egy igazmondó költő a XVI. században.* *H*, 1957. jan. 5. 14. — kicsoda?; (585.) Csanda Sándor: *A régi magyar és szlovák irodalom kincse.* *H*, 1958. szept. 7. 12–13.9. — mi, hol?; (829.) Csanda Sándor: *Szlovák históriás ének Szigetvárról* [Ismertetés.] *H*, 1958. márc. 30. 13–14. — mikori? szerző? minek az ismertetése?; (851.) Grek Imre: *Vita egy vers fordítása körül.* [Ismertetés.] *ISz*, 1960. 3. sz. 411–413. — kinek a verse, ki a fordító? stb.

A több mint 35.000 tétel felsorolása természetesen nem lehet hibátlan, a szűrőpróbaszerű ellenőrzés azonban nagyfokú megbízhatóságról tanúskodik. A csehszlovákiai magyar irodalommal foglalkozó szakemberek alapvető kézikönyveként forgatott három kötet szerkesztője minden elismerést megérdemel fáradtságos és immár nélkülözhetetlenné váló munkájáért.

Németh S. Katalin

Király István

(1921–1989)

Egy korszak szellemiségét, annak kisugárzását rendszerint úgy mérhetjük és értékelhetjük, ha megérteni próbáljuk kiemelkedő formálóinak eszmevilágát. Ilyen képviselője volt az elmúlt negyvenvalahány esztendőnek Király István, kinek halálával egy valóban nagyformátumú, korszakjelző és -jellemző személyiség távozott közülünk. Kevés olyan tudósa volt ennek a kornak — melynek tanulságait mindenképpen ismernünk kell, hogy meghaladassuk negatív tendenciáit —, kinek élete, sorsa, gondolkodásmódja annyira egybeforrt volna annak változásaival, mint Király Istváné.

Szívesen, nagy kedvvel adott interjúkat, s ezek között gyakoriak az önértelmezőek, önmagyarázóak, melyek során ő maga is tisztázni akarta múltját, elsimítva, látszólagosaknak mutatva annak ellentmondásait, ellentéteseknek látszó törekvéseit. Némiképp átszilizálva szólt egyik monográfiájában arról az írói társaságról, melyben szellemi érlelődése megkezdődött, szinte sorsszerűnek mutatva azt a pillanatot, amikor őt is magával ragadta a „holnapra megforgatjuk az egész világot” lendülete. Ekkori gondolkodásmódjára Lukács Györggyel való kapcsolata tett elhatározó befolyást, s ez a hatás élete végéig jellemezte gondolkodásmódját, jóllehet kapcsolatuk később meglehetősen laza lett. Az ideológikum megjelenési formáinak szerinte meghatározó a szerepük az irodalmi műalkotásokban, részben ezért is gondolkodott első korszakában kizáró módon, az egész korszakra jellemző „vagy-vagy”-okban. Ez a szemléletmód hatotta át Mikszáth Kálmánról írt monográfiáját, melyben azt igyekezett igazolni, hogy az író a dualizmus korának elkötelezett ellensége, leleplezője volt, évtizedekre orientálva ezzel az irodalomtudományt.

A monográfiára Kossuth-díjat kapott, s élete végéig rengeteg különféle szintű hivatalos elismerésben részesült. A rendszer kultúrpolitikusai e gesztusaikkal is jelezni kívánták, hogy Király István e korszak meghatározó teoretikusa, irodalomtudósa. A *Szabad Nép* kulturális rovatában a fordulat évének egyik szellemi élharcosa volt, de neki jutott osztályrészül az is, hogy 1953-tól, immár némiképp toleránsabb és nyitottabb irodalompolitikai — és természetesen politikai — helyzetben a hallgatásra kényszerített írók egy részének teret adhatott.

Az Eötvös-kollégium növendéke volt, így szinte természetes, hogy rendkívül jól felkészült, igen széles horizontra tekintő tudóssá nőtt, akire mindvégig jellemző maradt a metaforikus gondolkodás és kifejezésmód. Életszerűen, néhol emelkedett pátozzsal érvelt, fogalmazott. Ezért is volt évtizedekig népszerű előadója az Eötvös Loránd Tudományegyetem modern magyar irodalmi tanszékének, melyet Bóka László halála után évtizedekig vezetett. Ilyen minőségében meglepően nyitott volt, teret adott az övével ellenkező nézetek terjesztésének is, s tanszékét még betegségében is friss, vitázó műhellyé formálta.

Ha valaki összehasonlítja majd a népi írókról hozott „szűkkeblű” határozatot, melynek egyik formába öntője volt, s Király *Hazafiság és internacionalizmus* című tanulmányát, érzékelti fogja a két írás között, milyen jelentős fordulat következett be gondolkodásában. Aligha csak azért, mert egyre mélyebbre ásta magát Ady Endre életművébe, s róla már 1971-ben monográfiát adott ki. Igazság szerint a saját ekkorra kimunkált kategóriáit kereste a nagy költő életművében: az „alvégi gondolkodás”, a „peremember”, az „antiimperialista hazafiság” olyan tartópillérei lettek működésének, melyeket meghatározóknak látott az irodalom fejlődésében, s ragaszkodott ahhoz az elképzeléséhez, hogy csak akkor születhetik igazán nagy irodalom, ha ezekhez az eszményekhez kötődik a változtatás igényével. Később rá kellett ébrednie, hogy a közösségi gondolat súlyos válságba került. A marxizmus lassú halódását mégis úgy élte meg, mint annak reneszánszát. Úgy vélte, az

elméleti nehézségek leküzdése jótékonyan befolyásolja majd a gyakorlatot is, talán ezért kezdett nagy hévvel a nemlétező marxista antropológia megteremtéséhez, s ennek egyik állomásául szánta Kosztolányiról írott könyvét, melynek alcímében maga is megjegyezte, hogy e vállalkozása „vita és vallomás”. Igyekezett végrehajtani egyfajta „önrevíziót”, ez azonban nem lehetett teljes, hiszen sokkal jobban el volt kötelezve a kor politikájának, semhogy beismerte volna annak vereségét. Ekkori magatartásában volt valami végzetszerű, tragikus vakság, úgy érezte, ki kell tartania az eszme mellett, melynek életét szentelte, nem egyszer emlegetve, hogy az eszme nem degradálódott, csak azok, akik cserben hagyták. Bukásában is nagyformátumú maradt, lehulló oszlopok, amelyet meglehetősen izléstelenül rögtön rugdosni kezdtek azok, akik életében vajmi keveset szóltak ellenébe.

Akár jelképesnek is érezhetjük azt a tényt, hogy Király István akkor hunyt el, amikor az a rendszer is kimúlt, melynek életét és tehetségét szentelte, s amely meghálálta ugyan e szolgálatait, de ugyanakkor néha ki is használta érzelmekre hangolt alkatát és gondolkodásmódját.

A különféle politikai rendszereknek az irodalomban és a tudományban is megvannak a jellegzetes képviselői. A mára elfelejtett és elhanyagolható kiszolgálóktól Király István merőben különbözik. Életművét a változó, átrendeződő korszak sem kerülheti ki finnyás legyintéssel. Talán torzó ez az életmű, nem kis elfogultságokkal, mégis mű, alkotás, telve izgalmas felismerésekkel és az egész kor természetét megvilágító tanulságokkal.

Rónay László

Molnár Imre

(1920–1989)

Nem ismertem Molnár Imrét. Nem voltam tanítványa, hogy felidézhetném előadásait, amelyek nyomán fellelkesült gyermek-hallgatói példátlan buzgalommal gyűjtötték össze a *Szigeti veszedelem* 322. névvel illetett szereplőjét; munkatársa sem lehettem, hogy meghatottan emlékezhetnék közreműködésére pályám alakulásában. Rám és kortársaimra már csak a legendák maradtak a szigetvári Zrínyi-kultusz főpapjáról, a fáradhatatlan és ötletekben kifogyhatatlan szervezőegyeniségről, a „Zrínyi-lakomák” szertartásmesteréről. Ám e legendák közül egy is többet mond róla, mint élettörténete száraz tényeinek lajstromba vétele.

A Hivatal fürge munkatársai ijedten szaladnak össze a Titkár szobájának párnázott ajtaja előtt. Odabentről egyre emeltebb hangon dörög a monoton leckéztetés: „Mit ünneplünk május 1-jén, Molnár elvtárs?” „Zrínyi Miklós születésnapját.” „Mit ünneplünk május 1-jén?” „Zrínyi születése napját...” „Is, Molnár elvtárs. Is.” — hangzik végül a *magasról* eltanult, vállrándítással, kacsintással és nyakkendőigazítással kísért, kényszeredett Titkári engedelem, és Molnár úr emelt fővel vonul el a bámuló beosztottak sorfala előtt. Képzletében már a készülő ünnepség díszletei sorakoznak.

Meglehet, nem így történt. Az is lehet, meg sem történt. De „*se non e vero, e ben trovato*” — szólhatnánk a Zrínyinek levelet író, halálig hűséges „főember-szolgával”, Vinyedy Istvánnal: talán nem igaz, de jellemző történet. Molnár Imre megmutatta, hogy erre az *is-re* életet lehet építeni. Állhatatos hittel, önfeláldozó kitartással. Ez a kitartás hozta haza az orosz hadifogságból, ez hajtotta a háború miatt félbeszakadt tanulmányai befejezésére, három diploma megszerzésére (az utolsót, a latin szakos tanári oklevelet már negyven éves fővel kapta az ELTE-n). Ez vitte rá, hogy 1959-ben maroknyi lelkes lokálpatrióta élén megalapítsa a Szigetvári Várbaráti Kört, amely a Zrínyiek emlékének ápolását tűzte ki céljául. A Kör elnökeként múzeumot hozott létre (Szigetvári Gyűjtemény), fontos forrásokat is publikáló könyvsorozatot indított, számtalan ismeretterjesztő cikk és fordítás mellett nagy sikerű útikönyvet írt (*Szigetvár és környéke*). A múlt századi hagyományra visszanyúló szerény Zrínyi-megemlékezéseket az egész Dunántúlt megmozgató ünnepkörre fejlesztette, május 1-től szeptember 7-én (a kirohanás napján) keresztül november 18-ig

(a költő halálának évfordulójáig). Tudatosan állította egymás mellé a két Zrínyi — a vár-
védő hős és a költő — alakját, ezzel is reformkori tradíciót, Kölcsey, Kazinczy példáját
követve.

Tette a dolgát, ahogy lehetett. Ha kellett, a katona-költő ideáltípusát propagandacé-
lokra mindig szívesen felhasználó állami és pártszervek türeghatárának keskeny mezsgyéjén
egyensúlyozva, a valódi értékeket is beépítve; ha kellett, a vendégre (és pénzre) leső ide-
genforgalmi hivatalok vagy éppenséggel a hadsereg támogatásával is élve. S közben —
országos és helyi hatalmasságok fejcsóváló rosszallása ellenére — kapcsolatot keresett a
nyugati emigrációba szakadt magyarsággal, időtálló tanulmányok sorát hátrahagyó tu-
dományos konferenciákat szervezett. Az üres propagandaszólamok ismételtetése helyén
valódi Zrínyi-kultuszt teremtett, megmozdított, fölemelt egy kisvárost, bekapcsolta az or-
szág szellemi vérkeringésébe.

Nem ismertem Molnár Imrét. Nem ismertem?... Bennem is, mint megannyi tanítvá-
nyában, tanárkollégájában, a Várbaráti Kör példás vendéglátását sokszor megtapasztalt
kutatóban számtalan hajszáléren folytatódik, épül tovább az élete. S a halála? Illyést
idézhethetnénk, akitől éppen Ő kérte, követelte ki legszebb Zrínyi-versét: „legyen magadé a
halálod, (az legalább a lenti locsogások,) a fenti árulások közepette.”

Hajtsunk fejet Molnár Imre emléke előtt.

Bene Sándor

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója.

Szedte az Argumentum Kft.

Budapest, 1991.

Megjelent 19,25 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0021-1486

Nyomtatta a Jahn Ferenc Dél-pesti Kórház-Rendelőintézet
nyomdaüzeme

Munkaszám: 461/91

Felelős vezető: Hujder Zoltán

Kedves Anyóli! Gábor Andor levelei Vidor Ferikének (Kovács József)	568
Szöke József: A csehszlovákiai magyar irodalom válogatott bibliográfiája 1945–1980. (Németh S. Katalin)	569

Krónika

Király István	(1921–1989) (Rónay László)	571
Molnár Imre	(1920–1989) (Bene Sándor)	572

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215–96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadó *Studium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 118–5881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138–2440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat
H-1389 Budapest, Postafiók 149.

Előfizetési díj egy évre: 228 Ft

Egy szám ára: 38 Ft

SOMMAIRE

<i>Kristó, Gy.</i> : L'Idée de la pureté et de l'antagonisme ethniques dans la mentalité hongroise médiévale	425
<i>Tarnai, A.</i> : La parodie en Hongrie	444
<i>Gergy, L.</i> : Les Grâces de Ferenc Kazinczy (Le début de la carrière poétique de Kazinczy)	470

Bulletin

<i>Török, L.</i> : Problèmes textuels dans les épigrammes de Janus Pannonius	499
<i>Szilágyi, M.</i> : La carrière du père de Mihály Csokonai Vitéz	506
<i>Szilágyi, F.</i> : La traduction de Ferenc Kazinczy, <i>L'Économie de la Nature</i>	510
<i>Kulcsár, P.</i> : Sur les remarques de Ferenc Szilágyi	514
<i>Stoll, B.</i> : La nouvelle chronologie des poésies d'Attila József en 1922	515

Atelier

<i>Vizkelety, A.</i> : Remarques sur le livre d'Agnes Kurcz intitulé: La culture chevaleresque en Hongrie au 13-14 ^e siècle	520
<i>Kolár J. — Husová, M.</i> : La traduction de Bessenyei du sermon portant sur Saint Thomas	528
<i>Kappanyos, A.</i> : Approches de la Préface de Mihály Vörösmarty	539

Revue

Mihály Bucsay: L'histoire du protestantisme en Hongrie 1521-1945 (<i>Balázs, M.</i>)	558
Kálmán Pálmai: Dezső Kerecsényi (<i>Bitskey, I.</i>)	559
István Szerdahelyi: György Lukács (<i>Péter, L.</i>)	560
Le sors et l'exemple. Études sur József Lengyel (<i>Olasz, S.</i>)	562
Gábor Kelecsényi: Les bibliophiles célèbres de notre passé (<i>Héjjas, E.</i>)	562
Katalin Frank-Schneider: La réception de la littérature hongroise dans la République Fédérale Allemande (<i>R. Takács, O.</i>)	563
Gregorius Gyöngyösi: Vitae fratrum eremitarum Ordinis Sancti pauli primi eremitatae (<i>Varga, I.</i>)	564
Lukács Pécsi: Des oraisons élevées et quotidiennes du docteur Saint Augustin (<i>Erdei, K.</i>)	566
Cher Anyóli! Les lettres d'Andor Gábor à Ferike Vidor (<i>Kovács, J.</i>)	568
József Szőke: La bibliographie choisie de la littérature hongroise de Tchécoslovaquie 1945-1980 (<i>Németh S., K.</i>)	569

Chronique

Király István (1921-1989) (<i>Rónay László</i>)	571
Molnár Imre (1920-1989) (<i>Bene Sándor</i>)	572

